Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України

Усі примірники дисертації ідентичні за змістом.
Голова спеціалізованої вченої ради ДФ 64.051.059
Тетяна Сироїд

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГОРДІЮК СЕРГІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 342.41

ДИСЕРТАЦІЯ

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Спеціальність 081 – Право
(Галузь знань 08 – Право)

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ С.А. Гордіюк
(ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: Серьогін Віталій Олександрович, доктор юридичних наук, професор

Харків – 2021

АНОТАЦІЯ

Гордіюк С.А. Конституційно-правове регулювання духовно-культурних відносин в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право (галузь знань – 08 Право). – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

Дисертацію присвячено формуванню цілісної концепції конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин, здатної стати доктринальною основою для відповідних політико-правових реформ в Україні..

У роботі охарактеризовано духовно-культурні відносини як предмет конституційно-правового регулювання в загальнотеоретичному аспекті, розкрито проблеми взаємодії конституції та ідеології в аспекті регулювання духовно-культурних відносин. Крім того, автором з'ясовано особливості конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин в аспекті прав людини, узагальнено досвід регулювання духовно-культурних відносин у зарубіжній конституційно-правовій практиці. Визначено конституційні засади духовно-культурної системи в Україні, встановлено сучасний стан і перспективи розвитку конституційно-правового регулювання культурних прав і свобод людини і громадянина в Україні. Визначено конституційно-правовий статус інститутів громадянського суспільства у духовно-культурній сфері; окреслено конституційно-правові аспекти, що характеризують роль держави у формуванні та розвитку духовно-культурних відносин в Україні.

Обґрунтовано тезу про те, що духовно-культурна підсистема суспільного ладу є важливим елементом загального предмета конституційно-правового регулювання. При цьому обсяг та інструментарій такого регулювання безпосередньо залежать від специфіки політичного режиму та політичної системи відповідної держави. У країнах плюралістичної демократії духовно-культурні відносини регулюються найменшою мірою, тоді як країни, яким притаманний політичний монізм – намагаються через конституційно-правові акти забезпечити

повний контроль над цією сферою життя суспільства.

Виокремлено особливості конституційно-правового регулювання духовно-культурної сфери; до них віднесено: а) неоднорідність сфери культури як предмета правового регулювання, що зумовлює необхідність прийняття значної кількості нормативно-правових актів; б) складно-підпорядкованість сфери культури як предмета регулювання, що зумовлює потребу в розмежуванні повноважень між органами державної влади і місцевим самоврядуванням розподіляє й національне законодавство в сфері культурі на два рівні правових актів: загальнодержавні та місцеві; в) протекціоністський характер державної політики в галузі культури, що виражається у вирішенні державою завдань з підтримки національної культури, поширення культурних цінностей, підтримки програм та ініціатив щодо її розвитку; г) значною мірою декларативний характер правових актів, що приймаються у духовно-культурній сфері, особливо стратегій та концепцій; д) багатоманітність методів правового регулювання духовно-культурних відносин.

Відзначено, що в демократичному суспільстві людина є самоцінною та автономною, і внутрішній світ належить тільки їй, тож завдання держави і права зводиться до того, щоб створити максимально комфортні умови для духовно-культурного розвитку особистості людини. Натомість спроби держави підпорядкувати духовно-культурну сферу інтересам державного будівництва є проявом тоталітаризму і призводять до грубих порушень прав людини.

Продемонстровано, що в основі конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин лежать як загальні принципи засад конституційного ладу, так і особливі принципи, що стосуються виключно даної підсистеми суспільного ладу. Залежно від специфіки політичного режиму і політичної системи для спеціальних принципів духовно-культурної системи характерна бінарність: ідеологічний плюралізм / ідеологічний монізм; свобода творчості / партійність творчості; державний полілінгвізм / державний монолінгвізм; світська держава / релігійна (клерикальна) держава тощо.

Звертається увага на те, що процеси європейської інтеграції привели до

того, що метою політики ЄС у духовно-культурній сфері стало формування європейської ідентичності та виведення на перший план спільної культурної спадщини. Відповідно, рух України до ЄС включає в себе й рух до «української європейськості».

Обґрунтовано тезу про те, що ключову роль при визначенні конституційних засад духовно-культурних відносин відіграє співвідношення між конституцією та ідеологією. Зокрема, вибір постсоціалістичними країнами шляхів громадсько-політичного й соціально-економічного розвитку на практиці означає також ідеологічний вибір, дотримання того чи іншого ідеологічного напрямку, незалежно від того, наскільки це усвідомлюється чи декларується. Доведено, що з урахуванням сформованих в Україні конкретних умов, в якості осердя, відправної точки створення державної ідеології мають слугувати загальні принципи і норми Конституції України 1996 року, що мають програмне і системотворче значення, тобто засади конституційного ладу.

Починаючи з середини 70-х років XX ст. головним критерієм для оцінки державної політики є так званий «людський вимір». У даному контексті головним критерієм оцінки державної політики у духовно-культурній сфері є забезпечення реалізації основних культурних прав людини і громадянина. Культура та культурні права мають здійснюватися на ґрунті індивідуальної раціональності та свободи, а політичні структури – бути відповідальними за підготовку ґрунту, на якому індивіди роблять свій раціональний і вільний вибір.

Визначено, що предмет конституційно-правового регулювання духовно-культурної системи в сучасних державах складають три основні групи суспільних відносин: а) відносини щодо створення матеріальних та духовних цінностей культури; б) відносини щодо освоєння досягнень культури; в) відносини щодо охорони матеріальних та духовних культурних цінностей. Відповідно, на рівні основних законів закріплюються принципи духовно-культурної системи, основні культурні права людини і громадянина, засади правового регулювання у сфері освіти, науки, культури, сімейних відносин, віросповідання, засади охорони культурної спадщини. У державах плюралістичної демократії конституційно-

правове регулювання духовно-культурних відносин має обмежений характер і виходить з визнання свободи індивіда у виборі форм і способів духовно-культурного самовираження, тоді як держави політичного монізму намагаються усіляко підпорядкувати духовно-культурну активність особи цілям державного будівництва.

Обґрунтовано, що конституційні засади духовно-культурної системи в Україні складають принципи духовно-культурної свободи індивіда, ідеологічної багатоманітності, світської держави, державного монолінгвізму, консолідації та національно-культурного розвитку Українського народу, а також підтримки закордонних українців.

Надано розгорнуту характеристику системи культурних прав і свобод людини і громадянина за чинною Конституцією та поточним законодавством України. Звертається увага на деталізацію основних культурних прав у Законі України «Про культуру».

Узагальнення чинного законодавства про статус інституцій громадянського суспільства в Україні надало підстави стверджувати, що такі інституції можуть впливати на духовно-культурну систему шляхом звернень до органів державної публічної влади та їх посадових і службових осіб; одержувати публічну інформацію, що знаходиться у володінні суб’єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації; брати участь у розробленні проектів нормативно-правових актів, що стосуються сфери їх діяльності та важливих питань державного і суспільного життя, тощо.

Обґрунтовано висновок про те, що за роки незалежності в Україні відбулася суттєва зміна взаємовідносин держави і сфери культури: від моделі держави-інженера, характерної для багатьох країн Східної Європи, до престижно-просвітницької моделі, що притаманна розвиненим державам Західної й Центральної Європи (наприклад, Франції). У законодавстві це виявилося в зміні «Основ законодавства про культуру» 1992 р. на Закон України «Про культуру» 2010 р.

Удосконалено доктринальні підходи щодо належної підтримки культури з

боку держави; обґрунтовано необхідність здійснити перехід до французької моделі підтримки культури в Україні, зорієнтованої на потужну й централізовану підтримку національної культури з боку держави, а також запровадження в Україні підходу, що поєднує в собі принципи політичного невтручання у прийняття рішень і розподіл коштів у межах духовно-культурної сфери, а також децентралізації та врядування на основі консультативно-дорадчого методу.

Сформульовано конкретні пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання духовно-культурних відносин в Україні; зокрема, запропоновано: а) доповнити Конституцію України окремою статтею, присвяченою культурі та її значенню для розвитку українського суспільства; б) перелік основних культурних прав людини і громадянина в Конституції України доповнити правом на доступ до культурних цінностей; в) у Законі України «Про культуру» передбачити легальне визначення понять «культурна послуга», «мінімальні стандарти забезпечення населення культурними послугами», «центр культурних послуг», запровадження моніторингу та оцінювання реалізації державної культурної політики; г) процес децентралізації публічної влади поширити на духовно-культурну сферу.

Ключові слова: конституційний лад, засади конституційного ладу, культура, духовність, духовно-культурні відносини, культурні права і свободи людини і громадянина.

ABSTRACT

Gordiyuk S.A. Constitutional and legal regulation of spiritual and cultural relations in Ukraine. – Qualification scholarly paper: a manuscript.

Thesis submitted for obtaining the Doctor of Philosophy Degree in Law, Speciality 081 – Law. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The dissertation is devoted to the formation of a holistic concept of constitutional and legal regulation of spiritual and cultural relations, which can become a doctrinal basis for relevant political and legal reforms in Ukraine.

The paper characterizes spiritual and cultural relations as a subject of constitutional and legal regulation in the general theoretical aspect, reveals the problems of interaction of the constitution and ideology in the aspect of regulation of spiritual and cultural relations. In addition, the author clarifies the features of the constitutional and legal regulation of spiritual and cultural relations in the aspect of human rights, summarizes the experience of regulating spiritual and cultural relations in foreign constitutional and legal practice. The constitutional principles of the spiritual and cultural system in Ukraine are determined, the current state and prospects of development of the constitutional and legal regulation of cultural rights and freedoms of man and citizen in Ukraine are established. The constitutional and legal status of civil society institutions in the spiritual and cultural sphere has been determined; outlines the constitutional and legal aspects that characterize the role of the state in the formation and development of spiritual and cultural relations in Ukraine.

The thesis that the spiritual and cultural subsystem of the social system is an important element of the general subject of constitutional and legal regulation is substantiated. The scope and tools of such regulation directly depend on the specifics of the political regime and political system of the state. In countries with pluralistic democracies, spiritual and cultural relations are the least regulated, while countries with political monism try to ensure full control over this sphere of society through constitutional and legal acts.

The peculiarities of the constitutional and legal regulation of the spiritual and

cultural sphere are highlighted; these include: a) the heterogeneity of the cultural sphere as a subject of legal regulation, which necessitates the adoption of a significant number of regulations; b) the complexity of the cultural sphere as a subject of regulation, which necessitates the separation of powers between public authorities and local governments and divides national legislation in the field of culture at two levels of legal acts: national and local; c) the protectionist nature of the state policy in the field of culture, which is expressed in the state's solution of tasks to support national culture, dissemination of cultural values, support programs and initiatives for its development; d) largely declarative nature of legal acts adopted in the spiritual and cultural sphere, especially strategies and concepts; e) diversity of methods of legal regulation of spiritual and cultural relations.

It is noted that in a democratic society a person is self-sufficient and autonomous, and the inner world belongs only to him, so the task of the state and law is to create the most comfortable conditions for spiritual and cultural development of the individual. Instead, the state's attempts to subordinate the spiritual and cultural sphere to the interests of state-building are a manifestation of totalitarianism and lead to gross violations of human rights.

It has been shown that the basis of the constitutional and legal regulation of spiritual and cultural relations are both general principles of the principles of the constitutional order and special principles relating exclusively to this subsystem of the social order. Depending on the specifics of the political regime and political system for the special principles of the spiritual and cultural system is characterized by binary: ideological pluralism / ideological monism; freedom of creativity / partisanship of creativity; state polylingualism / state monolingualism; secular state / religious (clerical) state, etc.

Attention is drawn to the fact that the processes of European integration have led to the fact that the goal of EU policy in the spiritual and cultural sphere was the formation of European identity and bringing to the forefront of the common cultural heritage. Accordingly, Ukraine's movement towards the EU includes the movement towards "Ukrainian Europeanness".

The thesis that the relationship between the constitution and ideology plays a key role in determining the constitutional principles of spiritual and cultural relations is substantiated. In particular, the choice of post-socialist countries of ways of socio-political and socio-economic development in practice also means ideological choice, adherence to one or another ideological direction, regardless of how much it is perceived or declared. It is proved that taking into account the specific conditions in Ukraine, the general principles and norms of the Constitution of Ukraine of 1996, which have programmatic and systemic significance, i.e. the principles of the constitutional order, should serve as the core, starting point for the creation of state ideology.

Since the mid-70's of the twentieth century. the main criterion for assessing public policy is the so-called "human dimension". In this context, the main criterion for assessing public policy in the spiritual and cultural sphere is to ensure the implementation of basic cultural rights of man and citizen. Culture and cultural rights must be exercised on the basis of individual rationality and freedom, and political structures must be responsible for preparing the ground on which individuals make their rational and free choices.

It is determined that the subject of constitutional and legal regulation of the spiritual and cultural system in modern states are three main groups of social relations: a) relations for the creation of material and spiritual values of culture; b) relations for the development of cultural achievements; c) relations concerning the protection of material and spiritual cultural values. Accordingly, the principles of spiritual and cultural system, basic cultural rights of man and citizen, principles of legal regulation in the field of education, science, culture, family relations, religion, principles of cultural heritage protection are enshrined at the level of basic laws. In pluralistic democracies, the constitutional and legal regulation of spiritual and cultural relations is limited and is based on the recognition of individual freedom in choosing forms and methods of spiritual and cultural self-expression, while states of political monism try to subordinate spiritual and cultural activity to state building.

It is substantiated that the constitutional principles of the spiritual and cultural system in Ukraine are the principles of spiritual and cultural freedom of the individual,

ideological diversity, secular state, state monolingualism, consolidation and national and cultural development of the Ukrainian people and support for foreign Ukrainians.

A detailed description of the system of cultural rights and freedoms of man and citizen under the current Constitution and current legislation of Ukraine is given. Attention is paid to the detail of basic cultural rights in the Law of Ukraine "On Culture".

According to the Constitution of Ukraine, the system of cultural rights of man and citizen in Ukraine includes the right to education (art. 53), freedom of literary, artistic, scientific and technical creativity (art. 54), the right to the results of their intellectual and creative activity (art. 54), on freedom of worldview and religion (art. 35), etc. In addition, according to art. 6 of the Law of Ukraine "On Culture" in the field of culture, citizens have the right to: freedom of creativity; free choice of activity in the field of culture, means and spheres of application of creative abilities, independent disposal of the work; conducting creative activities independently or using any form of mediation; creation of non-state cultural institutions of various areas of activity and organizational and legal forms; associations in creative unions, national-cultural societies, centers, foundations, associations, other public organizations in the field of culture; preservation, development, promotion of cultural, linguistic identity, traditions, customs and rituals; protection of intellectual property rights, including copyright and related rights; access to cultural values, cultural heritage and cultural assets; obtaining cultural and artistic education; other rights established by law. This list meets international human rights standards and provides ample opportunities for the development and realization of a person's creative potential in Ukraine.

The generalization of the current legislation on the status of civil society institutions in Ukraine gave grounds to assert that such institutions can influence the spiritual and cultural system by appealing to public authorities and their officials and officials; to receive public information in the possession of subjects of power, other managers of public information; to participate in the development of draft regulations relating to the scope of their activities and important issues of state and public life, etc.

The conclusion is substantiated that during the years of independence in Ukraine there has been a significant change in the relationship between the state and the cultural

sphere: from the model of the engineering state, typical of many Eastern European countries, to the prestigious educational model of developed Western and Central European countries. France). In the legislation it was manifested in the change of the "Fundamentals of Legislation on Culture" in 1992 to the Law of Ukraine "On Culture" in 2010.

Doctrinal approaches to the proper support of culture by the state have been improved; The need to make the transition to the French model of cultural support in Ukraine, focused on strong and centralized support of national culture by the state, as well as the introduction of an approach in Ukraine that combines the principles of political non-interference in decision-making and distribution of funds within the spiritual and cultural sphere , as well as decentralization and governance based on the advisory method.

Specific proposals for improving the legal regulation of spiritual and cultural relations in Ukraine have been formulated; in particular, it is proposed: a) to supplement the Constitution of Ukraine with a separate article on culture and its significance for the development of Ukrainian society; b) to supplement the list of basic cultural rights of a person and a citizen in the Constitution of Ukraine with the right of access to cultural values; c) in the Law of Ukraine "On Culture" to provide a legal definition of "cultural service", "minimum standards for providing cultural services", "cultural services center", the introduction of monitoring and evaluation of state cultural policy; d) the process of decentralization of public power to extend to the spiritual and cultural sphere.

Key words: constitutional order, foundations of the constitutional order, culture, spirituality, spiritual and cultural relations, cultural rights and freedoms of human and citizen.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові публікації, у яких відображено основні результати дисертації:

1. Гордіюк С. А. Роль держави у формуванні та розвитку духовно-культурних відносин в Україні: конституційно-правові аспекти. *Державне будівництво та місцеве самоврядування: збірник наукових праць*. 2018. Вип. 36. С. 226-248.

2. Gordiyuk S. Basic approaches and models of constitutional regulation of cultural rights and freedoms. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6. P.116-121.

3. Гордіюк С. А. Конституція і культура в аспекті прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 92-99.

4. Hordiyuk S. Constitution and ideology: problems of interaction. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. 2021. № 2 (30). URL: https://issn2391-4164.blogspot.com/p/226.html.

Наукові праці, які відображають апробацію матеріалів дисертації:

5. Гордіюк С. А. Духовно-культурні відносини як предмет конституційно-правового регулювання: загальнотеоретичний аспект. *Захист прав людини: національний та міжнародний виміри. XIV Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»:* Збірник тез доповідей. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 564-568.

6. Гордіюк С. А. Децентралізація управління у духовно-культурній сфері: досвід держав Європейського Союзу. *Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу:* зб. тез. наук. доп. за матеріалами науково- практ. семінару, м. Харків, 17 травня 2019 р. / ред. кол.: С. Г. Серьогіна, А. П. Гетьман, І. І. Бодрова, О.О. Петришин. Харків: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування НАПрН України, 2019. С. 23-27.

7. Гордіюк С. А. Вплив духовності на право (на прикладі конституційного права). *International scientific and practical conference «Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends»:* conference proceedings, October 30–31, 2020. Lublin: Baltija Publishing, 2020. P. 84-88.

ЗМІСТ

ВСТУП……...3
РОЗДІЛ 1. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИХ ВІДНОСИН: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ І СУЧАСНИЙ ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД……..13
1.1. Духовно-культурні відносини як предмет конституційно-правового регулювання: загальнотеоретичний аспект……13
1.2. Конституція та ідеологія: проблеми взаємодії в аспекті регулювання духовно-культурних відносин……37
1.3. Конституційно-правове регулювання духовно-культурних відносин в аспекті прав людини……60
1.4. Досвід регулювання духовно-культурних відносин у зарубіжній конституційно-правовій практиці……...82
Висновки до розділу 1……..103

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ……..106
2.1. Конституційні засади духовно-культурної системи в Україні……..106
2.2. Конституційно-правове регулювання культурних прав і свобод людини і громадянина в Україні……..132
2.3. Конституційно-правовий статус інститутів громадянського суспільства у духовно-культурній сфері……150
2.4. Роль держави у формуванні та розвитку духовно-культурних відносин в Україні: конституційно-правові аспекти……167
Висновки до розділу 2……..192

ВИСНОВКИ……..195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……201
ДОДАТКИ……..230

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Протягом останніх трьох десятиліть в Україні триває складний і багатогранний процес реформування й оновлення державного і суспільного ладу в межах демократичного транзиту. Цей процес охоплює всі підсистеми суспільного ладу, в т. ч. й духовно-культурну. Відповідні зміни державної політики вимагають юридичного закріплення та реалізації, а відтак виходять на конституційно-правовий рівень.

Загальновизнано, що культура і творчість є необхідними елементами розвитку особистості. Вони є тими позитивними елементами, котрі сприяють соціальній інтеграції, порушуючи ізоляцію, дозволяючи самовираження, підтримуючи обмін емоціями та привносячи «душу» до заходів боротьби з матеріальними негараздами. З іншого боку, участь у духовно-культурному житті може мати великий вплив і на психологічне благополуччя населення.

Підтримка культури та творчості також може бути корисною для більш широкого соціального та економічного розвитку. Фактично, останніми роками дедалі більше усвідомлюється важливість культурних та креативних індустрій як вектора суспільного розвитку. На творчий процес істотно впливає культурне середовище, в якому він розвивається. Чим більш вільним, міждисциплінарним і стимулюючим є культурне середовище, тим більшою буде обсяг творчої продукції та кількість нових талантів. З іншого боку, творчість є суттєвим внеском у виробництво культури; але щоб бути впевненим, що вона переслідує спільні для суспільства цілі, що мають цінність, творчість має інтерпретуватися та фільтруватися культурою самої спільноти. У свою чергу, держава зацікавлена у використанні потенціалу культури для забезпечення своєї безпеки й територіальної цілісності, духовного розвитку громадян, зростання конкурентоспроможності своєї економіки, підвищення ефективності роботи органів публічної влади, досягнення прогресу в міжнародних відносинах.

Суспільний консенсус щодо правових засад духовно-культурних відносин в Україні був легалізований у чинній Конституції 1996 р. та розкритий і деталізований у чинному законодавстві. Втім дедалі нові виклики, що постають

перед українським суспільством, вимагають своєчасного реагування й оновлення нормативної бази. Відповідні зміни мають здійснюватися на міцній науковій основі, втім сучасна доктрина конституційно-правових засад духовно-культурної системи в Україні не відповідає вимогам сьогодення, внаслідок чого простежується низка серйозних проблем щодо нормативно-правового регулювання та правозастосовчої діяльності в даній сфері. Загалом, у вітчизняній конституційно-правовій науці проблеми духовно-культурної системи є одними з маловивчених.

Ряд вітчизняних учених-конституціоналістів, досліджуючи специфіку конституційного ладу України та його засад, розкривали окремі питання конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин (Д. М. Бєлов, А. З. Георгіца, М. В. Громовчук, В. Ф. Погорілко, О. В. Совгиря, О. В. Скрипнюк, Ю. М. Тодика, В. Л. Федоренко, Н. Г. Шукліна та ін.). Проблеми нормативного закріплення та реалізації основних культурних прав і свобод людини та громадянина були предметом досліджень таких вчених-правознавців як: В. І. Акуленко, О. Д. Бойко, В. О. Боняк, О. Ю. Висоцький, П. П. Гудзенко, Г. Г. Єфіменко, Г. В. Касьянов, Ф. М. Кирилюк, В. Ф. Клочко, О. Г. Кушніренко, Я. І. Мандрик, Т. М. Мілова, А. С. Пазенко, А. А. Пискач, О. В. Пушкіна, П. М. Рабінович та ін. Втім конституційно-правове регулювання духовно-культурних відносин в Україні досі ще не було предметом комплексного юридичного аналізу та самостійного дисертаційного дослідження. Гостро відчувається проблема в доктринальному визначенні оптимальної моделі конституційно-правового регулювання духовно-культурної системи в Україні, котра враховувала б як вітчизняний історичний досвід, так і найкращі здобутки зарубіжної політико-правової теорії й практики.

Означені фактори зумовлюють гостру актуальність обраної теми дисертації, її теоретичну і практичну значущість.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження сформульована згідно із Законом України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11 липня 2001 р. № 2623-III та

Пріоритетними напрямами розвитку правової науки на 2016-2020 рр., затвердженими загальними зборами Національної академії правових наук України 3 березня 2016 р. Тема дисертації затверджена вченою радою юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, протокол № 2 від 19.10.2017 р.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертації полягає у виробленні цілісної концепції конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин, здатної стати доктринальною основою для відповідних політико-правових реформ в Україні. Окреслена мета дослідження зумовила необхідність поставлення та послідовного розв'язання таких основних завдань:

- охарактеризувати духовно-культурні відносини як предмет конституційно-правового регулювання в загальнотеоретичному аспекті;
- розкрити проблеми взаємодії конституції та ідеології в аспекті регулювання духовно-культурних відносин;
- з'ясувати особливості конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин в аспекті прав людини;
- узагальнити досвід регулювання духовно-культурних відносин у зарубіжній конституційно-правовій практиці;
- визначити конституційні засади духовно-культурної системи в Україні;
- встановити сучасний стан і перспективи розвитку конституційно-правового регулювання культурних прав і свобод людини і громадянина в Україні;
- визначити конституційно-правовий статус інститутів громадянського суспільства у духовно-культурній сфері;
- окреслити конституційно-правові аспекти, що характеризують роль держави у формуванні та розвитку духовно-культурних відносин в Україні.

Об'єктом дослідження є система суспільних відносин, пов'язаних із правовим регулюванням у духовно-культурній сфері.

Предметом дослідження є конституційно-правове регулювання духовно-культурних відносин в Україні.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є філософський діалектико-матеріалістичний підхід, що передбачає розгляд духовно-культурних відносин як соціальної реальності, котра сформувалася та постійно еволюціонує під впливом зовнішніх і внутрішніх суперечностей разом із розвитком людського суспільства.

Дослідження проведене із застосуванням широкого кола загальнонаукових і спеціальних методів пізнання. Так, системно-структурний метод дозволив продемонструвати змістовну єдність і диференціацію духовно-культурних відносин як предмета конституційно-правового регулювання (підрозділ 1.1) та підходи сучасних держав до конституційно-правового регулювання за темою дослідження (підрозділи 1.4, 2.1-2.3). Структурно-функціональний метод надав змогу розкрити роль і значення культурної функції в системі функцій держави в умовах правової демократичної державності та розвитку громадянського суспільства (підрозділи 1.1, 1.2, 2.2, 2.3) та оцінити структурні зміни в державному апараті України, пов’язані з необхідністю реагування на виклики в духовно-культурній сфері (підрозділ 2.3). Метод класифікації дозволив здійснити групування основних теорій та концепцій за обраною тематикою (підрозділи 1.1.-1.2), а також нормативних актів, що регулюють духовно-культурні відносини в Україні та за кордоном (підрозділи 1.3-1.4, 2.1-2.4).

Історико-правовий метод був використаний для з’ясування ґенези конституційного законодавства у духовно-культурній сфері, а також відповідних політико-правових теорій (підрозділи 1.1-1.3). Формально-юридичний метод вживався для інтерпретації конституційного законодавства та формулювання авторських дефініцій (підрозділи 1.1-1.3). Порівняльно-правовий метод застосовувався для порівняння вітчизняного і зарубіжного конституційного законодавства, що регулює духовно-культурні відносини (підрозділи 1.2-1.4, 2.2-2.4). Методи правового прогнозування і моделювання були застосовані для висунення та обґрунтування правових реформ, а також формулювання пропозицій щодо модернізації чинного конституційного законодавства України (підрозділи 2.1-2.4, висновки).

Нормативно-правовим підґрунтям дисертації є вітчизняне та зарубіжне конституційне законодавство, а також міжнародно-правові документи, що регламентують духовно-культурні відносини. *Емпіричну базу дисертації становлять:* рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), акти органів конституційної юстиції, а також практика реалізації конституційного законодавства в духовно-культурній сфері в Україні та зарубіжних державах.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першою у вітчизняній юриспруденції науково-дослідною працею, в якій представлено цілісне й комплексне бачення конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин, обґрунтовано низку нових висновків і концептуальних положень, а також сформульовано практичні рекомендації з досліджуваних питань. До найбільш значущих серед них належать такі:

уперше:

- окреслено систему духовно-культурних відносин як предмет конституційно-правового регулювання; під духовно-культурними відносинами запропоновано розуміти систему базових суспільних відносин, пов’язаних зі створенням, поширенням, використанням, зберіганням та охороною об’єктів духовної і матеріальної культури;

- розкрито проблеми взаємодії конституції та ідеології в аспекті регулювання духовно-культурних відносин; обґрунтовано висновок, що в умовах плюралістичної демократії жодна політична ідеологія не може бути домінуючою в тексті Основного Закону; відтак будь-яка конституція, що ґрунтується на ідеалах плюралізму, закономірно являє собою певний ідеологічний компроміс на шляху до суспільного ідеалу;

- з’ясовано специфіку правового регулювання духовно-культурних відносин в аспекті еволюції конституційної держави; обґрунтовано тезу про те, що з розвитком конституціоналізму від ліберального до соціального інструментарій конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин змінюється від виконання суто негативних зобов’язань (шляхом проголошення основоположних свобод людини у духовно-культурній сфері та

заборони дискримінації за ознаками мови, віросповідання тощо) до прийняття на себе позитивних зобов'язань щодо духовно-культурного розвитку особи та інституціоналізації цих відносин (у т.ч. шляхом створення закладів освіти науки, культури та їх бюджетного фінансування, створення нормативно-правової основи в цій сфері та ін.);

- узагальнено досвід регулювання духовно-культурних відносин у зарубіжній конституційно-правовій практиці; обґрунтовано висновок про те, що предмет такого регулювання складають відносини щодо: створення матеріальних та духовних цінностей культури; освоєння досягнень культури; охорони матеріальних та духовних цінностей культури; відповідно, на рівні основних законів закріплюються принципи духовно-культурної системи, основні культурні права людини і громадянина, засади правового регулювання у сфері освіти, науки, культури, сімейних відносин, віросповідання, засади охорони культурної спадщини;

- визначено принципи конституційних засад духовно-культурної системи в Україні; до них віднесено принципи: духовно-культурної свободи індивіда, ідеологічної багатоманітності, світської держави, державного монолінгвізму, консолідації та національно-культурного розвитку Українського народу, а також підтримки закордонних українців;

удосконалено:

- наукові погляди на історичний розвиток правового регулювання духовно-культурних відносин в аспекті еволюції конституційної держави; обґрунтовано, що духовно-культурні відносини потрапляють до предмета конституційно-правового регулювання разом із розширенням сфери державної політики конституційної держави: від забезпечення особистих прав людини, пов'язаних з духовно-культурною сферою (право на свободу думки і слова, свобода віросповідання), до активної ідеологічно-виховної діяльності та створення державної системи освіти і культури;

- доктринальні підходи щодо конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин на сучасному етапі; з урахуванням досвіду

провідних зарубіжних держав, передусім держав-членів ЄС у даній сфері обґрунтовано доцільність запровадження в Україні підходу, що втілює в собі принцип політичного невтручання у прийняття рішень та розподіл коштів у межах означеної духовно-культурної сфери, а також децентралізації та врядування на основі консультативно-дорадчого підходу;

- наукові погляди на детермінованість конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин; обґрунтовано, що зміст, обсяг і спрямованість такого регулювання безпосередньо залежать від характеру політичного режиму (демократія, авторитаризм) та специфіки політичної системи (плюралістична, моністична) відповідної держави;

- вчення про багаторівневий характер конституційного законодавства України; обґрунтовано тезу, що в контексті регулювання духовно-культурних відносин воно складається з трьох рівнів: перший рівень – Конституція України як документ, що визначає засади духовно-культурних відносин, другий – рамковий Закон «Про культуру», а третій – секторальні закони, що регулюють окремі сфери духовно-культурного життя суспільства за видами прав людини в духовно-культурній сфері (законодавство про мови, освіту, науково-технічну діяльність, літературну і художню творчість, про захист інтелектуальної власності та авторських прав) та видами публічних інституцій, що діють у духовно-культурній сфері (про бібліотеки та бібліотечну справу, про музеї та музейну справу, по архіви та архівну справу), а також закони про статус окремих інституцій громадянського суспільства, що діють у духовно-культурній сфері (про громадські та релігійні організації, про творчі та професійні спілки) та інформаційне законодавство (про інформацію та засоби масової інформації;

набули подальшого розвитку:

- ідея про необхідність формування загальнонаціональної ідеології в Україні; обґрунтовано, що вона має включати культурно-історичну, політичну, економічну і соціогуманітарну складові, котрі мають бути узгоджені із засадами конституційного ладу України;

- положення про те, що Україна закріпила в національному законодавстві

максимально широкий перелік культурних прав і свобод, який визнається світовим співтовариством, а також взяла на себе максимально широкі зобов'язання в даній сфері, тому головна проблема полягає в їх забезпеченні та неухильному дотриманні;

- доктринальні підходи щодо належної підтримки культури з боку держави; обґрунтовано необхідність здійснити перехід до французької моделі підтримки культури в Україні, зорієнтованої на потужну й централізовану підтримку національної культури з боку держави, а також запровадження в Україні підходу, що поєднує в собі принципи політичного невтручання у прийняття рішень і розподіл коштів у межах духовно-культурної сфери, а також децентралізації та врядування на основі консультативно-дорадчого методу;

- пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання духовно-культурних відносин в Україні; зокрема, запропоновано: а) доповнити Конституцію України окремою статтею, присвяченою культурі та її значенню для розвитку українського суспільства; б) перелік основних культурних прав людини і громадянина в Конституції України доповнити правом на доступ до культурних цінностей; в) Закон України «Про культуру» узгодити з політико-правовими документами декларативного характеру (стратегіями і концепціями), що стосуються духовно-культурної сфери; г) процес децентралізації публічної влади повною мірою поширити на духовно-культурну сферу.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути успішно використані:

- *у науково-дослідній сфері* – як підґрунтя для подальших наукових пошуків з актуальних проблем сучасного конституціоналізму, у сфері основ правового статусу особи, сучасної конституційної державності, конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин;

- *у нормотворчій діяльності* – як теоретичний матеріал при розробці концепцій та проектів нормативно-правових актів для вдосконалення національного законодавства, що регулює духовно-культурні відносини в Україні;

- *у навчальному процесі* – як доктринальна основа для підготовки підручників, інших навчальних і навчально-методичних матеріалів з конституційного права України, державного права зарубіжних країн, при підготовці аспірантами та студентами своїх наукових робіт тощо.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення, висновки і пропозиції, які містяться в дисертації, обговорювалися та були схвалені на засіданнях кафедри конституційного і муніципального права Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Ключові положення роботи доповідалися на XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (м. Харків, 20 квітня 2018 р.), Науково-практичному семінарі «Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» (м. Харків, 17 травня 2019 р.), а також на Міжнародній науково-практичній конференції «Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends»: conference proceedings, (м. Люблін, Республіка Польща, 30-31 жовтня 2020 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації викладені у 7 наукових публікаціях, з яких 4 наукові статті (2 статті опубліковано у фахових виданнях України, 2 – у зарубіжних журналах), а також тези 3 доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи визначається її метою та завданнями, об’єктом та предметом дослідження. Дисертація складається із вступу, двох розділів, які охоплюють вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (310 найменувань) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 238 сторінок, з яких основний текст займає 200 сторінок, список використаних джерел – 29 сторінок.

РОЗДІЛ 1
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИХ ВІДНОСИН: ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ І СУЧАСНИЙ ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

1.1. Духовно-культурні відносини як предмет конституційно-правового регулювання: загальнотеоретичний аспект

Поняття культури сходить ще до епохи античності. Спочатку культурною людиною вважалася та, котра знала, як саме треба обробляти землю. Згодом від обробки землі людина вже підноситься до споглядання власного розуму, до керування спрямованістю свого мислення. Вельми показовою в цьому плані є загальновідома біблійна притча про двох братів – Каїна, котрий обробляв землю (символ спрямованості на матеріальні цінності) та Авеля, який здійснював догляд за вівцями (тобто спостерігав за думками). Антиподом людської культури виступає натура, тобто надане від народження біологічне, інстинктивне начало людської природи. У даному сенсі вчинене Каїном вбивство Авеля символізує перемогу первинної, тваринної природи над духовною, результатом чого стає вигнання і, відповідно, неспроможність брати сили від землі.

У наступні історичні періоди культура пов’язується із чимось таємним, незнаним, а відтак розвиток культури ототожнюється з навчанням, освітою. Видатний художник і філософ-містик М. К. Реріх, аналізуючи поняття культури, стверджував, що «Культ» є шанування Благого Начала, натомість слово «Ур» нагадує стародавній східний корінь, який позначає Світло, Вогонь.

«Культура» є дуже широким поняттям; йому можна дати безліч визначень, однак усі вони відображають характерні риси цього суспільного явища. Зокрема, під культурою як об’єктом культурної функції держави пропонується розуміти:

- систему закладів, заходів і дій, за допомогою яких створюються, удосконалюються, зберігаються (охороняються), поширюються та засвоюються знання, вміння, цінності та норми поведінки;

- процес виникнення, взаємодії, видозміни, збереження й успадкування конкретних способів діяльності в різних сферах суспільного життя; творчу

діяльність людей; сукупність матеріальних і духовних цінностей, вироблених людством протягом свого історичного розвитку;

- історично зумовлене ставлення людини до суспільства, природи, самої себе;

- перетворену людиною об'єктивну реальність, де людські творчі можливості виявляються у всій повноті, досконалості та виразності;

- царину найголовніших і найвищих цінностей, ідеалів, сенсів буття;

- сукупність духовних, матеріальних, інтелектуальних та емоційних, яскраво виражених ознак, котрі характеризують суспільство чи соціальну групу;

- спосіб життя, основні права людини, системи цінностей, традицій та віросповідання [123, с. 163].

Р. Коттеррелл виділив чотири компоненти культури, які ілюструють можливий діапазон тлумачень даного феномену: 1) переконання та вищі цінності (що випливають, наприклад, з релігії чи ідеологічних переконань); 2) успадковані традиції (у т. ч. загальний історичний досвід, правова система); 3) суттєві фактори (вплив, наприклад, рівня економічного розвитку, географії); 4) емоційні уподобання чи відторгнення (наприклад, сильне почуття ідентичності) [259, с. 167]. Хоча це визначення є широким, воно забезпечує корисну відправну точку для розгляду впливу культури на побудову конституції.

На думку М. О. Бердяєва будь-яка культура (навіть суто матеріальна) є культурою духа, тобто має духовне підґрунтя, є продуктом творчої роботи духа над природними стихіями [10, с. 126]. На сьогодні культура людини у сприйнятті багатьох асоціюється з інтелігентністю, високоморальною поведінкою, добре розвиненими естетичними нахилами особистості та ін.

Варто зауважити, що в мережі Інтернет пошук за ключовим словом «культура» надає понад 25 мільйонів результатів [112, с. 17]. При цьому найбільш часто зустрічаються такі словосполучення, як «культура поведінки», «культура спілкування», «культура почуттів» і «психологічна культура».

Об'єктом культурної функції держави в цілому виступає духовно-культурна сфера соціуму. Серед науковців відсутня єдність поглядів на те, що

саме входить до змісту поняття «культура», що зумовлює виокремлення культурної функції як окремого напряму діяльності держави. Погоджуємося із В.С. Шестаком, що від конкретного розуміння даного поняття безпосередньо залежить визначення завдань держави стосовно забезпечення розвитку культурної сфери, так само як і виявлення кола суб'єктів, котрі беруть участь у відповідних правовідносинах у сфері культури [233, с. 4].

Як правило, до культурної сфери включають такі явища:

- сукупність матеріальних і духовних цінностей суспільства, котрі постійно примножуються і стають об'єктом підтримки та владного регулюючого впливу з боку держави; натомість сфера культури – сукупність закладів (інституцій) і заходів, які забезпечують створення, збереження, поширення і засвоєння духовно-культурних цінностей, що становлять культурне надбання людини і суспільства;

- культурно-дозвільна сфера, реалізація творчих потреб та інтересів громадян, художня (народна) творчість, бібліотечна і музейна справа, кінематограф, певні об'єкти, котрі утворюють мережу закладів культури, культурний обмін тощо;

- національна культура як об'єкт державного управління; вона спрямована на внутрішньонаціональне і всесвітнє функціонування певної системи цінностей і культурних норм, їхнє творення, відбір, акумулювання та ретрансляцію;

- об'єкт, який з точки зору науки, культури чи мистецтва має видатну універсальну цінність для всього людства і щодо якого держава взяла на себе зобов'язання з охорони, популяризації та передачі наступним поколінням;

- сукупність окремих сфер, як-от: бібліотечна, музейна, архівна, видавнича справи, сфери діяльності театральних установ, інформації, кінематографії, телебачення і радіомовлення, охорони культурної спадщини;

- духовні та культурні цінності, що становлять культурне надбання людини й суспільства; забезпечення їх створення, засвоєння, збереження і поширення;

- мистецтво (музичне, театральне, хореографічне, образотворче, декоративно-прикладне, циркове, естрадне), культурні послуги населенню (бібліотечна, клубна, музейна справи); гастрольна діяльність, кінематографія,

телебачення і радіомовлення; видавнича справа, поліграфія та книготоргівля; пам'ятки історії та культури, культурний туризм [233, с. 8].

До числа додаткових характеристик культури можна віднести такі, як: аксіологічна (сукупність благ, цінностей, створених людиною); семіотична (сукупність знакових систем, за допомогою яких соціальна інформація передається (успадковується) від покоління до покоління); евристична (характеристика творчої діяльності людини, її здатності створювати щось нове); сумативна (будь-які результати людської діяльності) [116, с. 158].

У різних розділах сучасних конституцій, особливо конституцій третього і четвертого поколінь, доволі широко вживаються такі терміни, як «культура», «традиції», «духовність», «релігія» та ін., особливо для позначення культурної різноманітності певної країни та її культурної ідентичності. Втім жодна конституція не дає визначення згаданих вище термінів, тож для досягнення цілей нашого дослідження передусім необхідно визначитися в термінології.

Здебільшого в конституціях термін «культура» використовується у трьох значеннях.

По-перше, під «культурою» розуміється особлива традиція, що ґрунтується на етиці. У цьому сенсі даний термін вживається для опису розвитку чи покращення ситуації у певній сфері. Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 184 Конституції ПАР 1996 р. однією з функцій Південноафриканської комісії з прав людини є просування «культури прав людини» [90, с. 613]. За такого підходу відповідні цінності, викладені в даній конституції (як у наведеному випадку, цінність прав людини), протиставляються цінностям в «інших» системах, що передбачає перевагу перших і необхідність змінювати останні, щоб вони відповідали вимогам та ідеалам конституції. З точки зору культурного релятивізму, ця очевидна оцінка деяких елементів культурної системи за допомогою використання іншої культурної системи як контексту є дуже проблематичною і її слід розглядати з деяким скептицизмом. Надмірне спрощення цієї проблеми може мати жахливий вплив на глобальний підхід до прав людини. Адже в практичному плані ми також знаємо, що пропаганда цінностей прав людини, яка стала потужною глобальною

тенденцією, також має свою культурне (хоча й різноманітне), і переважно «західне» підґрунтя. І хоча досягнення універсальної згоди щодо основних прав людини в принципі є можливим, тут також слід мати на увазі реальну можливість західного домінування (докл. див.: [266, с. 193-200]).

По-друге, термін «культура» вживається як збірний термін для будь-яких форм естетичного вираження. У цьому сенсі культура означає, серед іншого, літературу, театр, кіно, музику, скульптуру тощо. Втім вживання терміна «культура» для позначення сценічного, художнього чи пластичного мистецтва не повною мірою узгоджується з першим і ширшим його значенням, а також є дуже обмеженим способом бачення культури, який насправді розглядається суспільствознавцями як продукт усієї людської діяльності.

По-третє, термін «культура» використовується як модальність, яка ідентифікує та пов'язує конкретну групу людей. Тоді культура розуміється як визначальне джерело ідентичності – вона проводить відмінності між людьми на основі низки характеристик, таких як мова, релігія, вірування та традиції. Але з такої точки зору, як слушно зауважують Х. Раутенбах, Ф. Янсен фон Ренсбург і Г. Пієнаар, «фактично будь-яку групу людей з певними характеристиками можна віднести до групи з власною культурою» [298, с. 12].

Деякі з можливих важливих значень поняття «культура» відзначає у своїх дослідженнях Т. Беннет, який зазначає, що «у звичайній мові… «культура» означає високі інтелектуальні чи художні зусилля. … Але «культура» може також означати весь національний запас знань і артефактів, особливо мови, системи вірувань і правил поведінки, які надають соціальним групам їх унікального характеру» [247, с. 23-24]. У контексті предмета нашого дослідження варто відзначити, що такий підхід до розуміння культури охоплює й право, як статутне, так і звичаєве, котре розглядається як певний здобуток людської цивілізації щодо регулювання суспільних відносин.

Зрозуміло, що термін «культура» за такого підходу є достатньо широким, щоб охоплювати й інші поняття, такі як релігія та традиція. Цей висновок підтверджується словниковими визначеннями релігії, совісті, думки, віри та

переконань. Релігія зазвичай асоціюється з існуванням Бога або богів, яким зобов'язана певна форма поклоніння та послуху. Інші визначення вимагають лише відданості тому чи іншому принципу та здійснення чи практики обрядів і звичаїв. Совість включає системи вірувань, які не зосереджені на божестві; вона передбачає моральне судження і може включати агностицизм та атеїзм. Думки і переконання, у свою чергу, не передбачають морального елемента – вони просто означають застосування людського розуму. З іншого боку, традиція означає передачу тверджень, вірувань, правил, звичок, принципів, практик і звичаїв від одного покоління до іншого.

Наведені вище зображення культури, хоча і з деякими серйозними обмеженнями, вживаються, коли йдеться про «спосіб життя» або «джерело ідентифікації»; сюди також включаються мова, релігія, вірування, традиції тощо. Тож міркування Т. Беннета формують цінні відправні точки для розуміння культури як людського ресурсу.

Проте зображення культури як «притаманної» певній групі людей, так само як і твердження, що різні аспекти життя, такі як мови, системи переконань та правила поведінки, «надають соціальним групам їх унікального характеру» або «надають характеристик, які відрізняють одну культурну групу від іншої», можуть бути суттєво проблематичними для сучасних соціологів і правників, оскільки:

- хоча варіації чи різноманітність поширені серед людей, межі між так званими «культурами» не можуть бути вказані науковим чи точним чином;
- взаємодія (а не ізоляція) багато в чому є частиною людського життя, і тому культурні ресурси розподіляються, обмінюються, адаптуються та контролюються раціональними суб'єктами у ситуаціях, які вони мають оцінювати та обговорювати день у день;
- людські спільноти (наприклад, етнічні групи, нації, класи чи вікові категорії) використовують безліч складних ресурсів; ці ресурси використовуються (або іноді не використовуються) та обговорюються між людьми у повсякденній соціальній взаємодії;

- небезпечно класифікувати людей за їх культурною різноманітністю, начебто ця різноманітність їм нав'язується і має статичний характер;
- люди творчо використовують культурні ресурси, щоб провести кордони і надати «змісту» різним ідентичностям, далеко не всі з яких мають юридичне значення, наприклад, кавоман, театрал, футбольний фанат тощо.

Незважаючи на ці недоліки у визначенні культури, поняття «культура» буде використовуватися в нашому дослідженні як збірний термін, що описує умови життя людини, але з різними виразами та практиками (тобто різними мовами, релігіями та традиціями), які використовуються суб'єктами правовідносин, аби відрізняти одну духовно-культурну групу від іншої.

З погляду розробки конституції культура може бути позитивною, негативною чи нейтральною. Багато аспектів культури є корисними будівельними блоками для процесу побудови конституції або для внесених конституційних змін. Однак там, де культура є причиною глибоких розбіжностей або насильницьких конфліктів, з цим потрібно боротися як у процесі, так і по суті побудови конституції, щоб побудувати згуртовані спільноти. Коли культура використовується для виправдання чи виправдання дискримінаційної чи іншої практики, несумісної з міжнародними нормами чи стійким світом, це також необхідно боротися. Ці труднощі можуть посилитись, якщо побудова конституції стане каталізатором відродження культурних домагань, вибірково спираючись на історію, релігію чи традиції. Форум пропонує можливість поділитися досвідом про те, як культура впливає як на процес, так і зміст конституції, як можна отримати максимальні вигоди і як можна вирішити проблеми.

Хоча те, що можна описати як «загальна соціальна культура», має відношення до конституційного будівництва, більш конкретна концепція конституційної культури, включаючи спосіб її формування та зміни, також вимагає розгляду. Конституційну культуру можна розбити на ті самі чотири компоненти, які описані раніше стосовно культури в цілому.

Таким чином, конституційна культура охоплює переконання та фундаментальні цінності (наприклад, єдність, свобода, солідарність, гармонія);

успадковані традиції (наприклад, особливе розуміння установчої влади або спосіб, яким нова конституція досягає легітимності); матеріальні фактори (наприклад, чисельність населення, бідність, нерівність, труднощі комунікації); і емоційні занепокоєння (наприклад, страх відокремлення). Як і будь-яке інше розуміння культури, конституційна культура може бути внутрішньо оскарженою і підлягає змінам. Розвиток або адаптація конституційної культури стає особливо важливим для впровадження та підтримки значних конституційних змін, таких як перехід від авторитарних до більш демократичних і плюралістичних режимів; від унітарної до більш розвиненої системи урядування; рух між президентською та парламентською системами; від релігійної до світської держави, або навпаки; або від уряду «переможець забирає все» до більш консоціалізованого (консенсусного).

Культура може відігравати роль у розбудові конституції багатьма способами:

- культура, ймовірно, буде частиною контексту конституційного будівництва, інформуючи про суть і процес конституційних змін;

- культура може бути причиною розколу або конфлікту всередині держави; у цьому разі вона може бути як каталізатором формування конституції, так і додатковим викликом, який слід враховувати;

- іноді існує «суспільний попит» на те, щоб аспекти культури були чітко відображені в термінах конституції, зокрема в преамбулі; в інституційному плані, у формуванні положень про права та відносини між релігією та державою;

- ефективне впровадження нових конституційних механізмів може вимагати культурних змін з боку конституційних суб'єктів (наприклад, законодавців, виконавчої влади, адміністрації та судів на національному та субнаціональному рівнях) і в ширшому співтоваристві;

- у будь-якому з цих випадків оцінка культури та викликів і можливостей, які вона представляє, може мати вирішальне значення для результатів проекту конституційного будівництва;

- водночас культура може бути аспектом місцевого контексту, який

зовнішнім спостерігачам і консультантам важко визначити, зрозуміти та оцінити для цілей конституційного будівництва, і для цього є багато причин: аспекти культури невловимі; ззовні на тих чи інших суб'єктів можуть впливати їхні власні культурні припущення; значення культури може бути применшене, коли надання допомоги в розбудові конституції зображується як суто «технічне».

Культура в сучасному суспільстві виступає й усвідомлюється не тільки як результат соціально-економічного і політичного розвитку, а й як необхідна умова, ключовий фактор розвитку, моральний стрижень особистості й суспільства. Як окремий соціальний інститут культура спроможна забезпечити суспільну стабільність, об'єднати суспільство і державу на вирішення найбільш важливих національних завдань. Оскільки культура має не тільки духовно-інтелектуальний, але й матеріальний вираз, то вона краще піддається державному регулюванню, котре у даній сфері має вельми специфічний характер: суверенна держава дбає про прогресивний розвиток духовно-інтелектуального життя нації, формує належні умови, підтримує прогресивні напрями, однак не втручається у сам творчий процес митців, письменників, артистів. Основний вплив держави на ці процеси відбувається у формі регулювання духовно-культурних відносин, спрямованого на підтримання нормального функціонування об'єкта у межах заданих параметрів [112, с. 3].

Цілком очевидно, що культура – історично мінлива конкретика суспільного життя, котра характеризує рівень і спрямованість діяльності людини в усіх її змінах і відносинах. У цьому зв'язку культура постає як певний «спосіб регуляції, збереження, відтворення і розвитку всіх сфер життя суспільства» [109, с. 58].

Як об'єкт культурної функції держави культура – це цілісний, комплексний процес, де головним орієнтиром є людина, її духовний (моральний і інтелектуальний) розвиток і вдосконалення. При цьому стан культурного розвитку тієї чи іншої держави є одним із найбільш об'єктивних показників, що демонструють не тільки духовне здоров'я суспільства, а й повноту вирішення тих проблем, насамперед політичних та економічних, які перед ним постали. Отже, об'єктом, центральним пунктом культурної функції держави є, власне, «культура як

феномен людської цивілізації, що являє собою систему цінностей та культурних норм, їх творення, відбір, акумуляцію та ретрансляцію» [112, с. 6].

Водночас культура – це також і процес виникнення, взаємодії, зміни, збереження і передачі (успадкування) історично конкретних способів діяльності людини в різних сферах суспільного життя, під час якого відбувається розвиток людських сил і відносин, а також самої людини як суспільного суб'єкта і об'єкта діяльності, що отримує своє вираження у всьому багатстві та розмаїтті створюваної людьми предметної дійсності, у всій сукупності результатів людської праці і думки [123, с. 158].

Феномен культури полягає, з точки зору вчених, у творчій діяльності людей та сукупності матеріальних і духовних цінностей, створених людством у процесі історії, а також у взаємовідносинах, що склалися під час розподілу культурних надбань. Так, В.Л. Петрушенко стверджує, що культура – це «сфера найпершого та найяскравішого прояву людини, її істотних характеристик і можливостей; та частина дійсності, яка перетворена людиною, але в якій людські творчі можливості виявились із найбільшим ступенем повноти, досконалості та виразності, внаслідок чого культура постає носієм проявів людини як людини, тобто сферою найперших і найвищих цінностей, ідеалів, сенсів» [149, с. 380].

Міжнародно-правові документи розглядають культуру як сукупність яскраво виражених ознак, духовних і матеріальних, інтелектуальних і емоційних, які характеризують суспільство або соціальну групу. За такого підходу культура охоплює, крім мистецтва і літератури, ще й спосіб життя, основні права людини, системи цінностей, традиції та віри; культура - це здатність людини мислити, аналізувати себе та своє оточення [8, с. 87].

То ж можна стверджувати, що культура є одним із найважливіших елементів людської діяльності, що пронизує всі сфери людського життя – від матеріального виробництва і простих потреб до найвеличніших проявів людського духу. Вона впливає на мову, виховання, освіту, правову, виробничу і побутову сфери, на весь спосіб життя суспільства й особистості, являючи собою багатоаспектне, багатофункціональне явище, котре відображає соціально-

історичну різноманітність людей, етносів, соціальних груп [112, с. 3].

Тому важко не погодитись із В.В. Карловою, яка на підставі узагальнення та аналізу багатьох визначень культури перевагу віддає тим, де у повному обсязі виражений гуманістичний аспект, який передбачає участь людей у якісній зміні умов свого існування, формування особистості засобами культури, максимально повну її реалізацію [52, с. 6-7].

У свою чергу, М.М. Мальований, формулюючи аспекти визначення культури як суспільного явища, не тільки підкреслює, що культура є сукупністю способів діяльності щодо виробництва, збереження і споживання матеріальних і духовних цінностей; але й акцентує увагу на суто людському характері культури, де головним і єдиним суб'єктом є людина суспільна, яка постає в культурному процесі як особистість, тобто в своїй конкретно-історичній визначеності. При цьому науковець робить висновок, що головною, системоутворюючою функцією культури, яка виражає її соціальний сенс, є гуманістична функція, що виявляється у формуванні певного типу особистості, котра не тільки відповідає конкретному етапові історичного розвитку людства, але й, так би мовити, випереджає свій час і те суспільство, в якому живе [123, с. 160].

Багатоманітність підходів до розуміння культури є цілком зрозумілою для наукового дискурсу, але абсолютно неприйнятна з точки зору правового регулювання, оскільки предмет такого регулювання має бути визначений максимально чітко. Це зумовлює появу терміна «культура» в чинному законодавстві. Зокрема, легальне визначення культури міститься в Законі України «Про культуру». Згідно зі ст. 1 названого Закону, культура – це «сукупність матеріального і духовного надбання певної людської спільноти (етносу, нації), нагромадженого, закріпленого і збагаченого протягом тривалого періоду, що передається від покоління до покоління, включає всі види мистецтва, культурну спадщину, культурні цінності, науку, освіту та відображає рівень розвитку цієї спільноти» [164].

Підсумовуючи, наголосимо, що предметом культурної функції держави виступають суспільні відносини у галузі культури, які регулюються,

регламентуються, охоплюються різними видами діяльності держави. Об'єктом культурної функції держави виступає власне культура як феномен та результат існування людини, людства.

Культура має два прояви: матеріальний і духовний. Для розкриття змісту поняття духовної культури надалі проаналізуємо зміст категорії «духовність».

Так, у «Педагогічному словнику» за загальною редакцією М. Ярмаченка (2001) духовність тлумачиться як «специфічна людська риса, яка виявляється у багатстві духовного світу особи, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних і емоційних запитах, моральності» [148, с.166]. В іншому ключі подається термін «духовність» у посібнику «Педагогічний енциклопедичний словник» (2003), де стверджується, що духовність «виявляється у спрямуванні людини до вищих цінностей, до ідеалу, в усвідомленому спрямуванні людини до досконалості; відповідно одухотворення полягає у засвоєнні вищих цінностей, в наближенні до ідеалу» [147, с.81].

Філософи тлумачать духовність по-різному. Зокрема, в концепції П. Юркевича категорія духовності розглядається в контексті Богоподібності. На думку автора, Богоподібність визначає центр людської особистості, а серце – це містичний та чуттєвий орган пізнання та сприйняття найвищих сакральних цінностей, зокрема Бога [239, с. 163].

М. О. Бердяєв вбачав джерело духовності в надприродному початку, стверджуючи, що завоювання духовності є головною метою людського життя, оскільки людина є не тільки істотою природною чи суспільною, а й духовною. Тільки з розвитком духовності філософ пов´язує появу нової людини у суспільстві. Духовність, у розумінні М. Бердяєва, це найвища якість, цінність, найвище досягнення в людині. Духовна людина, на думку філософа, не боїться взяти на себе відповідальність не тільки за свою долю і за долю своїх близьких, але й за долю свого народу, людства, всього світу: «Найвища мета життя не економічна, не соціальна, а духовна», - відзначав філософ [10, с. 319].

С. Л. Франк під духовністю розумів «внутрішнє життя, зв'язок людських глибин з надприродним началом» [226, с. 80-98]. У пошуках найвищої духовності

він дійшов висновку, що вона - притаманна християнству, яке у символічній формі узагальнює загальнолюдські духовні цінності.

Формулюючи теорію духовної основи побудови життя на Землі, М.О. Лосський вважав, що існують матеріальні, душевні та духовні процеси. В останніх, на думку філософа, створюються або асимілюються абсолютні цінності. Людина, у розумінні філософа, є носієм духовних основ від народження. Відповідно. будь-який субстанціональний суб'єкт з нижчого рівня розвитку від народження є носієм духовних основ свого буття і діяльності, здатний до душевних і тілесних (матеріальних) проявів, де пріоритетною є духовна сфера особистості: її прагнення до кінцевої мети - абсолютної повноти буття і досконалості [119, с. 98]. Таким чином, автор акцентує увагу на первинності духовного в людині та пріоритетах духовного над душевним і тілесним.

М. С. Каган пропонує розрізняти терміни «дух», «духовний», «духовність». Ця необхідність обумовлена тим, що жодне інше поняття ні свідомість, ні розум, ні мислення, ні інтелект – не фіксують дану реальність у всій її цілісності. Дані поняття цінні тим, що позначають якісну відмінність психічної діяльності людини від психічної активності тварин [49, с. 93-94].

Н. В. Силуянова поділяє духовність на релігійну і моральну. Релігійна духовність полягає у задоволенні соціальної потреби індивіда шляхом споглядального індивідуально-особистісного спілкування з Богом. Моральна духовність зорієнтована на реалізацію зазначеної потреби безпосередньо на практиці людських взаємовідносин, взаємних зобов'язань людей один перед одним. У запропонованому підході духовність трактується як особливий регулятор, який, з одного боку, спрямований на самовдосконалення через залучення до вищих релігійних цінностей таких, що пов'язані з ім'ям Бога, з іншого - на життя, яке людина створює навколо себе через моральність власних вчинків, дій, тобто власної активності, спрямованої на інших [201, с. 79].

Духовність – це інтегративна якість особистості, що визначає смисложиттєві цінності, які формують людяне відношення до інших, гуманізм, забезпечують духовний розвиток особистості [108, с. 7]. Під духовним розвитком

особистості розуміється процес індивідуально-особистісного залучення до духовної культури суспільства, оволодіння загальнолюдськими, соціокультурними, національними цінностями і досвідом людства в процесі духовно-практичної діяльності та самостійного творчого розвитку кожної особи.

Аналіз спеціальної літератури свідчить, що на сьогодні існує два основних підходи до визначення духовності – змістовий та функціональний. Відповідно до змістового підходу духовність пов'язується з такими смислоутворювальними категоріями, як Краса, Добро, Істина (за Платоном) або ж Віра, Надія, Покаяння (у християнсько-релігійному контексті).

Відповідно до функціонального підходу, духовність характеризується ієрархічною домінантністю розвинених вищих психічних функцій людини. До цих функцій психологи (зокрема, Л.С. Виготський, І.Д. Бех) відносять свідомість, самосвідомість та волю [12; 18]. Таким чином, високий рівень духовного розвитку пов'язується із розвиненою свідомістю, самосвідомістю, досконалістю особистості, а низький – з примітивізмом [18, с. 78].

Таким чином, словосполучення «духовна культура», з одного боку вказує на домінантне значення цінностей Краси, Добра, Істини, Любові, а з іншого - на свідоме самовдосконалення особистості, свідому реалізацію у поведінці, діяльності та життєтворчості духовних цінностей. Духовна культура не тотожна «начитаності» або «освіченості», адже знання самі по собі не можуть зробити людину особистістю, здатною до свідомих і відповідальних вчинків [48, с. 78].

Варто відзначити, що матеріальна й духовна культура існують у тісній єдності. Думки, емоції, якості, риси людини зумовлюють поведінку та діяльність особистості, а отже матеріальне є реалізацією духовного. У сфері матеріальної культури людська діяльність характеризується зміною матеріального світу. Діяльність у сфері культури передбачає певну роботу з духовним світом особистості – ідеалами, цінностями, переконаннями тощо.

Сучасний духовний стан українського суспільства оцінюється вкрай негативно як науковцями, так і діячами мистецтва, і представниками різних релігійних конфесій. Серед найбільш загрозливих факторів такого стану

називають: некерованість процесів становлення демократичного суспільства; неможливість особи користуватися ціннісними орієнтирами своїх батьків; неузгодженість системи виховання й освіти, що призводить до поєднання в суспільній свідомості протилежних тенденцій; послаблення ролі родини, духовної спадщини попередніх поколінь і освітніх закладів у процесі виховання.

Для сучасного стану розвитку суспільних наук характерним є розгляд духовно-культурних відносин у контексті ідентичності. Після внесення в лютому 2019 р. положення про «європейську ідентичність Українського народу» до Преамбули чинного Основного Закону 1996 р. [99] воно отримало політико-правове, конституційне звучання.

Існує велика кількість публікацій, які зосереджуються на індивідуальній/культурній/етичній ідентичності, на ідентичності меншин та/або ідентичності в цілому (див., зокрема: [288; 299]), і ця кількість постійно збільшується. Таке збільшення пов’язане з оцінкою того, що останні соціальні явища та політичні факти вказують на життєво важливе значення, яке має «культурна», «етнічна» і т. д. ідентичність у політичних подіях та соціальних рухах (див.: [249; 255; 267]).

Стосовно вищесказаного, британський соціолог Я. Крейб констатує, що, особливо за останні тридцять років, відбулася зміна пріоритетів, оскільки на зміну класовій ідентичності, яка домінувала в академічних дебатах тридцять років тому, – і в більшості випадків характеризувалась як «класова свідомість», – прийшла ґендерно-етнічна ідентичність [260].

У спеціальній літературі традиційно звертають увагу на концептуальну нечіткість поняття «ґендерно-етнічна ідентичність», і ця нечіткість, у зв’язку з його суспільною важливістю, не є випадковою. Розглядаючи вищезазначене питання, В. В. Ісаїв, після короткого викладу безлічі визначень «культурної/етнічної ідентичності», вказує на основну та фундаментальну диференціацію між відповідними дискусіями, що мали місце в США та Європі. За словами В.В. Ісаїва, у дебатах у США домінує «реалістичний» критерій: посилання на поняття «культурна/етична ідентичність» використовуються

самими членами групи або «ззовні», щоб обмежити «підгрупи суспільства» за будь-якими ознаками, які віднесені до цієї підгрупи за спеціальними визначеннями [269]. Натомість у Європі на концепцію та використання поняття «культурна ідентичність» також впливають різні історичні та соціальні умови симбіозу між культурними/етичними/національними групами. Тут поняття «культурна ідентичність» частіше включає посилання на історію, традицію та (культурну) спадщину кожної групи. Згідно з цією концепцією, людина є не просто «членом» культурно окремої групи, але він/вона також є «носієм» культурної «спадщини», яка, здається, існує незалежно від неї, з обов'язками щодо ставлення до цієї «культурної спадщини». Така концепція віднімає характеристики суб'єктивності у членів групи, тобто у активних індивідів, переносячи їх у «культурну спадщину». Таким чином «культура» набуває «автономної субстанції».

Б. Крюер для особливостей Європи, на відміну від Північної Америки, зазначає, що в Європі бракує ситуації міжкультурного контакту як основи для усвідомлення культурних відмінностей. У цьому дослідницькому контексті культурна ідентичність груп пов'язана з несвідомими, загальними структурами, які беруть початок у повсякденній діяльності та стратегіях виживання груп. Отже, повсякденна культурно очевидна діяльність стає у центрі уваги, а ідентичність укорінюється у звичних формах повсякденного життя, як-от діалекти, спосіб проживання, одяг чи харчування [283, с. 345]. У цьому контексті європейські дослідження зосереджені переважно на двох секторах: вивченні «місцевих (локальних) культур» і «культурних традицій та культурних контактів і обмінів».

Перший сектор включає дослідження різних «локальних культур» (або «особливих культур окремих регіонів»). Ядро досліджень цієї категорії зосереджено майже виключно на пошуках певних особливостей конкретної культури, що, як вважається, пояснює особливості поведінки, характеру, темпераменту людей даної місцевості. Лише рідко дослідження охоплює те, як конкретна група проектує свої особливі характеристики, щоб заохочувати свої приватні інтереси. Б. Крюер згадує, що починаючи з 1970-х років те, що є

«типовим для регіону», було заново відкрито – і, якщо необхідно, навіть створено або сконструйовано – у різних європейських регіонах, у різних контекстах і способами, починаючи від регіональних організацій (наприклад, «Himatvereine») до туристичної реклами, від літератури до поп-музики та від політики до науки. Якими б не були причини такої регіоналізації колективної ідентичності, цей свідомий пошук окремої регіональної культурної ідентичності в Європі зустрічається в різних регіонах, з їхнім специфічним способом життя, їхніми «колективними спогадами» та їхньою миттєвою залученістю до більших економічних і політичних організаційних процесів [283, с. 358].

Ці дослідження «місцевих культур» поєднуються з дискусіями щодо значення поняття «батьківщина» (англ. «Homeland», нім. «Heimat») (див.: [269; 306; 308] та ін.). Серія досліджень стосується можливостей, які надають різні мови чи діалекти для побудови та підтримки певної культурної/етнічної чи національної ідентичності. Б. Крюер підсумовує, що мова або різні мовні варіанти чи діалекти дають можливість сконструювати «психолінгвістичну відмінність» як стратегію ідентичності й за допомогою цього створити та зберегти певну соціальну, етнічну чи національну ідентичність у різних суспільствах та між різними культурними групами [283, с. 339].

З точки зору євроінтеграційних прагнень України варто відзначити, що геополітичне розширення ЄС змінило дискусію щодо національної та наднаціональної ідентичності і викликало інтенсивні запитання про природу, реальність та джерело такої «європейськості». Відтоді формування європейської ідентичності стало явною метою політики ЄС. Прагнення створити таку ідентичність прискорилося з 1980 р., яскравим свідченням чого стало запровадження спільних для ЄС водійських прав, прапора, гімну та таких ініціатив, як «Європейські культурні міста». Усі вони прагнули, як того вимагав Маастрихтський договір, вивести «спільну культурну спадщину на перший план» [38]. Відповідно, рух України до ЄС – це й рух до «української європейськості».

У рамках ініціатив, підтриманих Всесвітньою комісією з культури та

розвитку (WCCD) («Наше творче різноманіття», ЮНЕСКО, 1996), Рада Європи також підготувала низку програмних документів (наприклад, «In from the Margins: A Contribution to the Debate», The European Task Force on Culture and Development (ETCD), 1997) [267] про культуру та розвиток в Європі, які мають на меті визначити Європу через «загальну європейську культуру». У спеціальній літературі сприймають культурну спадщину як таку, де демократія, цінності Просвітництва, розум, індивідуалізм та греко-римська історична традиція створюють унікальний європейський колорит. За словами І. Бондеберга і П. Голдінга, ця спадщина «не лише описує спільну європейську культуру, але водночас передбачає її охорону і просування як належної політики» [264, с. 3].

Політика ЄС дедалі більше визнає, що культура є центром європейського проекту, і визначає аудіовізуальну та комунікаційну індустрію як ключові інструменти у створенні відчуття європейської культурної ідентичності.

Поступово, через розвиток подій, пов’язаних з процесом розширення, а також з глобалізацією, структурна позиція мистецтва та розваг змінилася, і в межах ЄС країни-члени усвідомили, що для підтримки або зміцнення європейського культурного виробництва продукти повинні бути комерційно конкурентоспроможними та залучати велику аудиторію. Справді, Союз усвідомив, що культурне виробництво має стати частиною європейської промислової політики; у цьому відношенні ЄС визнає, що «культура» має особливий статус, оскільки її твори є як економічними благами, котрі створюють робочі місця та забезпечують добробут, так і засобами для побудови культурної ідентичності. «Культура» посіла центральне місце в офіційному дискурсі ЄС, як зазначено у ст. 128 Маастрихтського договору 1992 р. (тепер ст. 151 у Договорі про заснування Європейської Спільноти): «Спільнота сприяє розквітові культур держав-членів, шанує їхнє національне та регіональне розмаїття й водночас підносить спільну культурну спадщину» [37].

У цьому відношенні Європейська Комісія вважає, що культура лежить в основі формування ідентичності, але не пов’язана виключно з певною спільнотою. Виявляється, згідно з цим дискурсом, якщо корпус європейської

культури буде достатньо пропагований і захищений, європейська свідомість зрештою з'явиться – іншими словами, використання культури як інструменту легітимації, з урахуванням того, що культура заслуговує на захист як найвищий продукт діяльності людини, стає кінцевою метою. Крім того, ЄС має керувати підтримкою цієї спільної спадщини, не кидаючи виклик національним чи місцевим культурам [301, с. 440]. Без побудови цього «уявного (європейського) співтовариства», за словами Б. Андерсона [245], Європа перебуватиме під загрозою скорочення до суто економічного утворення, чого ЄС намагався уникнути.

В інших європейських документах можна знайти більш усвідомлене ставлення до «культури». Так, у звіті Ради Європи «In From the Margins» та звіті «Наша творча різноманітність», підготовленому в зв'язку з обговоренням в ЮНЕСКО, питання культури та розвитку, культурної політики та соціальної долученості були внесені «з маргіналізованих питань» до актуальних проблем політичного та економічного управління. Вважається, що обидва звіти започаткували «зміну парадигми» в теорії та практиці культурної політики, де використовується «широке антропологічне визначення культури» [281, с. 49].

Наше творче розмаїття ставить культуру в центр глобального політичного, соціального та економічного розвитку, підтверджуючи той факт, що культурний розвиток має розширювати раніше вузьку сферу діяльності мистецтва та високої культури та включати сприяння «людському розвитку», що визначається як різноманітність, творчість і самовираження.

Намагаючись визначити європейську ідентичність, «In from the Margins» поєднує у собі визначення культури як загальної системи культурного виробництва та як знакової чи символічної системи. «Культура з великої літери», яка визначається як художня чи творча, розглядається поряд із «антропологічною» ідеєю культури як «цінності та практики, що лежать в основі всіх форм людської поведінки». У звіті стверджується, що «культура є потужним пропагандистом ідентичності» із потенціалом розширення прав та можливостей». Цей звіт спрямований на визначення загальної європейської ідентичності через

культурну спадщину «цивілізації» та загальну масову культуру, що поширюється через інтегрований європейський медіа-простір [261, с. 313].

Незважаючи на те, що він наголошує на політичній, культурній та мовній неоднорідності в Європі, «In from the Margins» також постулює специфіку європейців як носіїв спадщини цивілізації та демократії – загальноєвропейських культурних зв'язків. У результаті цей звіт, як і європейська культурна політика загалом, пропагують співіснування загальної культурної самобутності та культурного розмаїття в Європі.

Співпраця України з ЄС у сфері культури передбачена Главою 17 розділу V «Економічне та галузеве співробітництво» Угоди про асоціацію [222]. Співпраця між Сторонами Угоди у галузі культури охоплює такі сфери та завдання: сприяння розширенню та покращенню культурних обмінів, мобільності об'єктів мистецтва та митців; заохочення міжкультурного діалогу громадянського суспільства України та ЄС; співпраця у рамках міжнародних форумів/організацій, таких як ЮНЕСКО та Рада Європи. Розвиток культурного розмаїття, збереження й оцінка культурної, історичної спадщини; розвиток культурної індустрії в Україні та ЄС (впровадження положень Конвенції ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження 2005 р.).

На сьогодні культурне співробітництво України та ЄС здійснюється здебільшого в рамках програми «Креативна Європа» – рамкової програми Європейської Комісії, спрямованої на підтримку та посилення конкурентоспроможності європейського культурного, креативного та аудіовізуального секторів, а також збереження, розвиток та просування культурного та мовного розмаїття країн Європи [212]. Оскільки здійснення культурного співробітництва з ЄС є складовою державної політики України у даній сфері, то відповідне регулювання теж набуває політико-правового характеру, і в цій частині належить до сфери конституційного права.

Сучасна українська держава перебуває в процесі вибору оптимальної моделі державної культурної політики, що враховує національні особливості та міжнародний досвід, і, відповідно, формулювання основних принципів правового

регулювання відносин у сфері культури та виховання.

Державна культурна політика впливає практично на всі сфери державного та суспільного життя. Вона охоплює всі види культурної діяльності, поширення культурних цінностей, просвітництво, виховання громадян, формування інформаційного простору держави, міжнаціональні відносини, підтримку російської культури там і багато інших.

Варто пам'ятати, що за своїм змістом і суб'єктним складом духовно-культурні відносини – це відносини між людьми, між людиною, суспільством і державою, пов'язані з виробництвом, обміном (поширенням), розподілом, споживанням, зберіганням та охороною духовно-культурних благ. Реалізація державою культурно-виховної функції неможлива без створення відповідних правових засад, тому вивчення культурної політики держави прийнято проводити у концептуальній, економічній та законодавчій площинах. Враховуючи предмет даного дослідження, зупинимося докладніше на такому елементі культурної політики, як право, оскільки напрями державної культурної політики безпосередньо впливають на характер змін законодавства у сфері культури.

Законодавче врегулювання відносин у сфері культури та виховання є принципово важливим для закріплення правил поведінки, які б забезпечували культурні права та свободи кожної людини і громадянина, а також створювали баланс для одночасної доступності культурних цінностей для населення та захисту художніх цінностей. Правові норми повинні охоплювати й можливість здобуття освіти у сфері культури, а також регулювати питання створення спеціалізованих установ культурної діяльності та умови їх функціонування. Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що формування правових засад у духовно-культурній сфері має важливе значення у діяльності держави [22, с. 98].

Однак, усвідомлюючи, що здійснення державної культурної політики є цілеспрямованим процесом, слід погодитись з думкою Л.М. Токарьової про «існування об'єктивних меж допустимого зовнішнього втручання в цю сферу, тому що культура – це сфера суспільного життя, що саморегулюється, має власну логіку і властиві їй внутрішні інтенції. Зовнішнє втручання виправдане у тих

обсягах, які не перешкоджають самореалізації культурного життя» [220, с. 7]. А.Є. Бусигін також зазначає, що «держава для більш ефективного проведення політики у сфері професійного мистецтва, жодною мірою не роблячи замах на творчу самостійність організацій, має володіти певними зонами впливу у цій сфері» [15, с. 17].

Духовно-культурні відносини регулюються демократичною державою найменшою мірою – тільки тоталітарні й авторитарні режими прагнуть повного контролю над цією сферою суспільного життя. Натомість у демократичному суспільстві людина є самоцінною й автономною, тож внутрішній світ належить тільки їй, а завдання держави і права полягає у тому, щоб створювати комфортні умови для духовно-культурного розвитку людської особистості.

З іншого боку, жодна демократична держава не може стояти осторонь випадків агресивної пропаганди чи нав’язування чужих для даного народу моделей поведінки і культурних цінностей або способу життя, що суперечить існуючому конституційному ладові. Жодна держава не може, наприклад, дозволити такі практики, як примусове багатоженство, ритуальні вбивства або громадські заворушення, просто тому, що вони вимагаються релігійними переконаннями. Держава має бути в змозі обмежити ті практики, релігійні чи ні, які загрожують життю і здоров’ю інших, обмежують права і свободи людини і громадянина, збурюють заворушення чи підривають суспільну мораль.

Правове регулювання духовно-культурних відносини являє собою систему юридичного інструментарію, за допомогою якого державна влада впливає на названі відносини з метою надання їм бажаного розвитку. Держава встановлює межі регульованих цих відносин, які залежать від низки об’єктивних і суб’єктивних факторів (особливості цих відносин, державна зацікавленість), видає нормативні акти, що передбачають права і обов’язки суб'єктів, приписи про належне і можливе в їхній поведінці.

При цьому можна виділити наступні особливості правового регулювання сфери культури:

1. Неоднорідність сфери культури як об'єкта правового регулювання.

Специфіка правового регулювання у сфері культури полягає в тому, що об’єктами правового регулювання є такі складні явища, як культурні цінності, мають як матеріальний, і духовний характер. Законодавцем до об’єктів державної культурної політики віднесено культурну спадщину, як матеріальну, так і духовну, будь-яку творчу діяльність, освіту, науку, мову, сім’ю, мультимедійний простір, гуманітарні та інші міжнародні взаємини у галузі культури. Культурна діяльність пов'язана зі створенням, збереженням та поширенням культурних цінностей. До культурних цінностей, у свою чергу, традиційно відносять моральні та естетичні ідеали, норми та зразки поведінки, мови, діалекти, національні традиції та звичаї, фольклор, художні промисли та ремесла, твори культури та мистецтва, результати та методи наукових досліджень культурної діяльності, що мають історико-культурну значимість будівлі, споруди, предмети та технології, унікальні в історико-культурному відношенні території та об'єкти. При такому широкому об’єкті правового регулювання необхідний великий масив законодавчих актів, що забезпечують його комплексне внормування.

Предмет цих відносин включає всі духовно-культурні явища – науку, мистецтво, освіту, релігію та інші області суспільної свідомості [154, с. 52].

Ці відносини зумовлені існуючою системою політичних, економічних, соціальних відносин. Завдання держави і конституційного права полягає в забезпеченні найкращих умов для духовно-культурного розвитку суспільства. Найважливішим інститутом духовно-культурних відносин є релігія. Взаємодія релігії та конституційного права відбувається через конституційно-правове регулювання свободи совісті та відносин між державою і церквою.

2. Складно-підпорядкованість предмета регулювання. Розмежування повноважень між органами державної влади і місцевим самоврядуванням розподіляє й національне законодавство в сфері культурі на два рівні правових актів: загальнодержавні та місцеві, тому багато положень національного законодавства не є нормами прямої дії, а мають рекомендаційний характер, припускаючи деталізацію в регіональних і місцевих актах.

3. Протекціоністська політика в галузі культури, що виражається у

вирішенні державою завдань з підтримки національної культури, поширення культурних цінностей, підтримки програм та ініціатив щодо її розвитку.

4. Декларативний характер нормативних правових актів, що приймаються. Найбільш поширеною формою закріплення принципів проведення культурної політики є прийняття стратегій та різних концепцій розвитку, аналіз яких було проведено раніше.

5. Різноманітність методів правового регулювання. Більшість правовідносин у галузі культури та виховання мають цивільно-правовий характер, заснований на юридичній рівності учасників (наприклад, організація приватних культурних заходів та інше). Переважна більшість цивільно-правових відносин у сфері культури обумовлює застосування диспозитивного методу правового регулювання у формі дозволів (наприклад, передача права на використання результату творчої діяльності); надання прав (наприклад, право на участь у будь-яких видах культурної діяльності, авторське право); заохочення (наприклад, за участь на добровільній основі у пошуку та збереженні об'єктів культурної спадщини, меценатство); надання особам, які беруть участь у правовідносинах, право обирати варіант поведінки (наприклад, визначення умов використання результатів творчої діяльності третьою особою).

У свою чергу, для регулювання відносин у сфері культури та виховання також застосовується імперативний метод правового регулювання (наприклад, у питанні збереження об'єктів культурної спадщини) у формі розпоряджень (наприклад, про припинення дій та робіт, що спричиняють загрозу збереженню об'єктів культурної спадщини); вимог (наприклад, щодо дотримання порядку ввезення та вивезення культурних цінностей); заборон (наприклад, заборона расової, національної дискримінації, пропаганди насильства) тощо.

Правове регулювання духовно-культурної сфери є сполучним елементом культурної політики. У сучасних умовах глобалізації питання міжнародного захисту даної сфери та пошуку оптимальної моделі національного правового регулювання набувають особливого значення.

Отже, під духовно-культурними відносинами слід розуміти систему

базових суспільних відносин, пов'язаних зі створенням, поширенням, використанням та зберіганням об'єктів духовної і матеріальної культури. При цьому категорія «духовно-культурна система» дозволяє охопити явища матеріальної та духовної культури в їх цілісності та діалектичній взаємодії.

Духовно-культурні відносини потрапляють до предмета конституційно-правового регулювання разом із розширенням сфери державної політики конституційної держави: від забезпечення особистих прав людини, пов'язаних з духовно-культурною сферою (право на свободу думки і слова, свобода віросповідання), до активної ідеологічно-виховної діяльності та створення державної системи освіти і культури.

У демократичному суспільстві людина самоцінна та автономна, і внутрішній світ належить тільки їй, тож завдання держави і права зводиться до того, щоб створити максимально комфортні умови для духовно-культурного розвитку особистості людини. Натомість спроби держави підпорядкувати духовно-культурну сферу інтересам державного будівництва є проявом тоталітаризму і призводять до грубих порушень прав людини.

В основі конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин лежать як загальні принципи засад конституційного ладу, так і особливі принципи, що стосуються виключно даної підсистеми суспільного ладу. Варто відзначити, що залежно специфіки політичного режиму і політичної системи для спеціальних принципів духовно-культурної системи характерна бінарність: ідеологічний плюралізм / ідеологічний монізм; національно-культурна багатоманітність / національно-культурна одноманітність; свобода творчості / партійність творчості; державний полілінгвізм / державний монолінгвізм; світська держава / релігійна (клерикальна) держава тощо.

Процеси європейської інтеграції привели до того, що метою політики ЄС у духовно-культурній сфері стало формування європейської ідентичності та виведення на перший план спільної культурної спадщини. Відповідно, рух України до ЄС включає в себе й рух до «української європейськості».

1.2. Конституція та ідеологія: проблеми взаємодії в аспекті регулювання духовно-культурних відносин

Поняття ідеології (від грец. *idea* – ідея, образ та *logos* – слово, поняття) являє собою систему таких, що історично склалися, концептуально-теоретичних поглядів та ідей, а також емоційно-психологічних засобів, що відображають основні пріоритети, інтереси та цілі, ідеали і цінності, програми певних соціальних спільнот і організацій, націй і держав, політичних партій і громадських рухів, діяльність яких спрямована на збереження чи перетворення існуючого суспільного устрою [143, с. 6]. У найбільш лаконічному викладенні С.Ф. Гантінгтона під ідеологією розуміється система ідей, пов’язаних із розподілом соціально-політичних цінностей і визнаних значною соціальною групою [19, с. 122]. На думку Дж. Мартіна, ідеологія є «узагальненням суспільних відносин; це ідеальна форма дійсних відносин, розглянута з точки зору однієї позиції в цій сукупності відносин, але універсалізована, ідеалізована та абстрагована» [290, с. 18].

Інтерпретації даного терміна в різних енциклопедичних і філософських джерелах сходяться на тому, що ідеологія – це система поглядів та ідей, визнаних і підтримуваних суспільством [223, с. 396]. В аксіологічному аспекті ідеологія – це ціннісна система, що виражає ставлення до існуючих суспільних порядків, обґрунтовує політичні ідеали, принципи, норми, цілі, взірці поведінки тощо [117]. Із точки зору людського капіталу ідеологія, з одного боку, зменшує приховану «вартість доброчесності» громадянина як споживача цієї ідеології, адже громадянин значно рідше порушує встановлені норми, коли упевнений у легітимності існуючих інституційних механізмів та оточуючої його структури, а з іншого – змушує уряд інвестувати в ідеологічне виховання населення, оскільки ідеологія має значний зовнішній влив, послаблюючи небажану поведінку й посилюючи легітимність існуючих інституцій [307, с. 9]. Стимулюючи позитивні зміни в суспільній свідомості, ідеологія роз’яснює сенс процесів, що відбуваються в суспільстві, допомагає усвідомити цілі та завдання розвитку держави [52, с. 17].

У контексті предмета нашого дослідження важливо відзначити, що останнім часом простежується прагнення авторів «долучити» ідеологію до духовно-культурного життя суспільства. Так, «Юридична енциклопедія» визначає ідеологію як «систему правових ідей, поглядів, понять, теорій, заснованих на певних наукових і політичних знаннях та уявленнях, яка має на меті вплив на формування й розвиток правової, політичної й моральної культури» [237, с, 659]. Констатуючи недостатню коректність ототожнення ідеології з системою саме правових ідей, поглядів, понять тощо, маємо відзначити, що розгляд ідеології в культурному контексті в цілому є прогресивним і виводить науковий дискурс на якісно новий рівень.

Короткий огляд широко доступних довідкових джерел відображає низку понять ідеології, запропонованих досі, з різним ступенем акценту, присвячених різним її аспектам. Наприклад, за Новою енциклопедією Британіка ідеологія – це «систематичний комплекс переконань про структуру та функціонування суспільства, що включає програму практичної політики, що заснована на всеосяжній теорії людської природи та вимагає тривалої соціальної боротьби» [265, с. 241]. Часто наголошується, що цей термін, як правило, має негативні конотації, оскільки він має на увазі войовничу політичну активність або навіть екстремізм, який слугує для збереження або виклику позиції домінування і будується на хибних або викривлених переконаннях про природу суспільства. Тому ідеологію часто сприймають як щось протилежне істині.

У більш прагматичній манері Дж. Маклін у своїй статті про ідеологію в Оксфордському «Стислому словнику політики» обговорює поняття ідеології з точки зору того, як вона впливає на нашу концептуальну реальність і організовує її. Він визначає його як «всеосяжний і взаємно узгоджений набір ідей, за допомогою яких соціальна група розуміє світ» [291, с. 233]. Зокрема, ці ідеї дають пояснення суспільних явищ, настанови для дій, а також критерії, що відрізняють істину від брехні, а достовірні аргументи від неправдивих. Як система ідеологія стає «переважною вірою, до якої прихильники можуть остаточно закликати, коли кидають виклик сторонніми» [291, с. 233]. Це визначення підкреслює зв’язок

сфери людського пізнання зі сферою соціальної дії та перераховує деякі функціональні положення ідеології. Проте важко погодитися з твердженням, що ідеології дотримуються таким послідовним чином.

Навпаки, Словник релігій Penguin у своєму визначенні ідеології фіксує її оцінний і моральний аспект. Ідеології там розуміються як «системи переконань, спільних для групи людей, які впливають на типи поведінки, які вони схвалюють і не схвалюють» [273, с. 160]. У цьому сенсі всі релігії могли б сприйматися як ідеології, якби не додаткове положення, прийняте ще з марксистської доктрини, про те, що ідеології служать «корисним інтересам» деяких соціальних груп і створюють «помилкову свідомість», надаючи видимість виправдання поведінці, яка в іншому випадку була б здаються морально незахищеними.

Щоб зрозуміти еволюцію концепцій ідеології, корисно звернутися до вичерпної книги Т. Іглтона «Ідеологія: Вступ» (1991), в якій він пропонує кілька епістемологічних точок зору на розуміння ідеології: від найбільш загального до найбільш конкретного. Найбільш загальна концепція ідеології визначає її як область культури і визначає як «загальні матеріальні процеси виробництва ідей, вірувань і цінностей у соціальному житті», які інкапсульовані «цілим комплексом означаючих практик і символічних процесів у конкретного суспільства» [263, с. 46]. Хоча таке визначення є політично нейтральним і діє у сфері соціального опису, воно має бути переведене в комплексний апарат теорій і методів, які могли б конкретизувати та аналізувати вищезгадані практики та процеси. Трохи менш загальне значення ідеології стосується «ідей та переконань (правдивих чи хибних), які символізують умови та досвід конкретної, соціально значимої групи чи класу» [263, с. 47]. Це визначення вимагає розмежування поняття соціальної групи та її відмінних властивостей, а також співвіднесення її символічних практик з її соціально-історичним становищем.

Третє визначення ідеології ґрунтується на відносинах і конфліктах між соціальними групами чи класами і стосується виробництва риторичних ефектів у політичних цілях, щоб довести та легітимізувати інтереси однієї соціальної групи перед обличчям конкуруючих інтересів. Ця точка зору, зосереджена на

риторичних аспектах ідеологічної конкуренції між соціальними групами, здається найбільш актуальною для цілей нашої роботи. Проте Іглтон стверджує, що на ще більш обмеженому рівні ідеологія може означати «заохочення та легітимацію особливих інтересів» [263, с. 48], що здійснюється лише домінуючою соціальною групою. Це формулювання далі уточнюється Іглтоном до п'ятого визначення, в якому «ідеологія означає ідеї та переконання, які допомагають легітимізувати інтереси правлячої групи чи класу саме за допомогою спотворення та приховування» [263, с. 49]. Нарешті, автор виділяє ще одне значення ідеології, яке зберігає акцент на хибних або оманливих переконаннях, але відносить їх не до конфлікту інтересів різних соціальних груп, а до матеріальної структури суспільства в цілому.

Останні три визначення, виділені Т. Іглтоном, фактично ґрунтуються на марксистській традиції, в якій ідеологія втягується в соціальну боротьбу за викорінення класової нерівності шляхом демістифікації фальшивої свідомості. У своїй спрощеній версії, яка сильно вплинула на ранні концепції ідеології з точки зору політичної та економічної критики капіталізму, марксистська думка розглядала фальшиву свідомість як негативний і механістичний процес, ініційований гнобителями щодо пригноблених. У цьому процесі індивідами маніпулювали, щоб вони прийняли не тільки соціальні практики, але й концептуальні системи, тобто переконання, які не були в їх інтересах. Крім того, економічна база суспільства мала значною мірою визначати надбудову того, що можна було говорити, вірити і практикувати в певний час. У результаті поняття влади розглядалося як негативне посягання на чужі права: те, чим можна володіти лише за рахунок іншого. Вищезгадані марксистські концепції мали значний вплив на вузьке розуміння ідеології в принизливому сенсі політичних маніпуляцій.

Наприкінці XX ст. з розвитком суспільних наук з'явилися більш комплексні теорії, що пов'язують ідеологію зі сферою культури, а не тільки з політикою та економікою. Ці підходи, зокрема «Критична теорія» Т. Адорно [243], являли собою спробу більшою мірою віддати належне складності ідеологічного аналізу, що ґрунтується на марксистській традиції, який був би застосовний до

постіндустріального соціального контексту.

На відміну від об’єктивістсько-раціонального, логічно побудованого теоретичного уявлення відповідних соціальних програм, ідеологічний спосіб подання знань оперує концептуально-теоретичними та емоційно-психологічними засобами, звертається до відповідної системи цінностей, інтересів, образів, символів, лозунгів, політичних симпатій та антипатій, програм дій, забезпечуючи своєрідний посередницький зв’язок між науково-теоретичним та повсякденним поглядом на світ і виступаючи залежно від обстоюваних пріоритетів як об’єднуючий, консолідуючий або роз’єднуючий фактор суспільної свідомості.

Історія ідеології свідчить про неоднозначне до неї ставлення як у минулому, та і на сучасному етапі – від оголошення її надуманим, штучним і навіть шкідливим духовно-культурним утворенням, якого людство має позбутися, до визнання необхідним елементом консолідації суспільства.

Протягом усієї історії людства ідеологія була одним із основних способів осмислення суспільного життя та суспільного розвитку, однак відповідне поняття було сформульоване лише на початку XIX ст., а включено до наукового обігу в сучасному розумінні – лише в другій його половині. Будучи продуктом розвитку цивілізації, ідеологія водночас відображає та оцінює рівень розвитку останньої. У певному сенсі історію людства можна уявити як історію і боротьбу ідеологій. Ідеологія є функціональною характеристикою будь-якої держави та відповідних соціально-політичних сил, оскільки властивими їй ідейно-теоретичними засобами обґрунтовує й захищає існуючу державність, змальовує образ політичних акторів у ході боротьби за владу. Саме через неї політичні сили чинять вплив на суспільну і національну свідомість, концентруючи і спрямовуючи соціальну і національну енергію. У більш широкому сенсі ідеологія відбиває загальні контури, риси, тенденції цілих культурно-історичних і соціально-політичних епох.

Сам термін «ідеологія» запровадив французький філософ та економіст Антуан Дестют де Тресі (1754-1835) («Елементи ідеології», т. 1-4, 1801-1815), який позначив таким чином вчення про ідеї, що дозволяє сформулювати фундаментальні основи політики, етики, здібності, вміння та оцінки у

різноманітних цілях. Він розглядав ідеологію як науку про загальні закони походження людських ідей з чуттєвого досвіду, що має лежати в основі всього комплексу наук про природу і людське суспільство. Головні принципи ідеології, за Дестютом де Тресі, повинні були складати фундамент політики. Позитивне ставлення до ідеології обстоювали й інші представники школи ідеологів, представленої групою французьких істориків, економістів та громадських діячів кінця XVIII – початку XIX ст. (К. Ф. Вольней, П. Ж. Кабаніс та ін.). Поруч із поняттям «ідеологія», виникло поняття «ідеолог», тобто теоретик, носій ідеології.

Для всієї наступної історії ідеології притаманне альтернативне ставлення до неї – позитивне або негативне. Так, Наполеон критично й іронічно ставився до даного явища, сприяючи формуванню такого ж ставлення у низки французьких вчених. Він вважав, що ідеологія не має ані сенсу, ані змісту, оскільки не виражає жодних інтересів і потреб суспільного розвитку, а ідеологів, у т. ч. й де Трасі, називав теоретиками, відірваними від життя, і доктринерами. У марксистській концепції, наприклад у праці К. Маркса і Ф. Енгельса «Німецька ідеологія» (1845-1846) і більш пізніх роботах, ідеологія ототожнюється з перетвореними формами свідомості, яким притаманне тлумачення світу як втілення ідей; конституювання удаваної реальності, що видається за саму дійсність; ілюзії про абсолютну самостійність ідей. Дійсність в ідеології, згідно з цією ж точкою зору, постає у викривленому, перевернутому вигляді й ідеологія виявляється ілюзорною свідомістю на противагу науковій свідомості та «справжній історії». Як спосіб раціоналізації вітальних прагнень різноманітних класів і форм руйнації єдиного мислення, як «систему забобонів і помилок», апологію існуючого ладу і раціоналізацію інтересів пануючого класу, бажаючого зберегти свій статус-кво як «колективне безсвідоме у мисленні певних груп, що приховує справжній стан суспільства і від себе, і від інших», розглядали ідеологію М. Шелер (1874-1928) і К. Манхейм (1893-1947).

У 50-х роках XX ст. низка західних вчених (Р. Арон, Д. Белл, З. Бжезинський, Дж. Гелбрейт та ін.) проголосили «кінець століття ідеології» та висунули теорію деідеологізації (відмови від ідеології), що розвивала ідеї

позитивізму та технократизму. Згідно з соціально-політичною концепцією деідеологізації, в сучасних суспільствах зменшується роль ідеологій, натомість збільшується роль позитивного, точного, такого, що підлягає верифікації, інструментального знання нового класу технократів і менеджерів, прагнучих звільнитися від тиску політиків та ідеологів.

Однак теорія деідеологізації скоро була спростована наступним соціальним розвитком і витіснена теорією реідеологізації (відновлення ідеології). Стало зрозуміло, що орієнтація на пріоритети матеріального багатства і вигоди не вирішує всіх проблем західного суспільства.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX ст. знову актуалізувалася критика ідеології, котра була пов’язана з розпадом світової системи соціалізму, кризою догматизованої ідеології марксизму-ленінізму та переходом колишніх соціалістичних країн до ринкової економіки та демократичних реформ. Противники ідеології, в яких початок демократичних трансформацій асоціювався з крахом комуністичної ідеології, утопічних ідеалів, застарілих ціннісних стереотипів, вбачали в цьому доказ «кінця ідеології», позбавлення від будь-якої ідеології. Однак і вітчизняний досвід останніх десятиліть, і дослідження західних аналітиків продемонстрували, що ідеологія є невід’ємною рисою соціальної дійсності, політичного й духовного буття сучасного суспільства, специфічною організаційно-ціннісною свідомістю, що відображає інтереси окремих соціальних спільностей та суспільства в цілому.

Стосовно вітчизняної традиції принципове значення набуває осмислення і змістовна характеристика головних пріоритетів ідеологічного процесу, його ціннісних орієнтирів і світоглядних основ, сутності державної ідеології, виховного потенціалу та механізмів формування політико-правової культури та політичної соціалізації особи, консолідації суспільства. Адже в основі кризи будь-яких суспільних систем і навіть цивілізацій, як слушно зауважував П. Сорокін, лежить врешті-решт ідеологічна криза. Але водночас і відродження соціуму розпочинається з оновлення й очищення суспільних ідеалів, утвердження нових орієнтирів і пріоритетів, нової системи цінностей.

Значення ідеології особливо зростає в переломні періоди історії державно організованого суспільства, адже радикальні суспільні трансформації відбуваються під впливом певних ідеологій, соціально-політичних ідей і вимог. Ідеологія є основним орієнтиром у процесі створення нових суспільно-політичних відносин, нової державності. Сказане повною мірою поширюється на історію і сучасний стан України. На сьогодні в нашій країні ідеологічний фактор позбавлений відповідного практично-політичного та функціонального навантаження, тоді як будь-яка форма державності, будь-яке державне облаштування вимагає також відповідного ідеологічного обґрунтування, підмоги, більш-менш розробленої ідеологічної концепції. Крім того, вибір державою того чи іншого курсу громадського, політичного, економічного розвитку одночасно означає вибір тієї чи іншої ідеології. Тому відмова від старої ідеології жодною мірою не означає відмови від ідеології взагалі, можливість абсолютної деідеологізованості, як часто вважають. Однак ідеологія не створюється відразу, вона вимагає тривалих і серйозних зусиль, цілеспрямованої роботи і, в першу чергу, дослідницької, а також відповідного конституційно-правового закріплення.

Питання визначення, класифікації ідеологій та їх місця в суспільному і державному житті в сучасній західній науковій літературі розглядаються у працях Л. Баранта, З. Баумана, І. Боббіо, Б. Веккіо, Ф. Воткінса, Е. Гідденса, Дж. Джоста, Т. Іглтона, Д. Інтерсола, В. Карлової, Д. Левіна, О. Лемберга, Н. Лумана, Д. Макленнона, Р. Макрідіса, С. Московичі, М. Ріджея, М. Рокича, Л. Саржента, Дж. Сатторі, М. Селігера, Л. Фойєра, Ф. Фюре та інших. Дослідження ідеологічного простору сучасної України знайшли відображення у працях вітчизняних науковців А. Білоуса, М. Головатого, Є. Головахи, І. Гордієнка, С. Здіорука, Г. Касьянова, В. Кремня, І Кресіної, О. Лановенко, М. Михальченка, М. Недюхи, Б. Парахонського, В. Ребкала, Ф. Рудича, П. Ситника, С. Телешуна та ін. Віддаючи належне теоретичній і практичній значущості праць зазначених науковців, слід зазначити, що проблеми співвідношення конституції та ідеології, зокрема щодо змісту й обсягу конституційного закріплення вихідних

ідеологічних постулатів, припустимості визнання певної ідеології державною в умовах конституційної державності тощо, досі залишаються малодослідженими в сучасній політико-правовій науці. З огляду на це в межах даного підрозділу спробуємо з'ясувати роль ідеології в розбудові конституційної держави та проаналізувати проблеми формування загальнонаціональної ідеології в Україні в контексті розбудови вітчизняного конституціоналізму.

Зазвичай соціологічні дискусії про ідеологію починаються з того, що відповідні автори визнають розмаїття підходів до використання даного терміна, а іноді навіть не приховують свого жалю з приводу такої ситуації в сучасній політико-правовій науці (див., напр.: [263, с. 3-7]). Коли ідеологію визначають політологи чи соціологи, то вони, як правило, дають надзвичайно широкі дефініції, зазвичай включаючи до них такі елементи, як переконання, установки та цінності (див., напр.: [244, с. 2; 250, с. 111, 192; 279, с. 653]). При цьому більшість вчених-соціологів припускають: якщо ідеологія відокремлена від якихось інших політичних переконань чи думок, то це тому, що вона є внутрішньо нормативною та генеративною (див.: [286, с. 85; 270, с. 46]). При цьому доволі часто посилаються на таке, що стало класичним, визначення А. Доунса: «Ми визначаємо ідеологію як словесний образ доброго суспільства та головного засобу побудови такого суспільства» [262, с. 96].

До структури ідеології включаються такі складові, як знання, погляди, цінності, нормативи, переконання, дії, вольовий компонент (див. Додаток 2 дисертації). Погляди, переконання, ідеї про засади соціально-політичного устрою суспільства, про суспільство загалом та його окремі феномени є історичними і змінюваними, наповнюючись новим змістом разом із розвитком суспільства та держави, характером його політичної системи, зміною політичних режимів і процесів, розвитком громадянського суспільства, політичних партій, різноманітних політичних інститутів, виборчих технологій. Без сумніву, важливу роль в ідеології відіграє система раціонально й логічно обґрунтованих теоретичних концепцій, ідей і поглядів, що відображають сутність суспільного ладу та його ідеали. У цьому плані ідеологія є близькою до науково-теоретичного

рівня суспільної свідомості. Однак, якби ідеї відображалися тільки в логічно чітко вибудуваному вигляді, з раціонально суворими висновками та теоретичними побудовами, вони були б мало доступні для широкого кола людей. Тому важливий ще й масово-психологічний, емоційно-чуттєвий рівень функціонування та прояву ідеології, коли ідеї здатні розбурхати маси, глибоко й живо зачепити їх психологічний і моральний досвід, комунікативні сторони. Знання та ідеї самі по собі (тобто поза системою ідеалів, цінностей та переконань) не здатні забезпечити цілісного характеру ідеології.

Поняття «цінність» вживається для вказівки на людське, соціальне і культурне значення певних явищ дійсності. Двома протилежними полюсами ціннісного ставлення людини до навколишнього світу є так звані «предметні» та «суб'єктні» цінності. Предметні цінності – це все розмаїття предметів людської діяльності, суспільних відносин і включених до їх кола природних явищ, котрі оцінюються в плані добра і зла, красоти чи неподобства, справедливого чи несправедливого, припустимого чи забороненого тощо. Натомість суб'єктивні цінності – це способи і критерії, на підставі яких здійснюються самі процедури оцінювання відповідних явищ. Це установки та оцінки, імперативи і заборони, цілі та проекти, котрі закріплюються в суспільній свідомості у формі нормативних уявлень і виступають орієнтирами діяльності людей. Ціннісні системи формуються в історичному розвитку суспільства. Вони генетично, звісно, не успадковуються, а засвоюються в процесі соціалізації людини.

Найважливішим елементом системи ідеології виступають переконання. Переконання – це форма поглиблення, укорінення знань і цінностей до системи світогляду, це віра людини у правоту засвоєних нею ідей. При цьому знання можуть не переходити в переконання, натомість переконання не завжди ґрунтуються виключно на раціональних знаннях. Переконання – це своєрідна перехідна ланка від знання до практики. Саме ідейна переконаність допомагає людині у хвилини смертельної небезпеки, подолавши інстинкт самозбереження, жертвувати своїм життям і навіть вчиняти подвиги в ім'я певних ідеалів.

У механізмі формування переконань поряд зі знаннями та вірою в їхню

безумовну правоту, системою цінностей істотну роль відіграє вольовий компонент – здатність чи готовність втілити засвоєні знання, цінності та ідеали у практичній діяльності. Безвольність, соціальна байдужість або розбіжність реальних вчинків з гарно засвоєними знаннями і цінностями, котрі людина іноді демонструє на словах, не забезпечують дієвого світогляду людини, її громадянської позиції. Ланцюг світоглядного й ідеологічного становлення людини, таким чином, включає: знання – цінності – переконання – волю до дії.

Ідеологія є свого роду єднальною ланкою між науково-теоретичним, раціонально обґрунтованим поглядом на суспільство в цілому та різноманітні соціальні явища та повсякденним уявленням про світ, що ґрунтується на розумінні природного ходу історії та суспільної практики з урахуванням активної ролі особистості в історії, котра переслідує власні цілі. Ідеологія при цьому може виступати як об’єднуючо-єднальний компонент суспільного життя, згуртовуючий і консолідуючий зусилля людей або ж як розділяючий на протиборствуючі елементи і суб’єкти суспільної свідомості регулятив.

Окрім ідей, поглядів та уявлень, певної системи цінностей, пріоритетів, переконань, ідеологія також включає в себе ідеологічну діяльність (активність), ідеологічні установи (інституції) та ідеологічні процеси.

Ідеологія визначає цілі політики, формує орієнтири політичної діяльності, обґрунтовує вибір відповідних засобів її реалізації, організовує засоби і зусилля зацікавлених людей у реалізації політики, тобто ідеологія виконує такі соціальні функції, як світоглядно-орієнтуючу, нормативно-регулятивну, пізнавальну, соціально-перетворювальну, прогностичну тощо.

Узагальнюючи виконувані ідеологією функції, слід відзначити, що вона в узагальненій формі відображає систему поглядів, уявлень та ідей про основи соціально-політичної поведінки та дії різноманітних суб’єктів політики (партій, співтовариств, громадських рухів, політиків і громадських діячів тощо), котрі забезпечують збереження чи перетворення існуючого суспільного устрою.

Ідеологія – це система ідеалів, цінностей, поглядів і переконань, за допомогою якої особистість висловлює своє ставлення як до існуючої соціальної

реальності в цілому, так і до конкретних її аспектів. Та чи інша ідеологія лежить в основі будь-якої людської діяльності. Діяльність неможлива без цілей, а цілі людина виробляє на основі ідеології. Це повною мірою стосується й усіх видів діяльності особи як громадянина своєї держави та повноправного члена державно організованого суспільства.

Методологічний аналіз ідеології сучасного суспільства висвітлює в її спектрі різноманітні форми вираження змісту й конкретні видові прояви. Подібно до різноманітних форм суспільної свідомості, виокремлюють такі форми ідеології, як політична, економічна, правова, моральна, художньо-естетична, екологічна та ін.. котрі мають самостійне проблемне поле дослідження і відповідні прийоми вираження інтересів. Найбільш поширеною й важливою є політична ідеологія, що має більш специфічний та вузький зміст порівняно з поняттям ідеології. Водночас політична ідеологія зачіпає світоглядні основи і цінності, принципи державного і суспільно-політичного устрою, діяльності політичних партій і рухів, а також обґрунтовує вимоги й устремління різноманітних суб’єктів політичних відносин – індивідів, соціальних груп, класів, націй та ін. – на владу чи її використання, визначаючи відповідну стратегію політичних дій з метою реалізації власних інтересів. З точки зору характеру ідей, що виражаються, в типології політичних ідеологій вирізняють помірковані, радикальні, що переходять іноді в екстремістські ідеології. Одні з політичних ідеологій спрямовані на стабілізацію політичного порядку, його збереження і зміцнення, інші – більшою мірою спрямовані на зміни суспільно-політичного життя, зміну владних еліт, політичну модернізацію.

За своїм статусом, політичним впливом і сферою поширення виокремлюють суспільні та державні ідеології. Суспільні ідеології формуються і діють у сфері громадянського суспільства, слугують ідейною основою політичних партій, громадсько-політичних рухів та об’єднань. Державні ідеології відрізняються державним масштабом дії, проявляють себе у сфері державної політики і виражають загальнонаціональні інтереси і цінності, включаючи сукупність ідей про виникнення і походження народу, становлення його

самосвідомості, про особливості та роль політичної системи, розвиток національної економіки, гуманістичне ставлення до людини як найвищої мети і цінності суспільства і держави. Жодна держава не може здійснювати свою внутрішньодержавну й міжнародну діяльність в усьому її розмаїтті без відповідної ідеології. Це жодним чином не суперечить положенням конституцій четвертого покоління, котрі закріплюють заборону на загальнообов'язковість будь-якої ідеології (зокрема, конституції Республіки Білорусь, Російської Федерації, Республіки Узбекистан та ін.).

Методологія політичної ідеології передбачає виокремлення різноманітних рівнів її прояву: вищий (теоретико-концептуальний); середній (програмно-політичний); нижчий (повсякденно-актуалізований).

На вищому, теоретико-концептуальному рівні викладаються положення про існуючу соціально-політичну дійсність, формуються загальні принципи політичної діяльності соціальних суб'єктів, викладаються політичні цілі, завдання та ідеали певного шару, групи, класу, нації чи держави. На середньому, програмно-політичному, рівні здійснюється перетворення загальнополітичних принципів у політичні програми, зазначаються шляхи їх реалізації, висуваються конкретні соціальні вимоги, лозунги, маніфести, резолюції. Нарешті, нижчий, повсякденно-актуалізований, рівень характеризує ступінь засвоєння політичними суб'єктами, окремими соціальними групами базових принципів і цілей даної політичної ідеології, виявляє себе в різноманітних формах політичної активності її носіїв, відображає міру реалізації в політичних справах і вчинках принципів і цілей відповідної політичної ідеології суб'єктами політики.

Механізм взаємодії ідеології та культури може бути представлений з таких позицій:

1. Ідеологія як продукт діяльності людей, їхня свідомість є елементом культури суспільства. Понад те, важливим, необхідним елементом культури політичного суспільства.

2. Ідеологія – це найважливіший елемент, передусім, духовної культури суспільства.

3. Будучи елементом духовної культури суспільства, ідеологія, як ми вже відзначали, виконує функцію духовної основи матеріальної діяльності людей, а це означає, що вона лежить в основі матеріальної культури суспільства.

4. Культура виконує функцію реалізації завдань ідеології (ідеологій). Більше того, вона є специфічним індикатором, що підтверджує або спростовує життєву силу тієї чи іншої ідеології.

5. На процес розвитку культури того чи іншого суспільства, як правило, впливають різні ідеології. Водночас, культура є засобом реалізації практично змістів багатьох ідеологій.

6. У конкретний період розвитку культури тієї чи іншої держави та чи інша ідеологія найбільш істотно впливає на розвиток її культури.

7. Зміни в культурі суспільства впливають в розвитку ідеологічних процесів у ньому, як і навпаки: ідеологічні зміни у суспільстві тягнуть за собою зміни в їхніх культурах.

Відзначаючи досить міцний, органічний зв’язок ідеологічного та культурного процесів у суспільстві, слід мати на увазі їхню відносну незалежність один від одного.

На сьогодні єдиною формою організації всього суспільства є держава, за допомогою якої, передусім, соціум і досягає своєї мети. Якщо до цього додати той факт, що джерелом і первинним носієм публічної влади є народ (політична нація), то ідея, підтримувана (визнана) суспільством, є не що інше, як державна (національна) ідея, тобто ідеологія. З цього випливає, що саме перед державою як політичною формою організації суспільства і стоїть завдання щодо реалізації його ідей [135, с. 108].

Держава, покликана забезпечувати суспільні інтереси, змушена враховувати об’єктивну дійсність існування ідеології чи ідеологій. Деякими авторами навіть виокремлюється й обґрунтовується так звана «ідеологічна потреба». К. Манхейм залежність свідомості людини від соціальних факторів і спрямування свідомості на визначення і пояснення оточуючої людину дійсності називає ідеологічністю людського мислення [125, с. 115].

О. М. Смолін вважає, що неможливо деідеологізувати конституцію, оскільки вона сама є вираженням існуючої ідеології, ліберальної та соціал-демократичної [205, с. 17-24]. Із такою точкою зору цілком погоджується й А. К. Поляніна, зауважуючи, що утвердження повної ізоляції держави від виниклих і виникаючих ідеологій уявляється необґрунтованим – неможлива реалізація державою своїх функцій без урахування ідеологічних поглядів різних суспільних утворень [152, с. 411]. Конституції держав являють собою яскравий приклад юридично закріплених ідеологічних постулатів суспільства.

Сучасний світовий конституціоналізм знає різні підходи до вирішення питання про роль ідеології (ідеологій) в житті суспільства і держави. Перший із них можна назвати моністичним. Як відомо, вперше про ідеологію відкрито почали говорити в радянських конституціях, фактично підпорядкувавши державне будівництво постулатам єдиної комуністичної ідеології (марксизму-ленінізму). Згодом цим самим шляхом пішли інші держави «соціалістичного табору». На сьогодні ідеологічний монізм представлений у конституціях КНР, В’єтнаму, Куби та інших держав, котрі досі йдуть шляхом побудови соціалізму, тож такий підхід можна назвати соціалістичним монізмом. Інший різновид ідеологічного монізму – релігійний (клерикальний), представлений у державах, де іслам визнано державною релігією. Прикладами закріплення клерикального монізму є конституційні акти Індонезії, Катару, Кувейту, Оману, Марокко, Тунісу та інших держав.

Натомість держави західної демократії пішли іншим шляхом, проголосивши ідеологічний плюралізм. За такого підходу політична система країни стає ареною конкурентної боротьби багатьох політичних сил, котрі сповідують різну ідеологію і виходять на вибори зі своїми програмами як на політичний ринок, де «покупцем» виступає електорат. Ідеологічний плюралізм передбачає повну свободу думки і свободу слова; забороняється поширення тільки тих переконань, котрі мають руйнівний для конституційного ладу характер, зокрема посягають на основоположні права і свободи людини, рівноправність громадян, розпалюють національну чи расову ворожнечу тощо.

Цим шляхом пішли й усі пострадянські держави, у т.ч. й Україна, котра закріпила принцип ідеологічного плюралізму в ст. 15 своєї Конституції 1996 р. серед засад конституційного ладу і встановила, що жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова [99].

Втім, незалежно від конкретного підходу до вирішення питання про роль ідеології (ідеологій) в житті суспільства і держави, можна з упевненістю стверджувати, що «конституція» – так само як нація, держава, демократія та суверенітет – є «однією з центральних ікон, а також однією з найбільш амбівалентних ідеологічних структур у сукупності культурних репрезентацій сучасності» [265, с. 447].

Майже всі конституції містять державні ідеології чи ідеологічні принципи та цінності, незалежно від того, чи є вони всеосяжними чи гнучкими, авторитарними чи ліберальними. Як і інші конституційні положення, вони є вищими та обов'язковими принципами конституції та в цілому характеризують конституційну ідентичність відповідної держави. Наприклад, преамбула Конституції Індонезії 1945 р. визначає, що Республіка Індонезія є державою, заснованою на «вірі в Єдиного Бога, справедливе й цивілізоване людство, єдність Індонезії та демократичне життя» [65, с. 699]. У ст. 1 Конституції Франції 1958 р. зазначено, що «Франція є неподільною, світською, демократичною та соціальною Республікою» [101, с. 47]. Так само преамбула та багато інших статей турецької конституції 1982 р. містять принципи, які характеризують конституційну ідентичність цієї держави. Відповідно до ст. 2 названої Конституції Республіка Туреччина – демократична, світська та соціальна держава, заснована на нормах права; що спирається на концепцію суспільного спокою, національної солідарності та справедливості; шанує права людини, вірна націоналізму Ататюрка і заснована на головних принципах, викладених у преамбулі [79].

Як слушно зазначає Г. Франкенберг, ідеали фіксують програмні, утопічні чи, у всякому разі, спекулятивні бачення, які, як вважають, закріплені в конституційному документі. Вони означають колективні цілі, до яких слід переслідувати, наприклад максимальну індивідуальну свободу або високий

рівень рівності, «правління законів, а не людей», або «народну демократію», суспільство, що прогресує від капіталізму до соціалізму, або, не в останню чергу, «конституціоналізм», заснований на філософських ідеях. Ідеології, якщо вони не розроблені як програми колективних дій, є ідеалами, які зіпсувалися, але все ще відстоюються з метою політичного панування, соціального відчуження чи відтворення соціальної несправедливості. Ідеологію також можна визначити як систему ідей або способу мислення, що формує основу для певної політичної, економічної або конституційної теорії, яка виправдовує дії і може підтримуватися незалежно від подій і витрат, наприклад, ідеологія ринкової економіки, вільної від державного втручання; віра в жорстко раціональні бюрократичні процеси прийняття рішень, засновані на експертних знаннях; диктатура пролетаріату; або, якщо на те пішло, то, безумовно, менш значущі ідеології конституціоналізму, які, як вважають, репрезентують «природний хід історії» [265, с. 441].

Загалом неповторний набір ідеологічних постулатів, закріплених у конституції, забезпечують конституційну ідентичність відповідного державно організованого суспільства. Так, на думку П. Маклема, канадський конституціоналізм характеризується поєднанням торізму (консерватизму), класичного лібералізму, плюралістичного лібералізму та соціалізму [289]. Натомість для чинної Конституції України характерне компромісне поєднання ідеології націоналізму (причому здебільшого в аспекті етнічного націоналізму), соціалізму та лібералізму [199].

Концепція конституційної ідентичності є динамічною та діалогічною в тому сенсі, що вона була продуктом історичних, соціально-політичних подій та взаємодій між різними зацікавленими сторонами суспільства. Іншими словами, конституційна ідентичність може змінюватися з часом залежно від правових парадигм інтерпретаторів і розуміння людей у цілому. Оскільки принципи державної ідеології, а також інші принципи конституційної ідентичності є дуже абстрактними, вони мають тлумачитися та застосовуватися органами конституційної юстиції.

Конституція зазвичай несе важку потрійну відповідальність. По-перше,

вона не повинна нехтувати чинниками, що призводять до становлення нації. По-друге, вона має чітко уявляти майбутнє, по-третє, вона має бути здатною визначати шляхи досягнення передбачуваної мети. Відповідно, загальнонаціональний документ, такий важливий, як конституція, повинен бути насичений певними ідеологіями, ретельно структурованими та представленими лінгвістично, у такий спосіб впливаючи на національну та державну політику країни. Таким чином, критичний жанровий аналіз конституції спрямований на пошук прикладів ідеологій, представлених мовою документа. Конституції створені для того, щоб керувати державними справами добре спланованим, систематичним і упорядкованим способом. Будь-яка державна конституція вбудована в окремі суспільства і відображає історичний, політичний, культурний і соціальний фон у своєму дискурсі. Так само вона визначає контури суспільства своєю мовою. Хоча Конституція формується представниками суспільства і демонструє множинність національних прагнень, вона, у свою чергу, також сильно впливає на соціально-політичні дискурси та реалії. Писані чи неписані (як Конституція Великої Британії) версії конституцій побудовані на ідеології народу, а також тлумачать певні ідеології серед людей [277, с. 106].

Зазначене стосується як так званих прескрептивних (директивних) конституцій, так і конституцій процедурних.

Процедурна конституція може бути доречною у випадках, коли важко досягти спільної згоди з питань цінностей чи ідентичності, але коли можна досягти більш обмеженого та прагматичного консенсусу щодо використання демократичних процедур для вирішення цих розбіжностей. Конституції Канади (1867/1982) та Нідерландів (1848/1983) чітко відображають процесуальний архетип. Вони не проголошують єдиного бачення хорошого суспільства, а спираються лише на мінімальне зобов’язання жити разом, вирішувати спільні проблеми за допомогою політичних інститутів та поважати права тих, хто розходиться чи не погоджується. Вони майже не згадують про націотворення чи фундаментальні філософські чи ідеологічні принципи. Вони містять кілька істотних положень (положень, які врегульовують окремі питання політики), за

винятком випадків, коли такі положення відображають прагматичні спроби вирішити практичні проблеми співпраці в плюралістичному суспільстві (наприклад, мовні права та право власності на ресурси в Канаді, освіта в Нідерландах).

Натомість прескрептивна (директивна) конституція підкреслює основоположну функцію конституції як «базової хартії ідентичності держави», яка відіграє «ключову роль у представленні кінцевих цілей і спільних цінностей, які лежать в основі держави» [287, с. 18]. Вона забезпечує колективне бачення того, що можна вважати хорошим суспільством, заснованим на спільних цінностях та прагненнях однорідної спільноти. Окрім опису функціонування уряду, конституція передбачає (або намагається нав'язати) широкий консенсус щодо загальних суспільних цілей, яких державні органи мають прагнути досягти. Це відбивається в наголосі на соціальному змісті конституції та на ідеологічній формі її правового та політичного змісту. Прескрептивна конституція може бути доречною у випадках, коли суспільство бажає відновитися на спільній етичній основі, яка символічно проголошена і практично вбудована в його верховний закон. Південна Африка (1996) та Еквадор (2008) надають приклади директивних конституцій.

Для сучасної української дійсності розробка різних ідеологічних програм має істотне значення, вийшовши фактично на рівень питань національної безпеки. Це важливо як для функціонування самої демократичної системи, так і для діяльності різних соціальних рухів і політичних партій з метою вироблення політичної орієнтації держави і її сприйняття більшістю населення. У даному контексті суттєве значення має з'ясування співвідношення між категоріями «обов'язкова ідеологія», «державна ідеологія», «національна ідеологія» та «національна ідея».

Після прийняття пострадянськими державами конституцій, де прямо заборонялося встановлення обов'язкової ідеології, розпочалася жвава дискусія, що триває й зараз, з приводу обґрунтованості й припустимості такої норми для сучасної конституційної держави. Критики такого підходу акцентують свою

увагу тому, що держава за своєю природою є ідеологічною організацією, а відтак заборона державної ідеології є руйнівною для державності, оскільки позбавляє державні інституції необхідних орієнтирів і засад своєї політики. На наш погляд, така дискусія має дещо маніпулятивний характер, оскільки спирається на фальшиву тезу. Річ у тім, що заборона встановлення загальнообов'язкової ідеології має зовсім інший зміст і спрямування, ніж це стверджують критики. Насправді йдеться про неприпустимість надання в плюралістичній демократії монопольного становища якійсь одній політичній ідеології – лібералізму, консерватизму, соціалізму тощо, – адже кожна нова політична сила, котра легітимно здобуде владу, здійснюватиме її згідно з власними програмними ідеологічними настановами. Але за будь-яких підстав правляча партія чи коаліція мають діяти в межах фундаментальних положень ідеологічного характеру, котрі відображені в Конституції та становлять засади конституційного ладу.

Іншими словами, в Конституції закріплено ті вихідні положення, котрі поділяються народом як джерелом влади чи, принаймні, переважною більшістю співгромадян. Відповідно, легально функціонувати в державі можуть тільки ті партії, чия ідеологія не суперечить засадам конституційного ладу. При цьому варто відзначити, що всі сучасні ідеології – від лібералізму до соціалізму – цілком відповідають ідеалам конституціоналізму, а відтак укладаються в його ціннісно-нормативну систему. Тож певна політична ідеологія, котру сповідують ті чи інші політичні сили, являє собою лише особливе бачення стратегії й тактики розбудови державного й суспільного ідеалу, закріпленого в Конституції, тобто є конкретним проявом конституційної ідеології держави.

Виходячи з цього, на наш погляд, у сучасній інтерпретації термін «державна ідеологія» цілком співзвучний з виразом «національна ідея», пошук якої став серйозною дилемою для вітчизняних політиків і політологів з моменту проголошення нової української державності. Дана позиція цілком узгоджується з конституційною дефініцією, закріпленою в преамбулі Конституції України 1996 року, де йдеться про те, що цей Основний Закон прийнято парламентом «від імені Українського народу – громадян України всіх національностей» [99].

Створення ідеологічної концепції в різних варіантах і особливо державної ідеології є велінням часу і від вирішення цієї невідкладної завдання багато в чому залежить майбутнє країни, її статус в міжнародному співтоваристві держав і націй. Крім того, однією з найважливіших функцій ідеології є збереження єдності, цілісності нації – суспільства, без чого наша новостворена держава не в змозі цілеспрямовано вирішити поставлені перед нею тактичні, а тим більше стратегічні завдання.

У ході багатовікової еволюції в світі склалася практика, за якої суспільство оформляє свої інтереси у вигляді різних ідеологій і на цій основі формує політичні партії. У конкуренції ідеологій ті чи інші партії перемагають і приходять до влади, здійснюючи надалі відповідну своїй ідеології політику від імені держави, маючи на те «мандат» від більшості членів суспільства. Перемога партії на виборах має сенс тому, що в результаті саме її ідеологія має реалізовуватися державним апаратом.

Водночас слід мати на увазі, що зв’язок між ідеологією та прийняттям конституційних рішень є доволі складним, адже ідеологія, як слушно зауважує американський дослідник Е. Чемеринський, ні завжди, ні ніколи не пояснює результатів: «У кожному поколінні є деякі питання, які визначають, що означає дотримуватися певної ідеології, наприклад, що означає бути ліберальним чи консервативним. Результатом є те, що конституційне питання, яке має бути легким, дуже важко передбачити. Таким чином, це є чудовим засобом для роздумів над більшими та складнішими питаннями про взаємозв’язок між ідеологією та прийняттям конституційних рішень» [254, с. 30].

Принципово важливо усвідомлювати, що організація життя держави і суспільства неможлива тільки шляхом прийняття законів (іменованих у соціології жорсткими регуляторами), оскільки поряд із ними повинні існувати ще мораль, сукупність культурних кодів (м’які регулятори), котрі теж ґрунтуються на певній ідеології [46]. Перемога партії на виборах означає в сучасній конституційній державі не тільки можливість прийняття парламентом тих законів, які відповідають партійній ідеології, а й обов’язок чиновництва поводитися

відповідно до м’яких регуляторів цієї ідеології.

Вітчизняні прихильники формування національно-державної ідеології розглядають її як важливий інструмент консолідації суспільства. На їх думку, ідея «деідеологізації» і «деполітизації», широко розрекламована й активно впроваджувана після розпаду СРСР, призвела до негативних наслідків – «ідеологічного вакууму» й дестабілізації суспільного розвитку, значного послаблення основ молодої державності. Натомість трансформаційні процеси, що розпочалися в країні, потребують чітких, теоретично обґрунтованих орієнтирів внутрішньої і зовнішньої політики, котрі відповідали б ціннісним орієнтирам народу України, потребам задоволення загальнонаціональних інтересів. З цього приводу слушною є думка М. Головатого, який наголошує, що безідейних, безідеологічних суспільств зараз не існує в природі, оскільки будь-якою діяльністю людей, народів рухають саме ідеї, система цінностей, у яких суспільство виростає й на яких базується. І Конституція України, яка заперечує панування будь-якої однієї, окремо взятої ідеології, – то також певна ідеологія, яка в такому контексті веде до анемії – втрати цінностей взагалі [21, с. 14].

Втім у таких міркуваннях, на наш погляд, має місце певна підміна понять. Конституційна заборона визнання певної ідеології загальнообов’язковою жодним чином не деідеологізує саму державу, а лише унеможливлює визнання безальтернативності суспільного і державного розвитку, стимулює боротьбу політичних акторів за думки і голоси громадян, змушує їх вести ідеологічну боротьбу між собою, наводячи аргументи на користь власної позиції. Ідеологією конституційної держави є конституціоналізм, а він, у свою чергу, виявляє сумісність із будь-якою політичною ідеологією, крім людиноненависницьких та екстремістських. Відтак переможці політичних перегонів, отримуючи публічну владу в легальний спосіб, отримують змогу «наповнити» національний конституціоналізм змістом своєї ідеології. Інша річ, що й сама Конституція має бути достатньо «місткою» для цього, надаючи змогу політичним акторам достатньо простору для маневру у перетворенні своїх ідеологічних постулатів на приписи нормативно-правових актів. Відповідно, текст Основного Закону не

варто переобтяжувати казуїстичними нормами; з огляду на його функціональну специфіку перевага має надаватися спеціалізованим нормам (нормам-завданням, нормам-цілям, нормам-принципам, нормам-визначенням), здатним створити міцний, але водночас досить гнучкий каркас для будь-яких ідеологій, що не суперечать конституційному ладові.

Сучасний науковий дискурс з проблем формування та функціонування ідеології в умовах конституційної державності дозволяє стверджувати, що ідеологічний фактор є необхідною передумовою суспільного розвитку, обґрунтування і виправдання відповідних форм правового буття; відмова від будь-якої ідеології на практиці означає не що інше, як визнання (свідомо чи несвідомо) іншої ідеології, а принцип деідеологізації – формулювання нової форми ідеології. Вибір постсоціалістичними країнами шляхів громадсько-політичного й соціально-економічного розвитку на практиці означає також ідеологічний вибір, дотримання того чи іншого ідеологічного напрямку, незалежно від того, наскільки це усвідомлюється чи декларується. З урахуванням сформованих в Україні конкретних умов, в якості осердя, відправної точки створення державної ідеології мають слугувати загальні принципи і норми Конституції України 1996 року, що мають програмне і системотворче значення, тобто засади конституційного ладу. В умовах плюралістичної демократії жодна політична ідеологія не може бути домінуючою в тексті Основного Закону; відтак будь-яка конституція, що ґрунтується на ідеалах плюралізму (у т.ч. й чинна Конституція України), закономірно являє собою певний ідеологічний компроміс на шляху до суспільного ідеалу.

1.3. Конституційно-правове регулювання духовно-культурних відносин в аспекті прав людини

У державно організованому суспільстві реалізація найбільш істотних потреб та інтересів людини здійснюється через правове регулювання, і духовно-культурна сфера тут не є винятком. При цьому ключовим моментом усього механізму правового регулювання є переведення суспільного життя у площину правовідносин, зміст яких складають суб'єктивні права та обов'язки сторін. У конституційно-правовому плані йдеться передусім про основні (конституційні) права і свободи людини і громадянина як фундаментальні міри можливої поведінки особи, визнані суспільством і гарантовані державою, через які й відбувається реалізація найбільш істотних потреб на інтересів індивіда.

Права людини – важливий інститут сучасного права. Проблеми прав людини вивчаються юристами в рамках загальної теорії держави та права, історії держави та права, на рівні галузевих юридичних дисциплін (конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального права та ін.). Як слушно зауважує Наразі проблематика прав людини набула статусу інтегрального спрямування юридичних досліджень, важливого для подальшого розвитку теоретичного та галузевого правознавства [197, с. 123].

Права людини в сучасному суспільстві – це інститут не лише юридичний, а й соціальний, який виступає показником зрілості та цивілізованості того чи іншого суспільства. За допомогою нього здійснюється доступ особистості до духовних та матеріальних благ, реалізуються її інтереси. Дотримання прав людини має важливе значення для забезпечення безпеки та життєдіяльності людини та суспільства загалом. В основі багатьох суттєвих конфліктів досі лежать порушення прав людини чи соціальних спільнот, або тих та інших разом узятих.

Поняття прав людини масштабує, стандартизує поведінку осіб у межах соціальної взаємодії, дозволяє використати єдині підходи до юридичної класифікації різноманітних проявів комунікації між членами суспільства, у т.ч. в духовно-культурній сфері.

Протягом останніх десятиліть виникло багато дискусій про духовність і

духовний вимір людини. Сьогоднішнє розуміння духовності не обмежується релігією, а базується на філософії, психології, естетиці та науці, зокрема на пошуку сенсу та цілісності життя.

Питання про духовно-культурне життя – це передусім питання про внутрішній або духовний вимір кожної людини. Внутрішнє життя – це досвід кожної людини, а не лише релігійної особи чи члена певної релігійної традиції. Тому, як підкреслює Е. Б'янкі, можна стверджувати, що кожна людина, «яка живе внутрішнім виміром, живе «духовно», тобто має усвідомлення, совість, мислення та пошуки, характерні для людей…Внутрішнє чи духовне життя є виміром людського досвіду як такого, в якому шукається і знаходить сенс життя» [248].

Внутрішнє життя не суперечить матеріальному виміру життя, тобто життю в тілі, в історії, у світі, у ставленні до інших і до всього, що існує. Більше того, внутрішнє життя є основою гуманізації всіх людей. Людина, яка вирушає в подорож внутрішнього життя, починає шукати відповіді на питання про сенс життя. Рано чи пізно кожна людина стикається з питанням: «Чому зло, страждання і смерть?» Кожне життя має початок і кінець, фізичну смерть. Кожна людина також стикається з горизонтом смерті, який заважає їй жити в ілюзії, сюрреальності чи віртуальній вічності. Коли людину в реальності її повсякденного життя і праці потрясає певна подія, а її існуючий світ кидається під виклик фундаментальними питаннями, це називається духовним відображенням. Подібні питання допомагають людині не жити на поверхні, а проникати в глибину себе і всього, що її оточує. Людина може відкритися для цієї духовної подорожі, або вона може придушити ці питання, щоб вони не заважали їй у самодостатності її вже існуючого розуміння свого життя і роботи. Простіше кажучи, духовний вимір людини стає все більш помітним, коли вона починає ставити питання про свою власну цілісність і цілісність світу. Це втілюється в життя, коли людина починає запитувати себе, яка мета її життя і дыяльності. Все, що є істотним для людини, незрозуміло: звідки вона, чому вона живе, хто вона за своєю суттю, яка мета всього цього?

Б. Клун припускає, що можна стверджувати, що духовність починається в момент, коли у світі віртуальної легкості та всеосяжності з'являється шок: «Духовне життя означає прийняти і жити позицією радикальних запитань» [282, с. 77]. Ставлення до запитання означає, що людина відмовляється від пошуку остаточних відповідей у сенсі примиреного скептицизму. Тому мотивом опитування має бути пошук тих відповідей, які ближчі до «сутності» або розкриваються як суттєві питання. Справжнє запитання не є самоціллю. Це не має бути результатом безвідповідальної свободи, а результатом «відповідальності»: запитання людини «відповідає на питання, яке ставить життя, це відповідь на його основну таємницю. Таким чином, життя стає критерієм запитальності й духовності» [282, с. 77-78]. Кожна духовна практика має свій камінь для випробування у своєму житті.

У V ст. до н.е. Сократ заохочував своїх учнів думкою, викарбуваною на фасаді храму Аполлона в Дельфах: «Людино, пізнай себе». Знати себе життєво важливо для людини, щоб вирушити у подорож внутрішнього життя, яка ніколи не є остаточною: кожна людина залишається таємницею для себе та для інших. У контексті пізнання себе та розвитку внутрішнього чи духовного життя нелегко відрізнити духовне від психічного. Духовна і ментальна реалії перекриваються. Між тілом, психікою і духом існує складний зв'язок, тому неможливо встановити чіткі межі між ними [297, с. 271].

Сучасна епоха часто визначає людину лише як психофізичну реальність, інтегровану в соціальне середовище. Поняття «душа» повільно злилося з поняттям «психіка» і таким чином набуло цілком психологічного відтінку. Людина стала предметом психології, а також соціології як політичної, так і економічної. Ф. Шпідлік і М. Рупнік попереджають, що ця ментальність поступово проникла в католицьку церкву, що призвело до неправильного уявлення про духовність загалом і про християнську духовність зокрема, чого люди часто не усвідомлюють: духовне життя змішується або навіть ототожнюється з внутрішнім та інтимним психічним життям, обмеженим світом думок, волі та почуттів [300, с. 10-15; 303, с. 22-26].

Таким чином духовне життя стає розумовим і обмежується лише життям думки, волі та емоцій. Розгляд внутрішнього чи духовного життя як повного еквіваленту нематеріального та ефірного життя є підводним каменем за будь-яких обставин. Якщо духовний вимір людини вважається еквівалентом її інтелекту, тобто її сферою думки та ідей, то людина виховує духовність, яка веде її не до релігійності, а до ідеалізму чи інтелектуалізму. Зрештою, це приводить його до переконання, що, сприяючи піднесеним ідеям, він стає все більш духовним. «Якщо духовне — це питання волі, ми сповзаємо до волюнтаризму: ми духовні, якщо наша воля служить великим ідеалам. Якщо ми розуміємо духовне як емоційне, це перетікає в сентименталізм» [300, с. 13].

Що може запобігти такій неправильній концептуалізації духовного виміру людини та її духовного життя? Відповідь криється в цілісному уявленні про людину. При цьому важливо пам’ятати, що розуміння духовності варіюється в контексті релігії та за її межами. Пошук відповідей на фундаментальні питання людини залишається загальною рисою. Але ця духовність не може бути обмежена лише психічним життям людини, вона має спостерігати всі три виміри особистості.

Людина є цілісною істотою: фізичною, розумовою і духовною водночас. Цілісність людини є важливою для її духовного життя. Інакше існує небезпека відхилитися від дуалістичної концепції людини, яка була введена в західну культуру та християнську духовність грецькою філософією [257, с. 7-14]. У світлі цієї філософії деякі отці Церкви вважали, що біблійні контрасти між зовнішньою і внутрішньою людиною або людиною плоті і людиною духу збігаються з грецьким розрізненням між тілом і душею. Такий дуалістичний погляд на людину намагається підкреслити душу перед тілом. Оцінюється лише діяльність душі, тоді як діяльність тіла вважається нерелевантною, навіть, можливо, шкідливою та злою [302, с. 90]. Таким чином, вимір фізичності та історії, наприклад значення історії людини чи її життєвої історії для її духовного зростання було знецінено або навіть виключено.

Надмірний спіритуалізм зневажає важливість конкретних повсякденних

розпорядків для духовного життя. Це проявляється різними способами. Словацький автор К. Шпидлік підкреслює: «Дехто переоцінює чудеса, очікує на надзвичайні заступництва від Бога, а зі свого боку вони недостатньо використовують звичайні доступні засоби, щоб робити добро. Звичайно, добре думати про райське блаженство. Але, не можна забувати, що райське блаженство буде нагородою за справи любові, зроблені на Землі. Немає нічого святішого за молитву, яка є супутником праці» [303, с. 26].

У цьому світлі можна зрозуміти хибне уявлення про так званий квієтизм (лат. quies = мир), який, перш за все, прагне до того, щоб Боже милосердя охопило й заспокоїло серце людини. При цьому забувається, що «Бог є «чиста діяльність», тому Боже життя в серцях людей ніколи не пригнічує людську діяльність, а постійно її заохочує. Втім, як слушно зауважує К. Шпидлік, «духовні переживання не можуть призвести до якогось духовного пияцтва, пасивності та лінощів» [303, с. 26].

Духовний вимір людини виправдано обговорювати поза релігійним поглядом на людину, оскільки, як зауважує І. Платовняк, «досвід її власного внутрішнього чи духовного життя – це досвід кожної людини, яка вирушає у подорож, щоб знайти відповіді. на фундаментальні питання людини про сенс життя та його цілісність» [295, с. 144-145].

Звичайно, духовне життя не обмежується лише розумовими здібностями людини. Воно також повинно включати її фізичний і духовний виміри та застосовувати його в повсякденному житті та роботі. Критерієм оригінальності будь-якої духовності має бути саме життя. Воно має зробити людину все більш мужньою і здатною долати спокуси інтимної та індивідуалістичної духовності та жити власним життям відповідно до вимог самовідданої любові та логіки втілення. Такий цілісний і єдиний погляд на людину, включаючи всі її виміри, стає можливим, зокрема, завдяки біблійному та християнському розумінню людини як тривимірної істоти, тобто фізичної, розумової та духовної.

Яскравим проявом триєдиної сутності людської природи є культурні права людини.

Здавна повелося так, що будь-яке право має забезпечувати людині користування тими чи іншими благами. Так, економічні права забезпечують людині власність як джерело життя, працю і відповідну винагороду за нього, а також відпочинок та дозвілля. У свою чергу соціальні права гарантують гідний рівень матеріальної забезпеченості та життя. Натомість культурні права передбачають розвиток творчих сил та здібностей людини, її участь у створенні матеріальних та духовних цінностей, доступ до користування ними з метою задоволення своїх духовних потреб [206, с. 677].

Проблема культурних прав людини нині порушується у низці праць вітчизняних і зарубіжних авторів. Проте спеціальних досліджень, присвячених культурним правам людини, в сучасну епоху глобалізації досі бракує. На відміну від економічних та соціальних прав культурні права людини у вужчому сенсі – сфера духовного життя людини. Дана сфера включає результати діяльності людей зі створення матеріальних і культурних цінностей, результати пізнання творів мистецтва, норми моралі і права, здібності людини, що реалізуються в ході його діяльності (знання, вміння, навички, рівень інтелекту, морального та естетичного розвитку, світогляд, способи та форми спілкування людей).

Як ніяка інша сфера людської цивілізації, культура є комплексною сукупністю досягнень людства у виробничому, суспільному та розумовому відношенні [139, с. 304]. Саме в такому ракурсі культурні права отримали первісне закріплення у міжнародних актах. У ст. 27 Загальної декларації прав людини стверджується: «Кожен має право вільно брати участь у культурному житті суспільства» [44]. Ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права передбачає право меншин «насолоджуватися власною культурою, сповідувати та сповідувати власну релігію або користуватися своєю власною мовою» [132]. У ст. 15 Пакту про економічні, соціально-економічні та культурні права 1966 р. (набув чинності 1976 р.) зазначається, що держави, що беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на: а) участь у культурному житті; б) користування результатами наукового прогресу та їх практичного застосування; с) користування захистом моральних та матеріальних

інтересів, що виникають у зв'язку з науковими, літературними чи художніми працями, автором яких він є [133].

З наведених положень Міжнародного білля про права видно, що як поняття «культура», так і поняття «культурні права людини» – явища багатопланові, що інтегрують у людині поведінкові вчинки та визначають сенс її життєвих устремлінь. На цій методологічній матриці проявляються особливості культурних прав людини порівняно з іншими її основними правами. На наш погляд ці особливості такі.

Незважаючи на своє досить раннє визнання, культурні права залишаються відносно недорозвиненими. Це починає змінюватися, і зараз все більше усвідомлюється, що багато в чому культурні права є ключовими для визнання та поваги людської гідності, яка лежить в основі всіх прав людини.

Охоплюючи важливі свободи, що стосуються питань ідентичності, культурні права захищають розвиток і вираження індивідуальних і колективних світоглядів. Зростаюче визнання культурних прав знайшло відображення у 2008 р. в загальній дискусії, присвяченій цій темі, Загальному коментарі № 21, розробленому Комітетом з економічних соціальних і культурних прав (КЕСКП) щодо права брати участь у культурному житті [256] та звичайно, призначення в 2009 р. Незалежного експерта у сфері культурних прав, чий мандат забезпечує нову основу для перегляду як культури, так і прав людини з метою просування прав людини в цілому.

Поява питання культурних прав у їх широкому розумінні на міжнародному, регіональному та національному рівнях пов'язано насамперед із тиском, який здійснюють різні культурні групи, що живуть у національних державах. Протягом останніх тридцяти років ці групи вимагають визнання низки прав, у т. ч. культурних прав у сенсі захисту та збереження свого способу життя, ставлячи питання його захисту в центр суспільних і політологічних дебатів.

Такий розвиток подій став інстинктивною реакцією цих груп на тривале та систематичне нехтування своїми культурними правами, що пояснюється низкою причин. По-перше, це страх і недовіра до держав і переважної етнічної більшості,

які вважали (багато й досі так вважають), що визнання культурних прав окремих культурних груп, що живуть на національній території, може призвести до конфліктів, пов'язаних із мовою, релігією та етнічним походженням, сприяючи сепаратистським і сецесіоністським тенденціям і, отже, загрожувати національній єдності та територіальній цілісності. Характерним сучасним прикладом цього класичного припущення є протистояння експертів Спеціального комітету захисту національних меншин (CAHMIN), який був створений Комітетом міністрів Ради Європи в 1993 р. за вказівкою глав держав, щодо запровадження права кожного на його чи її власну культурну ідентичність до запланованого тоді додаткового протоколу до ЄКПЛ , на тій підставі, що це може викликати напруженість у суспільстві і заохочувати культурну активність, етнонаціоналізм і трайбалізм разом із різними відцентровими силами [309, с. 226].

Думка про те, що культурне різноманіття є радше загрозою, ніж ресурсом, значною мірою притаманне принципу націоналізму початку XIX ст., який проголошував і прагнув зрівняти національну і політичну сутність («одна нація – одна держава»). Проведення державних кордонів з точки зору абсолютної етнічної однорідності було небезпечно нереальним і недосяжним, оскільки на своєму історичному шляху населення злилося до такої міри, що хоча кожне з них мало визнане право проголосити власну незалежну державу, не можна було уникнути виключення частини її членів з національної території. Неминучим результатом стало створення етнічних, мовних, релігійних чи, ширше, культурних анклави в межах новоутворених держав XIX-XX ст. У цьому світлі націоналістична концепція, згідно з якою лише одна культура і одна мова, як правило, мова домінуючого етносу, можуть представляти державу в публічній сфері, мала свої наслідки. Це означало, що культури та мови інших груп, які жили на території, але не відповідали «національному порядку речей», мали зникнути або, в кращому випадку, обмежитися сферою приватного життя. Як характерно зазначає Ніцякос: «У будь-якому випадку з моменту утворення держава прагне до соціальної єдності як необхідної передумови безперебійної роботи системи в цілому. Однак єдність передбачає певний ступінь однорідності. Потреба в єдності

та однорідності зазвичай обумовлена не лише внутрішніми чинниками, а й зовнішніми загрозами. Більше того, вони часто служать важливими мотивами для посилення спроб видалити або придушити будь-яку згадку про відмінності. Таким чином, мультикультуралізм часто стає жертвою причини однорідності. Ідентичність стає національним бажанням на відміну від іншості, яка розглядається як небезпечна» [292, с. 84-85].

Ця інтерпретація, у зв'язку з низкою інших параметрів післявоєнної епохи, включала: а) хворобливий досвід, ще свіжий у безпосередній повоєнний період, довоєнної експлуатації меншин нацистською Німеччиною та взагалі ревізіоністські сили тієї епохи; б) небажання імміграційних країн американського континенту захищати меншини, які вони хотіли асимілювати; в) етноцентричне сприйняття корінних народів як «примітивного», «нецивілізованого» і «відсталого», «недорозвинутого» населення, котре для виживання мало бути інтегроване домінуючими «цивілізованими» та «розвиненими» національними суспільствами; – мав вирішальний вплив на характер і зміст тодішнього універсального режиму захисту прав людини, який був значно менш сприятливим для прав, і особливо культурних прав, різних етнічних груп.

Ця ситуація частково і поступово почала змінюватися в середині 1980-х років, коли корінні народи почали зосереджуватись на захисті своїх культурних прав як на першочерговому питанні. У той же час кілька вчених з міжнародного права дійшли висновку, що забезпечення рівного користування правами людини на виключно індивідуальній основі не є достатньою умовою для задоволення культурних потреб національних держав і культурних потреб і різноманітності загалом [294, с. 81-82; 304, с. 88]. У цьому відношенні навіть стверджувалося, що монолітно-індивідуалістична орієнтація системи прав людини часто є прихованою легітимацією державної політики, спрямованої на асиміляцію окремих культурних груп на національній території.

Тим часом спалах низки етнічних конфліктів меншин у Центральній та Південно-Східній Європі після розпаду східного блоку надав нову силу погляду на існуючу індивідуалістичну систему прав людини як на частково неадекватну

та дефектну та виявив позитивну роль, яку ефективний захист прав меншин, зокрема тих, які пов'язані з культурною самобутністю, міг би зіграти у створенні та збереженні міжнародного та регіонального миру, стабільності та безпеки. Ця ідея відображена, наприклад, у Конвенції ЮНЕСКО про охорону та сприяння різноманітності форм культурного самовираження (2006), яка проголошує в четвертому абзаці своєї преамбули, що «...культурне розмаїття, що процвітає в рамках демократії, толерантність, соціальна справедливість і взаємна повага між народами і культурами є незамінними для миру та безпеки на місцевому, національному та міжнародному рівнях» [258]. У цьому контексті зростало усвідомлення необхідності надання певного позитивного та колективного виміру захисту окремих культурних груп у національних державах.

Тим часом урочистий консенсус, висловлений у Віденській декларації Всесвітньої конференції з прав людини, про те, що всі права людини є «... універсальними, неподільними, взаємозалежними та взаємопов'язаними...» і що їх «універсальна природа не підлягає сумніву» пункт занепокоєння тим, що посилання на культурні права в контексті «культурного релятивізму» може підірвати універсальність прав людини і, таким чином, усунути одну з перешкод для їх обговорення [16]. Більше того, зрозуміла та чітка мова, використана в цій Декларації, що «міжнародне співтовариство має ставитися до прав людини в усьому світі справедливим і рівним чином, на тих самих засадах і з однаковим акцентом» чітко дало зрозуміти, що жодна категорія прав не може вважатися вищою за будь-яку іншу [253], і тому необхідно по-новому визначити важливість «занедбаних» прав, якими культурні права були донедавна.

Нарешті, швидка глобалізація, яка настала після закінчення холодної війни – за іронією долі – посилила, а не зменшила вимоги захисту культурних прав у їх широкому сенсі й повернула дебати в центр міжнародного і національного дискурсу, оскільки пов'язаний з ним дрейф до культурної гомогенізації та супутньої дезінтеграції соціальної згуртованості менших (та й інших) держав і слабших груп породили потужну рефлекторну дискусію щодо права на культуру.

Варто відзначити, що культурні права людини численними нитками

пов'язані з політичним та соціально-економічним становищем у суспільстві. Власне, культура розвивається як завдяки творчої енергії народів, так і країн з урахуванням їх соціально-економічного потенціалу. Завдяки наявності культурних прав, людина знаходить свою особистісну сутність тільки на основі культурного досвіду свого довкілля (сім'ї, роду, народу). Та й сенсу свого життя людина не може набути без естетичних та етичних смислів культури як суспільно-соціального явища. Тому доречним буде сказати, що в основі культурних прав людини виявляються елементи політичної, економічної та соціальної діяльності людини, сукупності людей та суспільства загалом.

Цілком виправдано у контексті зв'язку культури та політики можна говорити, наприклад, про активізацію концепту культурної політики, яка об'єктивно не може бути не пов'язана з відповідною діяльністю владних органів держави. Це, насамперед, впровадження ринкових відносин і пов'язаних із ними таких феноменів, як «товар, попит, конкуренція, споживання, культурна пропозиція, культурна послуга, культурне насичення, культурна перевага і т. д.» [108, с. 18]. З іншого боку, активний процес урбанізації викликав перехід культурної політики від переважно культури села та малих міст до домінування культури великих міст та формування культурних центрів зі своїми особливостями. Даний приклад показує і негативний бік, адже при абсолютизації «індустріального підходу» до культурної політики «упускається людина як ядро культури, як її мета та засіб», а якщо й мається на увазі, то лише як споживач, а не як гуманістично орієнтована, творча особистість» [108, с. 18]. Отже, за будь-якої культурної політики у центрі її має бути людина зі своїми правами на культурну творчість і культурне «споживання».

Розвиток культури та гарантії культурних прав людини багато в чому визначається соціально-економічним станом суспільства, його соціокультурною діяльністю, дослідженням та моделюванням найбільш ймовірних змін у соціально-економічному стані суспільства в теперішньому часі та доступній для огляду перспективі.

Розвиваючись на соціально-економічній основі суспільства, саме культура,

а не політика та економіка, визначають сенс соціального буття людини, людей загалом. І характер відносин між людьми знову ж таки визначається культурою, створюючи відповідний настрій людських відносин між членами суспільства. «Тобто індивід-суб'єкт перебирає на себе історію інших, відтворює у своїх діяннях їхній досвід і примножує його» [235, с. 118] .

Культурні права як сукупність норм поведінки і як ціннісно-смислова орієнтація припускають згоду певної частини суспільства на співіснування за певними правилами, що ґрунтуються на обмеження свавілля. Так, якщо особистість «приймає пропонований суспільний стиль життя, заснований на дотриманні правил і норм, можна говорити про готовність до самообмеження особистості та про її включеність у певну культурну парадигму» [20, с. 52].

У рамках цієї культурної парадигми культурні цінності, яким слідує інша людина (або група осіб), «мають бути зрозумілі і осмислені як відмінні від своїх власних, але не вступають з ними в протиріччя» [20, с. 53]. Така позиція може ґрунтуватися лише на умовах толерантності, яка передбачає вміння поступатися, а таке вміння «є провідним у культурі» [20, с. 53].

Благотворно впливають культурні права на прояв свободи, яка за відсутності культури поведінки перетворюється на вседозволеність. Культура в цілому, а, отже, і культурні права виступають «приборкачем свободи, перешкоджаючи її перетворенню на вседозволеність» [20, с. 54]. Не можна обійти увагою і той факт, що й усвідомлюється свобода, безумовно, у культурі, у момент, що вимагає обмеження волі заради створення успішної комунікації.

Культурні права людини нерозривно пов'язані з іншими категоріями прав людини. Наприклад, право на світогляд, право на свободу совісті та інші права тісно пов'язані з поняттям культури людського суспільства та самої людини. Так, в основі прав людини, визнаних людством як абсолютні цінності, лежить концепція людської гідності як вищої, ні з чим не порівнянної цінності. А «повага до людської гідності кожної особи забороняє державі використовувати будь-якого індивіда як лише засіб, навіть із метою порятунку життя багатьох інших осіб» [227, с. 66].

Існує нерозривний зв’язок культурних прав та культури прав людини. І перше, і друге – це складова частина духовної культури, що є «системою знань, ціннісних орієнтацій і поглядів, психологічних почуттів, заснованих на визнанні та повазі гідності людини, її прав і свобод, а також практичних навичок та умінь щодо їх реалізації та захисту» [146, с. 21-22]. І культурні права, і культура прав людини формуються на загальній основі відповідної діяльності державних органів і, зрозуміло, освіти (у школі, середніх та вищих навчальних закладах, у системі підвищення кваліфікації та безперервної освіти).

Культурні права – невід’ємна частина універсальної концепції прав людини. У Міжнародному Біллі про права сутність цієї концепції прав людини визначається таким чином: «визнання людської гідності та прав людини найвищими абсолютними цінностями; неспроможність прав людини від велінь держави та невідчужуваність їх; рівність людей у гідності та правах людини; несумісність прав людини з тиранією та пригніченням, страхом та злиднями, свавіллям та злочинністю; визнання цінностей демократії, правосуддя; забезпечення системи міжнародних та внутрішньодержавних гарантій прав людини» [194, с. 102]. Більш широкий спектр елементів, що характеризують зміст універсальної концепції правами людини, викладає у своїй монографії І.В. Шишеніна. Це – визнання всієї системи взаємопов'язаних громадянських, політичних, соціальних та культурних прав, їх зв'язок із обов'язками; неприпустимість проголошення пріоритету одних прав над іншими; цінності демократії, правосуддя; забезпечення системи міжнародних та внутрішньодержавних гарантій прав людини [234, с. 39]. Таким чином, судячи з переліку факторів, що характеризують універсалізм прав людини, культурні права займають таке ж важливе місце, як політичні, економічні та соціальні права.

Але виникає питання – а чи мають основні культурні права людини, окрім своєї очевидної гуманістичної цінності, будь-який практичний зміст. Безумовно, мають, оскільки вони здійснюють свій практичний вплив на формування концепції суспільного устрою народу, суспільства та держави. Така дія йде за двома напрямками. «Зі свого суб’єктивного боку, основні права дають суб’єкту

права, можливість безпосередньо пред'являти свої претензії, підлягають реалізації» [236, с. 33]. З об’єктивної сторони, «гарантії основних прав, що надаються Конституцією, є, перш за все, гарантіями громадянина стосовно держави. Вони забезпечують пряму функцію захисту громадянина лише проти зазіхань держави, тобто у сфері публічного права» [236, с. 34].

На практиці всі основні права людини безпосередньо пов’язані з її культурними правами, запитами та орієнтирами. На даному концептуальному фоні важливими є саме фактори культурного вибору: «людина, яка руйнує або людина творить; людина, яка сліпо рефлектує або людина усвідомлено діє; особистість, яка робить вибір, що спирається на «досвід історії», або особистість, що настає на горезвісні тупикові «граблі»; людина права чи людина гармонії правової і моралі, моральної традиції, гуманістично орієнтованих цінностей» [108, с. 17].

Культурні права природно пов’язані та культурною політикою. Коли держави розробляють і впроваджують свою культурну політику, вони повинні поважати та заохочувати культурні права. Більше того, у демократичному суспільстві однією з цілей державної культурної політики має бути сприяння культурним правам. Переваги використання точки зору культурних прав при розробці культурної політики очевидні: як зазначає А. Лааксонен, «право на участь у культурному житті не залежить від (іноді мінливої) політичної волі, але існує правова структура з зобов’язаннями (захищати, пропагувати та виконувати права)» [285]. Однак і практика, і дослідження в цих галузях залишаються досить ізольованими: керівники культури, митці та активісти іноді не розуміють важливості міцної законодавчої бази.

Слід мати на увазі, що культурні права є правами людини. Протягом десятиліть культурні права вважалися «занедбаною категорією прав людини» [305]. У контексті історичного розвитку світового конституціоналізму можна констатувати той факт, що духовно-культура сфера традиційно була найменшою мірою долучена до предмета конституційного регулювання. У цьому сенсі професор Х. Прієто де Прето для позначення права на доступ до культури

використовує вираз «блудний син прав людини» [296, с. 20]. Деякі з причин такого розгляду такі: по-перше, культурні права «традиційно» менш підлягають судовому розгляду, ніж громадянські та політичні права; по-друге, важко було розробити юридичне визначення змісту культурних прав; нарешті, не можна забувати про традиційне небажання держав визнавати деякі з цих культурних прав, у яких вони бачили ризик для своєї цілісності [251, с. 45].

Ситуація почала змінюватися лише з середини XX ст., в умовах інтенсифікації міжнародного культурного обміну, посилення світових інтеграційних процесів і, відповідно, посилення уваги до питань культурного розмаїття і перегляду ролі держав у регулюванні тих чи інших підсистем суспільного ладу, коли державна політика почала дедалі більше поширюватися на духовно-культурні відносини, внаслідок чого було розширено й предмет конституційно-правового регулювання. Втім і тепер, на початку XXI ст., питання взаємодії конституції та духовно-культурних відносин залишається одним із найменш досліджених і дискусійних. Натомість поточні та стратегічні завдання розбудови конституційної держави вимагають створення належної доктринальної бази для подальших реформ, у тому числі й з точки зору формування конституційних засад духовно-культурної системи та захисту основоположних культурних прав людини і громадянина.

На щастя, нині ситуація інша. Три події в системі ООН все більше допомагають визначити зміст культурних прав, визначають підходи до культурної політики з прав людини. Перша подія – прийняття Комітетом з економічних, соціальних і культурних прав (КЕСКП) у 2009 р. Загального коментаря № 21 про «Право кожного брати участь у культурному житті», друга – діяльність першого Незалежного експерта з культурних прав ООН, призначеного в тому ж році. Важливим є також прийняття Генеральною Асамблеєю ООН у 2008 р. Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Названі три інструменти означають крок уперед у зміцненні та визначенні змісту культурних прав. Вони надають державам керівні принципи, які визначають, як дотримуватися їхніх зобов’язань щодо культурних

прав.

Слід також констатувати, що протягом останніх десятиліть політико-правовий дискурс щодо забезпечення культурних прав людини і громадянина, а також перегляду завдань і функцій держави у духовно-культурній сфері суттєво пожвавився. Серед наукових розробок у даній сфері варто відзначити праці Ю. Аданалі, В. Ван Дайка, Р. О'Кіфа, Б. Пареха, Дж. Прейса, де висвітлено сучасний стан і перспективи взаємозв'язку між культурою і політикою, висвітлено культурний контекст конституцій, зроблено спробу з'ясувати конституційно-правовий вплив на культурне життя громадян. Втім увага дослідників зосереджена здебільшого на конкретних політико-правових проблемах, з якими стикаються сучасні держави (протидія проявам дискримінації за культурними ознаками, забезпечення прав людини в мультикультурному середовищі, збереження культурної ідентичності особи тощо), тоді як чимало концептуальних, принципових питань досі ще не отримали свого вирішення.

Окремої уваги в даному контексті заслуговує проблема приналежності культурних прав людини і громадянина до категорії позитивних чи негативних. У міжнародно-правових актах вони вважаються само собою зрозумілим як позитивні права, аналогічно соціальним і економічним правам. Принагідно слід відзначити, що поділ прав людини і громадянина на негативні й позитивні є однією з найбільш часто обговорюваних тем у сучасній конституційно-правовій науці; але замість того, щоб вдаватися в цю дискусію, краще зосередимо свою увагу на дихотомії позитивних і негативних прав з урахуванням специфіки культурних прав. З філософської точки зору на негативні права державі забороняється обмежувати права особи, і ця точка зору сягає своїм корінням в середньовічну теорію природних прав.

Відповідно до теорії природних прав, люди, незалежно від простору, часу, соціальних відносин або статусу, володіють універсальними і незмінними правами. В основі цієї теорії лежить ідея, що кожна людина краще за всіх знає свої інтереси, і держава не повинна визначати, якими правами і свободами володіють люди. Ті, хто підтримує точку зору про негативні права, стверджують,

що обсяг особистої свободи зменшується, коли простір індивідуальних переваг звужується [246, с. 225-232]. Крім того, теорія негативних прав стверджує, що природні права передують утворенню держави і що держава не може втручатися в ці права; найкраще, що вона може зробити, – це розпізнати їх і вжити необхідних заходів для їх захисту та належного застосування. Держава не може надати жодних причин або пояснень, що виправдовують позбавлення природних прав, єдиний її обов'язок – гарантувати негативні права і свободи та підготувати умови, за яких ці права дотримувалися б громадянами. Таким чином, людина має необмежену свободу «негативного» статусу, а втручання держави обмежене і відкрите для стороннього контролю.

Однак на наш погляд, існує більш глибока проблема, яка лежить в основі класичного поділу негативних і позитивних прав – саме втручання держави щодо позитивних прав вважається доречним і законним. Тому, виходячи з класифікації І. Берліна, якщо ми розглядаємо культурні права як позитивні, то включаємо їх в одну групу з економічними й соціальними та допускаємо всі види державного втручання задля реалізації цих прав. За такого підходу держава несе відповідальність за регулювання позитивних прав і за просування суспільного блага за допомогою їх належної реалізації. Формальні підстави зводити культурні права в одну групу з економічними та соціальними і водночас відмежовувати їх від громадянських і політичних надають і міжнародно-правові документи, адже саме в такий спосіб вони розподілені в міжнародних пактах про права людини 1966 р. Однак пояснення того, чому культурні права розглядаються разом із позитивними правами, полягає в тому, що плутанина і двозначність, які викликають концепції культури і культурних прав, не були з'ясовані до їх закріплення в міжнародно-правових документах і розробленому на їх основі конституційному законодавстві держав.

Загальна декларація прав людини 1948 р. (далі – ЗДПЛ), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. (далі – МПЕСКП) та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. (далі – МПГПП) – це, мабуть, найважливіші міжнародні документи, які згадують про культуру та

культурні права. Звісно, ніхто не заперечує, що ці документи, які є джерелами міжнародного права, мають важливі соціально-політичні наслідки. Беззаперечним є й той факт, що організації чи інституції, створені в рамках ООН та Ради Європи, сприяли формуванню міжнародної обізнаності щодо культурних прав та їхній реалізації. Наразі міжнародне право, сформульоване навколо цих документів, стало потужним інструментом, який обмежує владу суверенних держав. Іншими словами, членство в міжнародних організаціях та ратифікація міжнародно-правових документів є ознаками самообмеження з боку держав у низці сфер, у т. ч. у сфері культури.

Тим не менше, концептуальна складність термінів «культура» та «культурні права» в цих міжнародних документах свідчить про те, що плутанина на рівні держав, національних та міжнародних організацій досі зберігається. Ця складність і плутанина дають нам змогу принаймні поставити під сумнів спроможність названих вище міжнародних документів виконати свої обіцянки щодо викорінення конфліктів та усунення несправедливості у сфері прав людини. Наприклад, згідно зі ст. 27 Загальної декларації прав людини, яка включає як позитивні, так і негативні права, права людини у сфері культури можна перелічити таким чином: 1) кожен має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі й користуватися його благами; 2) кожен має право на захист моральних та матеріальних інтересів, які є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором якої він є [44].

Відповідно до ЗДПЛ, держави несуть відповідальність за надання певних можливостей, які сприяють участі людини в культурному житті, надання нових технологій на службу громадянам, фінансову підтримку культурно-мистецької діяльності та програм. Той факт, що згідно із ЗДПЛ держави несуть відповідальність за виконання цих завдань, є чіткою ознакою того, що документ розглядає ці права як позитивні. Водночас, ті завдання, які покладаються на держави, також фактично легалізують їхнє втручання у культурні права. Крім того, незрозуміло, що означає фраза «брати участь у культурному житті» як право.

У статті також не пояснюється, чи кожен має право брати участь у культурному житті своєї власної спільноти чи в однорідній культурі, відкритій для кожного. Більше того, вищезгадана ст. 27 ігнорує той факт, що окрема особа також має право не брати участь у культурі більшості. Як слушно зауважує Р. Кюнеман, ЗДПЛ передбачає застарілий поділ, який є недостатньо коректним стосовно дискурсу про права людини у сфері культури, і водночас вона не уточнює поняття, на які вона посилається, щоб уникнути непорозумінь [284, с. 323-342].

Іншим міжнародним документом, що посилається на культурні права, є МПЕСКП. Цей документ має аналогічний підхід до прав, започаткований у ЗДПЛ. Відповідно до статті 15, країни, які ратифікували цей Пакт, визнають право кожного: 1) брати участь у культурному житті; 2) користуватися перевагами наукового прогресу та його застосування; 3) користуватися захистом моральних та матеріальних інтересів, які є результатом будь-якої наукової, літературної чи художньої творчості, автором якої він є. Країни, які є сторонами угоди, несуть відповідальність за вжиття необхідних заходів для захисту культури [133]. Однак у документі обходиться увагою питання про те, що це за «необхідні кроки». У будь-якому випадку очевидно, що документ розглядає культуру в контексті позитивних прав, покладаючи на держави відповідальність за їх забезпечення й охорону, а також надає дозвіл на втручання, як вони вважатимуть за потрібне.

Інший міжнародний документ – МПГПП відрізняється від попередніх документів наголосом на правах меншин. Відповідно до ст. 27 цього Пакту: «У тих державах, де існують етнічні, релігійні або мовні меншини, особи, що належать до таких меншин, не будуть позбавлені права спільно з іншими членами їх групи користуватися власною культурою, сповідувати та сповідувати власну релігію або користуватися власною мовою» [132]. Ця стаття наголошує на забезпеченні прав соціальних груп, а не культурних прав індивідів, і на перший погляд здається, що вона відрізняється від двох інших документів, згаданих вище, у трактуванні прав на рівні особи [308, с. 2]. Це видно з решти статті, де йдеться про культурні права як про більш особистий або індивідуальний рівень.

Однак питання про те, якими слід вважати культурні права – груповими

(колективними) чи індивідуальними – і сьогодні залишається одним із найгостріших в наукових дебатах. Однією з основних проблем міжнародних угод є мовчазне припущення щодо механізму реалізації основних прав та свобод у рамках саме позитивних прав і думка, що нібито ці права можуть реалізуватися лише державою і що вони не можуть існувати до або поза державою. Таку точку зору можна поширити на економічні та соціальні права, котрі, як правило, належать до позитивних прав; однак той механізм, який передбачається міжнародними документами, може відкрити двері до теорії держави, коріння якої сягає ще Аристотеля, про те, що культурна ідентичність є основою створення будь-якої конституції. Таке ж розуміння покладає на державу нескінченну кількість обов'язків, починаючи від захисту своїх громадян, спрямування їх на добрі й корисні цілі, і закінчуючи заохоченням і покаранням.

Інший важливий недолік, який є неявним у цих документах щодо стану та позитивних прав, вказує А. Ренд. На думку цієї авторки, вимагати від держави забезпечення позитивних прав означає, що держава має пересилити ресурси певної групи силою інших груп. За її словами, перерозподіл ресурсів силоміць порушує базову цінність прав, тобто відсутність примусу.

Будь-яке втручання від імені держави в культурну сферу надасть подальшої підтримки політиці гомогенізації культури. Хоча гомогенна культура не є необхідним результатом втручання держави, однорідна культурна політика є кращою через її інструментальну цінність для полегшення управління та зміцнення політичної влади. Однак, державне втручання слугує протилежним його цілям: воно позбавляє особу її основних прав і свобод.

На думку Ю. Аданалі, щоб уникнути проблем, було б краще розглядати культурні права як негативні права в конституціях, що відрізняються від традиційного розуміння [242, с. 372]. Втім такий підхід видається зайве категоричним: застосування крайніх ліберальних підходів у сфері культурних прав містить загрозу позбавлення цих прав важливих гарантій і посилення наявних диспропорцій та суперечок між різними культурними групами населення. Натомість більш плідним та адекватним сучасним реаліям, на наше

переконання, є дотримання більш виваженого, «середнього» шляху: слід визнати, що поділ основних прав на негативні та позитивні не враховує специфіку культурних прав людини і громадянина та не відповідає сучасній ролі держави у комплексному їх забезпеченні.

На наш погляд, теорія конституційних культурних прав людини і громадянина має спиратися на такі особливості:

1. Культурні права має кожна особа, оскільки культура є невід'ємною частиною її ідентичності та особистості. Говорячи, що особа має право, ми стверджуємо, що вона є моральною, відповідальною особою, здатною робити свої переваги зручними для себе.

2. Культурні права – це індивідуальні права, і вони ґрунтуються на індивідуальних інтересах та уподобаннях. Незважаючи на деякі аргументи про те, що права особи можуть бути реалізовані лише в групі чи суспільстві, ми переконані в тому, що простір свободи, прийняття індивідуальних раціональних рішень, свобода волі настільки ж необхідні, як і культурний контекст, у якому особи можуть реалізувати свої культурні права [293, с. 117].

3. Культурні права не можуть бути класифіковані як виключно негативні чи позитивні права. З одного боку, їх варто обмежувати лише нормами, щодо яких у суспільстві досягнуто консенсусу. Конституційно-правові норми мають визначати сферу реалізації прав і свобод особи в суспільному житті, тим самим запобігаючи спробам держави порушувати цю сферу. З іншого боку, культура та культурні права мають бути чітко визначені в рамках, що протистоїть порушенню прав та інтересів особи. На державу має бути покладено обов'язок усіляко сприяти вільному культурному розвитку особи і водночас захищати суспільство від деструктивних і руйнівних проявів цієї свободи.

4. Культура – це не те, що має певну фіксовану сутність, яка є незмінною, поза простором і часом. Навпаки, культура та культурна ідентичність – це історично змінювані суспільні реалії, які зазнають постійних трансформацій згідно з вибором індивідів. Оскільки культурні ідентичності є суспільно сконструйованими та індивідуально обраними та прийнятими, вимоги щодо

культурних прав не можна придушувати або ігнорувати з метою створення однорідного (моністичного) суспільства.

5. Держава має утримуватись від зайвого втручання в культурний простір, як це має місце у випадку з негативними правами, у цьому контексті вона повинна приймати культурні права в аспекті негативних прав. Культура та культурні права повинні бути предметом переваги на рівні індивідуальної раціональності та свободи, а політичні структури відповідальними за підготовку ґрунту, на якому індивіди роблять свій раціональний і вільний вибір.

6. Наведені вище міркування передбачають вжиття певних політико-правових та організаційних заходів, у тому числі через конституцію, для запобігання політизації культури та ідентичності. Серед них: децентралізація колективного прийняття рішень у сфері культури; «культурне вирівнювання», тобто сприяння випереджаючому зростанню бідніших культурних груп; забезпечення доступу всіх членів суспільства до ресурсів та ринків; скорочення культурних конфліктів та їх вирішення виключно в мирний, правовий спосіб.

Завершуючи викладення концептуальних підходів до визначення ролі держави в механізмі забезпечення основоположних культурних прав людини і громадянина на сучасному етапі, маємо констатувати, що без належного розуміння індивідуальних культурних потреб та поведінки, що лежать в основі відповідних суспільно-політичних процесів, запропоновані рішення будуть лише тимчасовими. З цієї причини спочатку держава повинна зайняти нейтральну позицію щодо культурних спільнот і взяти на себе роль посередника; лише тоді вона може привести представників усіх сторін до комунікативної платформи, де можна проаналізувати та подолати динаміку конфліктів. Лише після цього ми можемо сподіватися, що наприкінці цього процесу міжкультурної комунікації глибинні причини культурних конфліктів можна буде зрозуміти та переосмислити, а образ іншого як ворога можна пороти, відновивши взаємну довіру і повагу.

Переважну більшість колективних (групових) культурних прав, включених до міжнародного Білля про права та національних конституцій, можна розглядати

як права, в реалізації яких можуть брати участь члени групи, або права, які представляють інтереси їх членів, а не права, які належать безпосередньо та конкретно самій групі. І в цьому сенсі культурні права мало відрізняються від інших категорій основних прав людини і громадянина. Водночас, більш доцільно тлумачити ідентичність, культуру та культурні права як продукт індивідуальних уподобань особи. Інакше почуття і страх відчуження, відсутність соціального статусу, відсутність голосу, нездатність впливати на спільні процеси прийняття рішень і спільну долю, неможливість створити нову соціокультурну продукцію змусили б людей схилятися до конкретних політико-правових норм. Ці нахили та вимоги є політичними за своєю суттю і створюють конфлікти, які важко вирішити. Тому важливо, щоб відносини між окремими особами, культурними спільнотами та державою з точки зору основоположних культурних прав отримали міцну конституційну основу, котра забезпечувала поєднання єдності політичної нації з мультикультуралізмом та гарантувала культурну ідентичність відповідних спільнот та індивідів.

1.4. Досвід регулювання духовно-культурних відносин у зарубіжній конституційно-правовій практиці

Конституціоналізм на ранніх стадіях свого розвитку мав ліберальну основу, що позначилось як на перебігу буржуазно-демократичних революцій, в результаті яких приймалися перші конституції, так і на змісті цих документів: вони передбачали мінімізацію впливу держави на суспільні відносини, акцентуючи увагу на свободі особи від свавілля властей і обмеженості останніх нормами закону. Втім обійти увагою духовно-культурну сферу не могли й вони. Так, вже Перша поправка до Конституції США (1791 р.) закріплювала, що Конгрес не може приймати закони про встановлення релігії чи заборону вільно сповідувати її; або про обмеження свободи слова чи друку [98, с. 340].

Конституції, що були прийняті XIX ст., поряд із нормами про свободу совісті, думки і слова вже містили норми про освіту. Зокрема, португальська Конституційна хартія 1826 р. закріплювала свободу слова (усного і друкованого),

свободу віросповідання (за умови поваги до державної релігії) та безоплатність початкової освіти (§ 3, 4. 30 ст. 145) [58, с. 437-441]. У свою чергу, ст. 21 Статуту Сербського королівства 1888 р., визнаючи свободу слова, друку і віросповідання, проголошувала, що освіта є вільною, наскільки це не суперечить державному порядку та моральності, а початкова освіта – обов'язковою й безкоштовною в державних навчальних закладах [223, с. 628]. Аналогічні норми містилися в статтях 21 та 23 Конституції Румунії 1866 р. [78, с. 594-595].

Конституції другого покоління приймалися вже на основі соціал-демократичної та комуністичної ідеологій, однак у духовно-культурній сфері в кращому випадку обмежувалися тезами своїх попередниць, жорстко підпорядкувавши творчу діяльність своїх громадян цілям і завданням розбудови комуністичного суспільства. Справжній сплеск конституційного регулювання духовно-культурних відносин відбувся з середині XX ст., після прийняття Загальної декларації прав людини (1948 р.) та пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), коли суверенні держави почали приводити свої основні закони у відповідність з узятими на себе міжнародними зобов'язаннями в духовно-культурній сфері.

Відповідно, з розвитком конституціоналізму від ліберального до соціального інструментарій конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин змінюється від виконання суто негативних зобов'язань (шляхом проголошення основоположних свобод людини у духовно-культурній сфері та заборони дискримінації за ознаками мови, віросповідання тощо) до прийняття на себе позитивних зобов'язань щодо духовно-культурного розвитку особи та інституціоналізації цих відносин (у т.ч. шляхом створення закладів освіти науки, культури та їх бюджетного фінансування, створення нормативно-правової основи в цій сфері та ін.

Демократична держава зацікавлена у створенні оптимальних умов для всебічного й повного розвитку духовно-культурної сфери особи. Для цього вона встановлює найважливіші принципи, на основі яких забезпечується доступність отримання духовно-культурних благ переважною більшістю населення країни.

Духовно-культурні відносини регулюються демократичними конституціями найменшою мірою порівняноо з іншими підсистемами суспільного ладу, адже в демократичному суспільстві людина є самоцінною й автономною і її внутрішній світ належить тільки їй. Тільки недемократичні політичні режими претендують на повний або відносно повний контроль навіть над цією сферою суспільного життя.

В умовах різних політичних режимів конституції проголошують різні принципи духовного життя. Положення багатьох конституцій зарубіжних держав щодо цих питань є досить лаконічними, навіть бідними, хоча «електронна демократія сучасності» [130, с. 10] вимагає більш детального регулювання.

У конституціях Білорусі, Болгарії, Вірменії, Грузії, Естонії, Казахстану, Киргизстану, Литви, Македонії, Молдови, Польщі, Росії, Словаччини, Словенії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, Хорватії йдеться про ідеологічну багатоманітність, заборону встановлювати державну чи офіційну ідеологію, про заборону розпалювання соціальної, расової, національної та релігійної ворожнечі; проголошується духовна і культурна свобода, свобода переконань і вираження своїх думок.

Водночас, як свідчить досвід сучасних демократичних держав, зазначений принцип не є абсолютним. В окремих випадках можуть встановлюватися певні, інколи досить істотні, державні обмеження в ідеологічній сфері, формах і методах сповідання певних політичних поглядів, переконань. Наприклад, в ст. 13 Конституції Польської Республіки сказано про неприпустимість існування організацій, які в своїх програмах «звертаються до тоталітарних методів і прийомів діяльності нацизму, фашизму і комунізму» [92, с. 174]. Питання про конституційну заборону певної ідеології є спірним, однак дії з пропаганди ідеології, що суперечить принципам людяності, заборонити, безумовно, можна. Відсутність відповідних норм в основних законах ряду нових держав Європи та Азії заважає зробити тут судові дії проти деяких екстремістських організацій і тоталітарних сект.

У деяких країнах було запроваджено заборону на певні види ідеології та

відповідну символіку, однак юридичної перспективи такі спроби не мали. Так, у 2000 р. в Угорщині була введена кримінальна відповідальність за поширення або публічне використання чи демонстрування свастики, знаків СС, знаку схрещених стріл (знак національно-соціалістичної партії, створеної в 1937 р.), серпа та молота, червоної зірки чи будь-яких символів з їхнім використанням. Однак у тому ж 2000 р. Конституційний суд Угорщини визнав відсутність порушення Конституції в цих положеннях.

У 2008 р. у справі Вайнай проти Угорщини [252], Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) визнав порушення свободи вираження поглядів через покарання у вигляді штрафу учасника демонстрації за носіння червоної зірки. У 2011 р. в справі Фратаноло проти Угорщини ЄСПЛ знову визнав аналогічне порушення. Зрештою, в 2013 р. Конституційний суд визнав цю заборону неконституційною.

У Литві з червня 2010 р. встановлено кримінальну відповідальність за заперечення злочинів комуністичного й нацистського режимів. Крім того, з червня 2008 р. діє адміністративне покарання у вигляді штрафу за поширення та демонстрування комуністичних і нацистських символів. Відомі лише дві справи його застосування, котрі вже декілька років перебувають на розгляді в суді.

У Польщі в 1997 р. було запроваджено кримінальне покарання за пропаганду тоталітарної ідеології, у т. ч. нацистської та комуністичної, а також вироблення, збут, купівлю чи використання продукції, пов’язаної з нею, в т.ч. комуністичної та нацистської символіки. Покарання не застосовувалося, якщо ці дії було здійснено в наукових, освітніх, мистецьких чи колекційних цілях. У липні 2011 р. Конституційний суд Польщі визнав ці положення неконституційними через порушення свободи вираження поглядів.

У Молдові в 2012 р. була прийнята заборона на використання комуністичних символів, у т. ч. в назвах юридичних осіб (політичних партій тощо). Однак Конституційний суд, серед іншого, посилаючись на дорадчу думку Венеціанської комісії Ради Європи [278], визнав ці положення законодавства неконституційними.

Ще в низці країн було прийнято законодавство щодо загальної заборони

тоталітарної ідеології та її символів. При цьому комуністична ідеологія чи символи окремо не згадувалися. Наприклад, таке законодавство з'явилося в Албанії, Італії, Німеччині, Словаччині та Чехії [240].

У переважній більшості конституцій країн Європи, Азії та Латинської Америки, що мають плюралістичний політичний режим (іноді їх називають державами плюралістичної демократії), нормативних положень про ідеологічну багатоманітність немає (з різних причин). У демократичному суспільстві, зокрема, ідеологічний плюралізм є його атрибутивною ознакою. Положення про ідеологічний і культурний плюралізм включені до конституцій лише наприкінці XX ст. як реакція на практику так званих тоталітарних режимів. Так, ст. 13 Конституції Російської Федерації встановлює, що в цій державі «визначається ідеологічна різноманітність» і «ніяка ідеологія не може бути встановлена як державна чи обов'язкова» [95, с. 222]. Згідно зі ст. 12 Конституції Узбекистану в цій республіці суспільне життя розвивається на основі різноманітності політичних інститутів, ідеологій і думок; жодна ідеологія не може встановлюватись як державна [77, с. 598]. Аналогічні приписи мають місце в конституціях Молдови (ст. 5) [76, с. 378], Словаччини (ст. 1) [97, с. 446], Чехії (ст. 2) [102, с. 486] та інших країн.

У сфері науки і культури держава також може забезпечити лише матеріальний бік справи. Однак це досить сильний інструмент, що дозволяє цілеспрямовано впливати на розвиток даної сфери в певних напрямках. Демократична держава в принципі утримується від такого впливу, бо він стримує розвиток науки і культури, часом спотворює його і врешті-решт призводить до відставання суспільства в усіх відношеннях, за винятком, можливо, якихось вузьких ділянок, що особливо заохочуються. Але і на цих ділянках наука і культура в разі такого одностороннього державного впливу неминуче відстають, бо порушується їхня цілісність.

Тривалий час конституційне право було до цієї сфери індиферентним. Сучасні ж конституції, особливо в країнах, які пережили тоталітаризм, містять на цей рахунок спеціальні гарантії. Втім, і тоталітарні

конституції також стали прямо регулювати дану сферу, зрозуміло, досить своєрідно.

Італійська Конституція, наприклад, встановлює, що «мистецтво і наука вільні, і вільно їх викладання» (ч.1 ст. 33) [87, с. 139]. Натомість, ст. 9 цієї ж Конституції закріплює: «Республіка сприяє розвитку культури та наукових і технічних досліджень. Вона охороняє природу та історичне і мистецьку спадщину Нації» [87, с. 136].

Ст. X Основного закону Угорщини 2011 р. містить такі положення: «1. Угорщина гарантує свободу наукових досліджень і художньої творчості, а також – з метою досягнення максимально високого рівня знань – свободу навчання, як і свободу викладання в межах, передбачених законом. 2. У вирішенні питання встановлення наукової істини держава не є правомочною, визначати наукову цінність досліджень мають право виключно діячі науки» [142, с. 136].

Що ж стосується регулювання даної групи суспільних відносин конституціями держав з моністичним політичним режимом (іноді з політичних міркувань їх ще називають тоталітарними), то тут варто звернутися до ст. 39 Конституції Куби 1976 р., яка, визнаючи свободу художньої творчості, містить застереження, що ця свобода не повинна суперечити «ідеалам Революції». Водночас закріплюється активна роль держави за всіма напрямками духовно-культурних відносин: держава розвиває і заохочує художнє виховання, покликання до художньої творчості, заняття мистецтвом і здатність цінувати його, стимулює і забезпечує дослідження, сприяє залученню трудящих у наукову роботу і в розвиток науки;, спрямовує, розвиває і заохочує фізичну культуру і спорт у всіх їх проявах, захищає самобутність кубинської культури і дбає про збереження культурної спадщини [71].

Аналогічний підхід до регулювання духовно-культурних відносин спостерігається і в КНР. Духовно-культурні відносини – одна зі сфер, які Комуністична партія Китаю (КПК) прагне найбільш жорстко контролювати, і тому на конституційному рівні їм приділено велику увагу. Статті 19, 20, 22, 23, 24, 26 Конституції КНР регулюють різні аспекти духовно-культурних відносин:

просвітництво та освіту, поширення китайської мови, розвиток науки, літератури і мистецтва, преси, радіо, телебачення, видавничої справи, бібліотек, музеїв, будинків культури та інших закладів культури, охорону історичних пам'яток, цінних пам'яток культури та іншої важливої історичної й культурної спадщини, підготовку фахівців та ін. [88, с. 264-265]. У Конституції КНР зафіксована широкомасштабна програма діяльності держави в цій галузі, причому ні про яку приватну ініціативу, на відміну від економіки, не згадується. Очевидно, що сфера, яка перебуває повністю в руках соціалістичної держави, може розвиватися лише як соціалістична, тим не менше в деяких, мабуть, найбільш важливих, на думку законодавця, статтях Конституції на це вказується додатково.

У вступі до Конституції КНР сказано, що народи всіх національностей Китаю, керовані КПК і «озброєні марксизмом-ленінізмом, ідеями Мао Цзедуна і теорією Ден Сяопіна» (в редакції 1999 р.), будуть і надалі, зокрема, обстоювати демократичну диктатуру народу і соціалістичний шлях, зберігати курс на реформи і відкритість. У духовно-культурній сфері, як видно з Конституції КНР і тим більше з практики, панує поки що монополія однієї ідеології, безапеляційним виразником якої виступає керівництво КПК.

Відносини щодо створення матеріальних і духовних цінностей культури регулюються шляхом приведення в дію диспозицій тих конституційно-правових норм, що вмотивовують творчу поведінку вільної особистості. Так, згідно зі ст. 20 Конституції Іспанії, визнається й охороняється право на «технічне, наукове, художнє, літературну творчість і виробництво». Його здійснення «не може бути обмежено ніяким видом попередньої цензури» (ч. 1-2) [67, с. 375].

Право на творчість передбачає надану конституцією можливість кожній особі самостійно вибирати будь-які творчі об'єднання або вступати у вже діючі, вільно розпоряджатися результатами своєї творчої праці.

Однак свобода творчості в громадянському суспільстві не може бути безмежною. Хоча держава в демократичних країнах і не втручається в творчу діяльність громадян, проте воно повинно припиняти вираз в будь-якій формі насильства і жорстокості, пропаганду війни і тероризму, расової, національної,

релігійної, соціальної винятковості або нетерпимості, порнографії, використання ненормативної лексики. «Публікація або проголошення богохульних, підривних або непристойних матеріалів, – йдеться в ст. 40 Конституції Ірландії, – є злочином, який має каратися відповідно до закону» (п. 6.1) [66, с. 351].

Створення цінностей культури є можливим лише в результаті цілісної, тривалої та натхненної праці талановитої особистості або творчого колективу, здатних відшукати прекрасну форму для вираження в ній глибокого змісту. Тому національні конституції зарубіжних країн нормативно визначають позицію держави стосовно творчих працівників, визнаючи їх виняткову роль у громадянському суспільстві. У Швейцарії, наприклад, держава підтримує на федеральному рівні культурні устремління, що становлять загальнонаціональний інтерес, а також сприяють розвитку мистецтва та музики, особливо в сфері професійної підготовки (ст. 69 Конституції Швейцарії) [210, с. 485]. У Конституції Туреччини виділена спеціальна стаття, присвячена «захисту мистецтв і художників» (ст. 64) [79].

На сьогодні коло об’єктів конституційно-правового регулювання у духовно-культурній сфері суттєво розширилося й охоплює відносини щодо створення матеріальних та духовних цінностей культури, освоєння досягнень культури, а також охорони матеріальних та духовних цінностей культури. Розглянемо їх більш докладно.

Право на творчість передбачає надану конституцією можливість кожній особі самостійно обирати будь-які творчі об’єднання або вступати в діючі, вільно розпоряджатися результатами своєї творчої праці. Однак свобода творчості у громадянському суспільстві не може бути безмежною. Хоча держава в демократичних країнах і не втручається у творчу діяльність громадян, проте вона має припиняти вираз у будь-якій формі насильства та жорстокості, пропаганду війни та тероризму, расової, національної, релігійної, соціальної винятковості чи нетерпимості, порнографії, використання ненормативної лексики. «Публікація чи виголошення богохульних, підривних чи непристойних матеріалів, – йдеться у ст. 40 Конституції Ірландії, – є злочином, який має каратися відповідно до закону»

(п. 6.1) [66, с. 351].

Створення цінностей культури можливе лише в результаті цілісної, тривалої й натхненної напруги талановитої особистості чи творчого колективу, здатних знайти прекрасну форму вираження в ній глибокого змісту. Тому національні конституції розвинених країн нормативно визначають позицію держави стосовно творчих працівників, визнаючи їх виняткову роль громадянському суспільстві. У Швейцарії, наприклад, держава підтримує на федеральному рівні культурні прагнення, що становлять загальнонаціональний інтерес, а також сприяють мистецтву та музиці, особливо у сфері професійної підготовки (ст. 69 Конституції) [210, с. 485]. У Конституції Туреччини виділено спеціальну статтю, присвячену «захисту мистецтв і митців» (ст. 64) [79].

Конституції високорозвинених країн покладають на державу обов’язки щодо створення умов для самореалізації талантів, забезпечення пріоритету у розвитку національних культур, подолання монополізму в цій галузі. На підставі ст. 78 Конституції Португалії держава у співпраці з установами культури зобов'язана «підтримувати ініціативи, які сприяють індивідуальній та колективній творчості в її різноманітних формах та проявах та більшому поширенню творів та об'єктів культури високого рівня» [73, с. 542].

Конституція Фінляндії поряд із проголошенням свободи заняття наукою та мистецтвом наказує владі вживати заходів щодо розвитку культури народу саамі та шведськомовного населення на основі принципів, що застосовуються і до фінської культури (§16-17) [80].

Багатство культури в будь-якій країні значною мірою залежить від різноманіття методів пізнання реальної дійсності, наявності різних наукових та художніх шкіл та напрямів, справжньої свободи творчості. У тоталітарних державах немає умов для формування високої культури, створення справжніх шедеврів, оскільки існує ідеологічний диктат, політичний підхід до оцінки наукових та мистецьких явищ. Натомість через всеосяжну тоталітарну владу втілюються примітивні твори, в яких глибокий зміст підмінюється політичним та ідеологічним еквівалентом.

Нові конституції розвинених країн закріплюють принцип культурної багатоманітності, гарантують дотримання громадських інтересів у сфері культури. Так, Конституція Швейцарії серед однієї з найважливіших цілей федеративної держави називає сприяння «спільному добробуту, сталому розвитку, внутрішній згуртованості та культурному різноманіттю країни» (ч. 2 ст. 2) [210, с. 469]. Натомість Конституція Бельгії «особливо гарантує права та свободи ідеологічних і філософських меншин» (ст. 11) [62, с. 110].

Принцип культурної багатоманітності (мультикультуралізму) передбачає, що в країні створено умови для творчого самовираження особистості, формування різних наукових і мистецьких шкіл і напрямів, їхнього розвитку з урахуванням свободи та конкуренції. У конституційному аспекті принцип культурної багатоманітності виражається, перш за все, у тому, що він є нормативною основою для реалізації права кожного на свободу літературної, художньої, наукової, технічної та інших видів творчості. Створювати витвори мистецтва, займатися творчістю людина може лише тоді, коли вона живе у громадянському суспільстві, де особа вільна від будь-якого ідеологічного чи політичного диктату, жорстких цензурних обмежень.

Однією з гарантій реалізації принципу культурної багатоманітності є світська держава. Воно займає світоглядний нейтралітет як стосовно релігії, а й стосовно матеріалізму. Так, держава згідно зі ст. 19 Конституції Бельгії, гарантує свободу культів, їхнє публічне відправлення, а також свободу висловлювати свої думки будь-яким способом [62, с. 111]. Тим самим вона створює умови для розвитку як релігійної, так і світської творчості, збагачення національної культури матеріальними та духовними цінностями.

Відносини з освоєння досягнень культури регулюються у спосіб позитивного зобов’язування держави щодо створення умов, необхідних для оптимального розвитку духовно-культурної сфери. І тому в національних конституціях нормативно закріплюються найважливіші принципи, на основі яких забезпечується доступність отримання кожною особою духовно-культурних благ. Серед них на перше місце за своєю значимістю ставиться принцип рівного

доступу до здобутків вітчизняної та світової культури (ст. 34 Хартії основних прав та свобод Чехії 1991 р., ст. 44 Конституції Іспанії, ст. 73 Конституції Польщі) [229, с. 519; 67, с. 380; 92, с. 181].

Основною формою освоєння досягнень культури є сімейне виховання. Його практична значущість наголошена у ст. 42 Конституції Ірландії, згідно з якою «першим та природним вихователем дитини є Сім'я». У зв'язку з цим держава «гарантує повагу до невід'ємного права та обов'язків батьків відповідно до їхньої можливості давати своїм дітям релігійне та моральне, інтелектуальне, фізичне та соціальне виховання» (ч. 1) [66, с. 352]. З дещо інших світоглядних позицій підходить до інституту сім'ї Конституція Єменської Республіки: «Сім'я є основою суспільства, опорами якої є релігія, звичаї та любов до Батьківщини. Закон підтримує цілісність сім'ї та зміцнення внутрішньосімейних зв'язків» [68, с. 357].

Дійсно, в сім'ї відбувається становлення задатків особистості, її обдарувань та здібностей, практичних навичок. Батьки можуть надати вирішальний вплив формування у дитини почуття сприйняття краси у природі і кращих творах людини, долучити його до світу прекрасного у галузі культури, свідомо зорієнтувати деякі ідеальні образи, на історично зафіксовані у свідомості еталони соціального поведінки особистості.

Другою формою планомірного опанування досягнень культури є виховання. У демократичних країнах вона включає моральне, культурне, професійне та фізичне виховання людини, формування у неї патріотичних почуттів, національної та релігійної свідомості, сприйняття себе як вільної та відповідальної особистості (ст. 16 Конституції Греції, ст. 15 Конституції Ліхтенштейну) [63, с. 250-251; 70].

Особливу роль освоєнні досягнень культури виконують вищі та середні спеціальні навчальні заклади галузевого профілю. Вони дають професійну освіту у всіх галузях культури, готують спеціалістів для практичної діяльності. Багато хто з них користується академічною свободою, яка дозволяє викладачам визначати форми та методи навчання, а студентам – вибирати собі викладачів. В

Італії «установи високої культури, університети та академії мають право приймати власні статути в межах встановлених законами держави» (ст. 33 Конституції) [87, с. 139]. Повністю самоврядними є і всі виші Греції (ч. 5 ст. 16) [63, с. 250].

Третьою формою освоєння досягнень культури є освіта. Вона полягає у долученні населення країни до національної та світової культури, поширенні знань про її досягнення, вихованні молоді на найкращих зразках культури. Конституція Андорри закріплює право кожного на просвітництво, «метою якого є найповніше розкриття людської особистості за поваги до свободи та основних прав» (ч. 1 ст. 20) [69].

Загалом освіту можна вважати основоположною ділянкою всього духовно-культурного життя суспільства, адже без неї не може бути культури і повноцінного духовного життя, від рівня освіченості безпосередньо залежить соціальне просування людини і значною мірою – її суспільний статус. Чим краще і більш освіченим є співтовариство, тим вище його досягнення в економіці, соціальному житті та культурі, тим сприятливіші умови життя кожної людини. Тому не є випадковим закріплення в багатьох конституціях, у т. ч. і в пострадянських конституціях, права кожного на освіту, обов’язковості певного рівня освіти і відповідного підходу держави до організації освіти.

У ст. 27 іспанської конституції вказується, що освіта має на меті повний розвиток людської особистості в повазі до демократичних принципів співжиття і основним правам і свободам. Публічні влади повинні гарантувати батькам можливість надавати своїм дітям релігійне і моральне виховання відповідно до власних переконань. Базова освіта є обов’язковою і безкоштовною [67, с. 377].

Таким чином, тут, як і в Німеччині, ми спостерігаємо ліберальну систему з мінімально необхідним керівництвом державних органів. Приклад протилежного підходу до освіти дає Конституція Куби, яка в ст. 39, серед принципів державної політики в галузі освіти і культури називає «ідеї марксизму і мартіанства» (мається на увазі ідейна спадщина кубинського революційного ідеолога Хосе Марті. – авт.) [71].

Згідно зі статтями 40 і 41 литовської Конституції навчально-виховні заклади можуть бути державними, муніципальними або приватними. Навчання осіб віком до 16 років є обов'язковим. Вищим навчальним закладам надається автономія. Навчання в державних і самоврядних загальноосвітніх, професійних школах і навчальних закладах вищого рівня є безкоштовним. Вища освіта доступна всім залежно від здібностей кожної людини. Громадянам, які успішно навчаються в державних вищих навчальних закладах, гарантується безоплатне навчання. Водночас держава здійснює нагляд за діяльністю навчально-виховних закладів [89, с. 57-58].

Таке ж розлоге регулювання права на освіту містять конституції Грузії, Естонії, Молдови, Польщі, Росії. У цих державах спостерігається ліберальна система організації освіти з необхідним державним забезпеченням її функціонування.

Водночас є конституції, зокрема Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Словенії, Таджикистану, Туркменістану, Угорщини та Узбекистану, де право на освіту формулюється лаконічно. Наприклад, у ст. 41 узбецької Конституції сказано: «Держава гарантує безкоштовне здобуття загальної освіти. Шкільна справа перебуває під наглядом держави» [77]. У такому разі багато принципових питань регулюються поточним законодавством.

З правом на освіту тісно пов'язана свобода викладання, яка, на загальну думку, є проявом і продовженням права на поширення інформації, свободи думки і слова. Примітно, що основні закони фіксують свободу викладання як самостійне правове явище і як елемент свободи творчості.

З конституцій нових держав Європи та Азії свободу викладання декларують основні закони Білорусі, Литви, Польщі, Росії та Угорщини. Натомість естонська Конституція проголошує свободу навчання (ст. 38).

Конституції Болгарії, Литви, Македонії, Молдови, Польщі, Словенії, Хорватії надають вищим навчальним закладам право на автономію, тобто право на самостійність у визначенні своєї структури, підборі й розстановці кадрів, здійсненні навчальної, наукової, фінансово-господарської та іншої діяльності

відповідно до законодавства. Естонська Конституція в ст. 38 гарантує автономію як університетам, так і всім іншим навчальним закладам.

Конституційне регулювання освітньої сфери в державах з моністичною політичною системою ґрунтується на домінуючій ролі держави та партійності освітньої діяльності. Так, у ст. 19 Конституції КНР йдеться про те, що держава розвиває справу соціалістичної освіти. Створюючи навчальні заклади, вона здійснює загальну початкову освіту, розвиває середню, професійну та вищу освіту, дошкільне виховання. Розширюючи мережу просвітніх установ, воно ліквідує неграмотність, проводить політичне (в першу чергу), загальноосвітнє, науково-технічне, професійне навчання працівників, заохочує самоосвіту. Держава заохочує колективні господарські організації, державні підприємства, установи та інші громадські сили на створення у відповідності з законом різних навчальних закладів, а також забезпечує поширення по всій країні сучасної літературної китайської мови (путунхуа) [88, с. 264]. Цілком очевидно, що ні про плюралізм освіти, ні про академічну свободу за даних умов немає й мови.

Основний тягар у культурній освіті населення кожної демократичної країни лягає на публічні бібліотеки, книжкові видавництва, театри, музеї, філармонії, творчі спілки, радіо і телебачення. Їхня просвітницька діяльність по-різному регулюється нормами конституційного права. Так, наприклад, в Австрії художня творчість, популяризація мистецтва і розвиток його теорії згідно зі ст. 17а Основного закону держави від 21 грудня 1867 р. «Про загальні права громадян королівств і земель, представлених в Рейхсраті» є повністю вільними [138]. Навпаки, в Греції радіо і телебачення знаходяться під безпосереднім контролем держави. Їх діяльність має бути спрямована на об’єктивну і на рівних умовах передачу інформації і повідомлень, а також на поширення творів літератури і мистецтва при забезпеченні якісного рівня передач, що диктується їх спеціальною місією і інтересами культурного розвитку країни (ст. 15 Конституції) [63, с. 250].

Визначити ефективність конституційних норм про освіту в галузі культури практично неможливо. Однак у країнах із розвиненим громадянським суспільством спостерігається тенденція скасування плати за вхід до всіх музеїв та

інших музейних комплексів. Так, наприклад, у Франції вхід у державні музеї з 4 квітня 2009 р. став безкоштовним для молоді віком від 18 до 25 років. Це відкрило доступ до музейних цінностей широкій публіці, котра як раз і потребує естетичного виховання.

Іноді в конституціях наголошується на питаннях церковного та світського виховання й освіти. Так, у Конституції Туреччини підкреслюється, що виховання і навчання релігії та етиці має бути проведене під наглядом та контролем держави. Навчання релігійній культурі та моральне виховання повинні бути обов'язковими у програмах початкових і середніх шкіл (ст. 24) [79]. Згідно зі ст. 40 литовської Конституції навчально-виховні заклади, що належать державі та органам самоврядування, є світськими, але в них за бажанням батьків може проводитися навчання Закону божого [89, с. 57].

Загальновизнаним є той факт, що релігія є важливим інститутом духовно-культурного життя суспільства. Як система світоглядних уявлень і вірувань, релігія є консолідуючим людей фактором, а в деяких випадках – навіть важливим чинником державотворення. Водночас вона накладає відбиток на багато інститутів не тільки духовно-культурного, але й політичного життя суспільства. Природно тому, що конституційне право не може ігнорувати релігію.

Взаємодія релігії та конституційного права найчастіше здійснюється у вигляді конституційно-правового гарантування свободи совісті й віросповідання та регулювання відносин між державою і церквою. При цьому зазвичай в тій чи іншій формі проголошується відділення церкви від держави. Згідно, наприклад, ч. 3 ст. 16 іспанської конституції «ніяке віросповідання не буде мати державного характеру. Публічні влади будуть брати до уваги релігійні вірування іспанського суспільства й підтримувати відповідні відносини з Католицькою церквою та іншими віросповіданнями» [67, с. 374]. За Конституцією Румунії, релігійні культи самостійні, відокремлені від держави і користуються її підтримкою, зокрема, через сприяння релігійній присутності в армії, лікарнях, в'язницях, притулках і дитячих будинках (ст.29) [96, с. 77-78].

Конституційне право гарантує, як правило, рівноправність віросповідань і

особливо захищає релігійні меншин. Наведемо ще в якості прикладу ст. 29 Конституції Румунії. Згідно з ч. 2 і 3 цієї статті, релігійні культи вільні і організовуються за власними статутами на умовах, встановлених законом, і у відносинах між культами забороняються будь-які форми, засоби, акти або дії, що збуджують релігійну ворожнечу [96, с. 78].

Часто конституції зарубіжних країн містять нормативний припис, що жодне віросповідання не має державного характеру (ст. 16 Конституції Іспанії). Водночас у низці країн, незважаючи на демократичний режим, існує державна релігія, державна церква. Так, у Великій Британії главою держави може бути тільки особа, котра належить до англіканської протестантської церкви, у Швеції – до лютеранської, у Сирії – та, що сповідує іслам. У конституціях Болгарії (ст.12), Греції (ст.1) пануючою релігією є східно-православне віросповідання. У Данії державною визнано лютеранську церкву. Проголошення певної церкви державною передбачає її підтримку із державного бюджету, призначення вищих священників безпосередньо главою держави. За даних умов акти державної церкви (реєстрація шлюбів, народжень тощо) мають офіційне значення. У школах можуть навчати державній релігії в межах обов’язкових чи факультативних програм. Релігійні символи використовуються під час інавгурації глави держави, відкритті сесій парламенту (молитва), при наданні свідчень у судовому засіданні.

Окремої уваги в даному контексті заслуговує Конституція Греції. Передусім, вона містить спеціальний розділ «Відносини між державою і церквою», де, зокрема, йдеться про те, що «панівною релігією в країні є релігія східно-православної церкви Христової» (ст. 3), визначено засади церковного управління. По-друге, в іншому розділі спеціально визначений статус гори Афон – місцевості, де розташовані монастирі, що належать до різних православних автокефальних церков. Як зазначено в ст.105, частина Афонського півострова наділена «давнім привілейованим статусом самоврядної частини Грецької держави». У духовному відношенні відповідна територія підпорядкована Вселенському (Константино-польському) патріархові. Всі особи, які ведуть там чернече життя, автоматично набувають громадянства Греції. На цій території, що

відома як Свята гора, заборонено селитися іновірцям і розкольникам. Докладний режим Святої гори визначається так званою конституційною хартією, котра затверджується Вселенським патріархом і грецьким парламентом.

Іншим прикладом одержавлення релігії є ситуація, коли все життя суспільства охоплене релігійними догмами. Так, у мусульманських державах із залишками напівфеодальних пережитків (Іран, Катар, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія та ін.) вимагається дотримання «священних книг», і релігійне вільнодумство не тільки не допускається, але й жорстоко карається. Так, в Ірані засудили до страти британського автора книги «Сатанинські вірші» С. Рушді за образу пророка Мохаммеда і Корану. В деяких арабських країнах навіть діє спеціальна поліція моралі, яка стежить за дотриманням обрядів і карає тих «неправовірних» мусульман, які під час молитви займаються іншими справами.

У більшості мусульманських країн конституційне закріплення за ісламом статусу державної релігії є лише визнанням того факту, що його сповідує майже все населення. Водночас у конституціях йдеться про відданість ісламським традиціям. У конституціях Сирії та Тунісу іслам визначається як «релігія президента». Як правило, визнання ісламу державною релігією поєднується зі світськими ідеологічними настановами, яких дотримуються правлячі кола. Виняток становлять лише ті країни, де ісламські принципи враховані при формуванні політичних і державних інституцій (Саудівська Аравія та країни Перської затоки) чи навіть сама держава конституційно визначається як ісламська (Іран), – тут іслам покладений в основу офіційної політико-правової теорії та відіграє майже універсальну роль у державному і суспільному житті.

Примітно, що конституціями деяких держав віддається певна перевага найбільш поширеним у країні віруваннями. Так, в ст. 13 болгарської Конституції поряд із положеннями про свободу віросповіданні і відокремлення релігійних організацій від держави зазначено, що «традиційною релігією в Республіці Болгарія є східно-православне віросповідання» [91, с. 21]. Конституція Грузії в ст. 9 визнає виняткову роль грузинської православної церкви в історії країни і разом з тим проголошує повну свободу релігійних переконань і віросповідання [64,

с. 208]. Відповідно до ч. 1 ст. 43 Конституції Литовської Республіки «держава визнає традиційні у Литві церкви та релігійні організації, а інші церкви та релігійні організації – в тому випадку, якщо вони мають підтримку в суспільстві і їх вчення і обряди не суперечать закону і моралі» [89, с. 58].

У Конституції Польщі окремо обумовлюються відносини держави і католицької церкви, які є незалежними і суверенними в своїх сферах, їх відносини регулюються міжнародним договором, укладеним Польською Республікою з Ватиканом, і законами, а відносини держави з іншими релігійними конфесіями визначаються законами на основі угод з цими конфесіями (ч. 3-5 ст. 25) [92, с. 175].

Для повноцінного духовно-культурного розвитку особистості людини, її ідентичності та відносин, як громадянина, зі своєю державою істотне значення має етнолінгвістична політика держави. Адже відомо, що вибір мови як засобу спілкування належить до переліку природних прав людини і народу, посягання на які з боку держави є неприпустимими. У світлі європейського досвіду державною мовою є та мова, якою народ зобов'язує спілкуватися свою державу. Такий підхід притаманний і країнам-членам ЄС, де поняття «державна мова» чи «офіційна мова» конституйовано. У цих країнах дане поняття, що має природно-правовий характер, є засобом не обмеження, а розширення і захисту мовних прав етносів. Яскравим підтвердженням останнього слугує практика надання статусу державної мови не одній, а кільком мовам.

Аналогічний або близький підхід до поняття державної (офіційної) мови має місце і в ряді нових країн Європи і Азії. Так, у Республіці Білорусь статус державної мови наданий білоруській і російській мовам [74, с.131]. Словенська Конституція в ст. 11 встановлює: «Офіційною мовою в Словенії є словенська мова. У тих регіонах, де проживають італійські чи угорські етнічні групи, офіційною мовою є також італійська або угорська» [93, с. 267]. У Росії державною мовою є російська мова; республіки Російської Федерації мають право встановлювати свої державні мови, які в республіканських органах публічної влади та державних установах вживаються поряд із російською мовою [95, с.229].

Втім світовим лідером у сфері державного полілінгвізму є Південно-Африканська Республіка. Згідно зі ст. 6 Конституції 1996 р. офіційними мовами Республіки є одразу одинадцять мов, тобто мови всіх основних лінгвістичних груп цієї країни. Більше того, Міністерство всепівденноафриканських мов повинно сприяти та створювати умови для розвитку й використання не тільки всіх офіційних мов, але й мов ще трьох національних меншин (коі, нама та сан) і мови символів [90, с. 570].

Природно-правовий підхід до поняття державної (офіційної) мови характерний також для Казахстану, Хорватії, Таджикистану, Македонії. Так, згідно з п. 1 і 2 ст. 7 Конституції Республіки Казахстан в державних організаціях і органах місцевого самоврядування нарівні з казахською мовою, яка є державною, офіційно вживається російська мова. Хорватська Конституція в ст. 12 говорить: «У Республіці Хорватія офіційно використовуються хорватську мову і латинське письмо. В окремих місцевостях поряд з хорватським мовою і латинським письмом іншу мову і кирилиця або яке-небудь інше лист можуть офіційно використовуватися за умов, які визначаються законом» [94, с. 200].

Своєрідний підхід до вирішення мовної проблеми містить Конституція Таджикистану, де згідно зі ст. 2 таджицька мова визначається як державна мова, але поряд із цим статус мови міжнаціонального спілкування закріплюється за російською мовою.

У ст. 6 Конституції Естонії естонська мова проголошується державною мовою [86, с. 3]. Тільки на ній, згідно зі ст.52, ведеться діловодство в державних установах і органах місцевого самоврядування. Натомість мови національних меншин офіційно віднесені до числа іноземних мов, а їх використання в державних установах і в процесі судового та досудового провадження визначається законом [86, с. 12-13].

Нерівність мов закріплює й Конституція Литви. Згідно зі ст. 14 та ч. 2 ст. 117 литовська мова визначається як державна мова, якою ведеться судочинство. Що ж стосується інших мов і культур, то їх існування і розвиток є самостійною справою відповідних національних спільнот, які проживають на території

Литовської Республіки (ст. 45) [89, с. 52, 78].

Хоча й досить рідко, але в конституційному законодавстві окремих країн можна віднайти норми, що регулюють ставлення держави до різного роду предметів матеріальної культури (творів мистецтва, пам'ятників, книг, ікон тощо). Так, у Конституції Греції 1975 р. (п. 3 ст. 3) можна зустріти таку норму: «Текст священного Писання зберігається незмінним. Офіційний переклад його будь-якою іншою мовою без дозволу Автокефальної Церкви Греції та Великої Константинопольської Церкви Христової забороняється» [63, с. 245-246]. Відповідні норми про деякі святині релігії зафіксовано в конституційному законодавстві Бутану та Непалу.

Відносини з охорони матеріальних та духовних цінностей культури регулюються конституційними нормами через покладання на кожного члена суспільства обов'язку з повагою ставитися до історичної, культурної та духовної спадщини, піклуватися про неї, охороняти пам'ятки історії та культури (ст. 54 Конституції Білорусі, ст. 37 Конституції Казахстану) [74, с. 140; 75, с. 283]. У цьому випадку держава має право вимагати від кожного індивіда виконання юридичного обов'язку з охорони матеріальних і духовних цінностей культури, належної поведінки в суспільстві, обумовленої необхідністю прояву повсякденної турботи про збереження культурної спадщини країни.

Однак такий спосіб конституційного регулювання відносин з охорони вже створених матеріальних і духовних цінностей культури виявляється недостатньо ефективним. За даних умов оптимальним варіантом конституційного регулювання відносин з охорони матеріальних і духовних цінностей культури може слугувати тільки позитивне зобов'язування держави щодо їх збереження для нинішніх і майбутніх поколінь. Відповідні норми є в конституціях Андорри (ст. 34), Італії (ст. 90), Литви (ст. 42), Португалії (ст. 78), Туреччини (ст. 63) і низки інших держав.

У конституціях окремих країн серед об'єктів культури, охоронюваних державою, виділяються й природні ландшафти. Так, наприклад, у ст. 9 Конституції Мальти записано: «Держава повинна охороняти ландшафт, історичну

та мистецьку спадщину нації» [72]. Такий підхід до регулювання конституційними нормами відносин щодо охорони матеріальних та духовних цінностей культури є цілком виправданим. Культурні ландшафти, музеї-садиби, заповідники та національні парки, пам'ятки природи є не тільки обличчям землі, а й обличчям суспільства. Вони значною мірою відбивають досягнення народу в галузі культури.

Ст. 34 Конституції Єменської Республіки в якості обов'язку держави і всіх членів суспільства закріплює захист і підтримку археологічних та історичних місць. Будь-яке порушення таких місць або конфіскація археологічних цінностей розглядається як злочин і виклик суспільству [68, с. 358].

Конституції високорозвинених країн покладають на державу обов'язки щодо створення умов для самореалізації талантів, забезпечення пріоритету у розвитку національних культур, подоланню монополізму в цій галузі. На підставі ст. 78 Конституції Португалії держава у співпраці з установами культури зобов'язана «підтримувати ініціативи, що сприяють індивідуальній і колективній творчості в її різноманітних формах і проявах і більшому поширеною творів і об'єктів культури високого рівня» [73, с. 542].

Проведене дослідження надає змогу зробити висновок про те, що з розвитком конституціоналізму від ліберального до соціального інструментарій конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин змінюється від виконання суто негативних зобов'язань (шляхом проголошення основоположних свобод людини у духовно-культурній сфері та заборони дискримінації за ознаками мови, віросповідання тощо) до прийняття на себе позитивних зобов'язань щодо духовно-культурного розвитку особи та інституціоналізації цих відносин (у т.ч. шляхом створення закладів освіти науки, культури та їх бюджетного фінансування, створення нормативно-правової основи в цій сфері та ін.). Предмет конституційно-правового регулювання духовно-культурної системи в сучасних державах складають три основні групи суспільних відносин: а) відносини щодо створення матеріальних та духовних цінностей культури; б) відносини щодо освоєння досягнень культури; в) відносини охорони

матеріальних та духовних цінностей культури. Відповідно, на рівні основних законів закріплюються принципи духовно-культурної системи, основні культурні права людини і громадянина, засади правового регулювання у сфері освіти, науки, культури, сімейних відносин, віросповідання, засади охорони культурної спадщини. Зміст, обсяг і спрямованість конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин безпосередньо залежать від характеру політичного режиму та специфіки політичної системи відповідної держави.

Висновки до розділу 1

1. Духовно-культурна підсистема суспільного ладу є важливим елементом загального предмета конституційно-правового регулювання. При цьому обсяг та інструментарій такого регулювання безпосередньо залежать від специфіки політичного режиму та політичної системи відповідної держави. У країнах плюралістичної демократії духовно-культурні відносини регулюються найменшою мірою, тоді як країни, яким притаманний політичний монізм – намагаються через конституційно-правові акти забезпечити повний контроль над цією сферою життя суспільства.

2. Конституційно-правове регулювання духовно-культурної сфери має такі особливості: а) неоднорідність сфери культури як предмета правового регулювання, що зумовлює необхідність прийняття значної кількості нормативно-правових актів; б) складно-підпорядкованість сфери культури як предмета регулювання, що зумовлює потребу в розмежуванні повноважень між органами державної влади і місцевим самоврядуванням розподіляє й національне законодавство в сфері культурі на два рівні правових актів: загальнодержавні та місцеві; в) протекціоністський характер державної політики в галузі культури, що виражається у вирішенні державою завдань з підтримки національної культури, поширення культурних цінностей, підтримки програм та ініціатив щодо її розвитку; г) значною мірою декларативний характер правових актів, що приймаються в цій сфері, особливо стратегій та концепцій; д) багатоманітність

методів правового регулювання духовно-культурних відносин.

3. У демократичному суспільстві людина самоцінна та автономна, і внутрішній світ належить тільки їй, тож завдання держави і права зводиться до того, щоб створити максимально комфортні умови для духовно-культурного розвитку особистості людини. Натомість спроби держави підпорядкувати духовно-культурну сферу інтересам державного будівництва є проявом тоталітаризму і призводять до грубих порушень прав людини.

4. В основі конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин лежать як загальні принципи засад конституційного ладу, так і особливі принципи, що стосуються виключно даної підсистеми суспільного ладу. Варто відзначити, що залежно специфіки політичного режиму і політичної системи для спеціальних принципів духовно-культурної системи характерна бінарність: ідеологічний плюралізм / ідеологічний монізм; свобода творчості / партійність творчості; державний полілінгвізм / державний монолінгвізм; світська держава / релігійна (клерикальна) держава тощо.

5. Процеси європейської інтеграції привели до того, що метою політики ЄС у духовно-культурній сфері стало формування європейської ідентичності та виведення на перший план спільної культурної спадщини. Відповідно, рух України до ЄС включає в себе й рух до «української європейськості».

6. Ключову роль при визначенні конституційних засад духовно-культурних відносин відіграє співвідношення між конституцією та ідеологією. Зокрема. вибір постсоціалістичними країнами шляхів громадсько-політичного й соціально-економічного розвитку на практиці означає також ідеологічний вибір, дотримання того чи іншого ідеологічного напрямку, незалежно від того, наскільки це усвідомлюється чи декларується. З урахуванням сформованих в Україні конкретних умов, в якості осердя, відправної точки створення державної ідеології мають слугувати загальні принципи і норми Конституції України 1996 року, що мають програмне і системотворче значення, тобто засади конституційного ладу.

7. Починаючи з середини 70-х років XX ст. головним критерієм для оцінки

державної політики є так званий «людський вимір». У даному контексті головним критерієм оцінки державної політики у духовно-культурній сфері є забезпечення реалізації основних культурних прав людини і громадянина. Культура та культурні права мають здійснюватися на ґрунті індивідуальної раціональності та свободи, а політичні структури – бути відповідальними за підготовку ґрунту, на якому індивіди роблять свій раціональний і вільний вибір.

8. Предмет конституційно-правового регулювання духовно-культурної системи в сучасних державах складають три основні групи суспільних відносин: а) відносини щодо створення матеріальних та духовних цінностей культури; б) відносини щодо освоєння досягнень культури; в) відносини охорони матеріальних та духовних цінностей культури. Відповідно, на рівні основних законів закріплюються принципи духовно-культурної системи, основні культурні права людини і громадянина, засади правового регулювання у сфері освіти, науки, культури, сімейних відносин, віросповідання, засади охорони культурної спадщини. У державах плюралістичної демократії конституційно-правове регулювання духовно-культурних відносин має обмежений характер і виходить з визнання свободи індивіда у виборі форм і способів духовно-культурного самовираження, тоді як держави політичного монізму намагаються усіляко підпорядкувати духовно-культурну активність особи цілям державного будівництва.

9. Результати дослідження, викладені у Розділі 1, відображено у наступних публікаціях автора: [24, с. 23-27], [25, с. 564-568]; [26, с. 92-99], [271].

РОЗДІЛ 2
ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

2.1. Конституційні засади духовно-культурної системи в Україні

Особливості конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин в Україні доцільно розпочати з відповідних засад як складової основ конституційного ладу – провідного генерального інституту конституційного права України. За такого підходу духовно-культурна система виступає як важливий елемент конституційного ладу, тобто суспільного ладу в його конституційній формі закріплення [200, с. 50].

Як відомо, поняття «конституційний лад» у юридичній науці традиційно розглядається у вузькому та широкому значенні. Так, О.Є. Кутафін пов'язує поняття конституційного ладу лише з характеристикою форми чи способу організації держави. У цьому він розрізняє конституційний лад, властивий кожній державі, що має конституцію, і конституційний лад, властивий державі, «підпорядкованій праву» (конституційній державі). У першому випадку конституційний лад сприймається як певна форма, метод організації держави, що закріплені в її конституції [54, с. 76]. Іншими словами, конституційний лад – це будь-який державний лад, встановлений конституцією. У другому випадку «конституційний лад – це форма (чи метод) організації держави, що забезпечує підпорядкування її праву і характеризує її як конституційну державу» [54, с. 77].

Інтерес у цьому питанні становить позиція М.В. Баглая. Конституційним ладом він визнає певний порядок, за яким дотримуються основні права та свободи особи, а держава, у свою чергу, функціонує відповідно до конституції [7, с. 98]. Конституційний лад включає в себе встановлені демократичною конституцією принципи організації держави «в її співвідношенні з особою та громадянським суспільством» [7, с. 98].

Ще ширше визначення конституційного ладу надає один із перших дослідників цієї категорії в Росії О. Г. Румянцев. На його думку, конституційний

лад є системою соціальних відносин, врегульованих нормами конституції [195, с. 28].

Цікавою є думка А.Н. Кокотова. На його погляд, конституційний лад є певним ядром правового ладу, яке, у свою чергу, є заданою національним правом у сукупності всіх його галузей юридичною моделлю суспільно-політичного ладу, а також «самоздійснення даної моделі на практиці і той стан суспільно-політичного ладу, що склався під впливом національного права» [60, с. 87]. Конституційний лад сприймається названим автором як така, що «задається всім масивом конституційно-правових норм, юридична модель суспільно-політичного ладу, реалізація даної моделі на практиці і стан держави, суспільства і національного права, що склався під впливом конституційно-правових норм» [60, с. 87].

Істотною специфікою відзначається погляд на конституційний лад судді Конституційного Суду України В.П. Колісника, відображений у його окремій думці стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі щодо конституційності Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Цей автор стверджує, що про конституційний лад як певний правовий порядок можна говорити не тоді, коли суспільні відносини є впорядкованими згідно з приписами юридичних норм, а лише тоді, коли впорядкованість певних суспільних відносин повністю чи переважно ґрунтується на конституційних принципах і конституційних цінностях та відповідає «духу» Конституції України, задуму конституцієдавця. На його думку, конституційний лад – це реальний конституційний правопорядок, сукупність реальних суспільних відносин, що виникають у сфері здійснення державної влади та у пов’язаних з ними сферах у процесі державотворення та функціонування громадянського суспільства за умови, що вся ця сукупність ґрунтується на конституційних засадах (принципах, цінностях тощо) і постійно функціонує відповідно до них.

В.П. Колісник вважає, що конституційний лад – це порядок, певний результат упорядкування основних суспільних відносин, результат втілення в реальне життя, в повсякденну практику діяльності органів публічної влади, у їх

реальні взаємовідносини та реальне функціонування інститутів громадянського суспільства конституційних цінностей. Це результат втілення в реальне життя тих визначальних ідей конституціоналізму, що визнаються суспільством і закріплені в Конституції України як її головні, визначальні, фундаментальні, основоположні принципи. Тобто конституційний лад – це конституційний порядок або ж конституційний правопорядок [140].

Відповідно, залежно від обраного підходу до поняття конституційного ладу визначаються і його основи: «засади держави, її основні засади, які мають забезпечити… характер конституційної держави» [54, с. 80]; сукупність конституційних норм, що закріплюють основи суспільного ладу держави, включаючи економічну, соціальну та політичну систему [211, с. 54]; система конституційних принципів [7, с. 98-99; 195, с. 29]. При цьому розкриття поняття «основи» через категорію «конституційні принципи» в останні роки набуває все більшого розвитку. Відповідно, це поняття тісно пов’язується з визначенням конституційних принципів як вихідних, керівних засад правового становища особи, устрою суспільства та держави, встановлених конституцією [136, с. 32].

Слід зазначити, що досить значне поширення в юридичній літературі набула систематизація основ конституційного ладу на чотири групи суспільних відносин: 1) основи економічної сфери суспільства; 2) основи політичної сфери суспільства; 3) основи соціальної сфери суспільства; 4) основи духовно-культурного життя суспільства [1; 59; 61 та ін]. У юридичній науці також висловлено позицію про дещо іншу класифікацію сфер життя суспільства (у межах яких, зокрема, розглядається реалізація ідеологічної різноманітності): на політичну, економічну, соціокультурну та релігійну [57].

Останнім часом у науковій та навчальній літературі можна зустріти виокремлення конституційно-правових засад національно-культурної сфери [78, с. 196-202]. Обґрунтовується такий підхід необхідністю «створення єдиної національної поліетнічної спільноти, єдиної української культури, яка б включала всі культурні вияви населення нашої держави» [83, с. 196]. Ю. М. Тодика поєднував національно-культурні аспекти основ конституційного ладу України з

духовними [219, с. 143].

І.О. Бондаренко вважає, що зміст першого розділу Основного Закону України, присвяченого засадам конституційного ладу, має бути структурований на «видові» основи конституційного ладу, а саме: «основні характеристики Української держави; гуманістичні основи конституційного ладу; політичні основи конституційного ладу; соціально-економічні основи конституційного ладу; національно-культурні основи конституційного ладу; екологічні основи конституційного ладу» [14].

На наш погляд, якщо виходити з розуміння конституційного ладу як суспільного ладу в конституційній формі його закріплення, то й елементи конституційного ладу мають кореспондувати елементам суспільного ладу. Відтак у межах основ конституційного ладу доцільно виокремлювати конституційні основи відповідно політичної, економічної, соціальної та духовно-культурної систем.

Духовно-культурна система суспільства – це досить стійка, структурно впорядкована правовими засобами система взаємодії, котра забезпечує всебічний духовний і культурний розвиток людей. На думку О.С. Трегубенко, інституційно-функціональна структура духовно-культурної системи включає три елементи: організаційний (функціонування державних та недержавних освітніх, виховних та інших установ, вітчизняних та міжнародних неурядових організацій тощо); функціональний (об’єктивується шляхом регуляції та охорони духовно-культурних правовідносин); нормативний (забезпечує виникнення взаємодії між суб’єктами духовно-культурних правовідносин; наявність відповідної нормативно-правової бази) [232, с. 5, 132]. Основними інститутами духовно-культурної системи суспільства є освіта, наука, культура, релігія та церква, мова, культурні права і свободи людини і громадянина.

Напередодні проголошення незалежності Україна мала ідеологізовану духовно-культурну систему радянського зразка, що було чітко й однозначно закріплено у чинній на той час Конституції Української РСР 1978 р. Уже в преамбулі цього документа зазначалося, що народ Української РСР приймає цю

Конституцію, «керуючись ідеями наукового комунізму» та «усвідомлюючи себе невід'ємною частиною всього радянського народу» [85]. Розділ I цієї Конституції мав назву «Основи суспільного ладу і політики Української РСР» і містив окрему главу (главу 3), присвячену соціальному розвитку і культурі. Питанням культури було присвячено три статті глави 3: стаття 25 закріплювала засади єдиної системи народної освіти, ст. 26 – відзначала планомірний розвиток науки і підготовку наукових кадрів, а ст. 27 підкреслювала, що держава має дбати про охорону, примноження і широке використання духовних цінностей для морального й естетичного виховання радянських людей, підвищення їх культурного рівня. Частина перша ст. 37 Конституції УРСР 1978 р. з упевненістю проголошувала, що соціалістичний лад забезпечує розширення прав і свобод, безперервне поліпшення умов життя громадян у міру виконання відповідних програм соціально-економічного і культурного розвитку.

Радикальні зміни духовно-культурної системи, власне, як і інших підсистем суспільного ладу Української РСР, були зумовлені так званою політикою перебудови – сукупністю суспільно-політичних та соціально-економічних реформ, що проводилися в СРСР протягом 1985-1991 років під керівництвом М.С. Горбачова. Політика перебудови мала багато складових. Зокрема, основні зміни у духовному житті та культурі були пов'язані з проголошеним гаслом гласності. У СРСР у той час з'явилося чимало нових газет і журналів, на телебаченні – нових телепередач, у т.ч. у прямому ефірі. При цьому гласність зовсім не означала повної свободи слова та скасування цензури. Кіностудії здобули самостійність, цензуру було скасовано, фільми, які перебували під забороною, отримали шанс на прокат. У грудні 1986 р. пройшов установчий з'їзд Спілки театральних діячів СРСР, який проголосив своєю метою оновлення театру та перетворення його на «трибуну правди». Із січня 1987 р. в СРСР почався справжній читацький бум, викликаний публікацією раніше заборонених творів, інтерес до яких у суспільстві був величезний: прози М. Булгакова, Ю. Домбровського, Д. Граніна, А. Рибакова, В. Шаламова, В. Набокова, Є. Замятіна, О. Солженіцина; поезії Г. Ахматової, Й. Бродського, М. Гумільова, Й. Мандельштама, М. Цвєтаєвої та ін.

У червні 1990 р. було прийнято Закон «Про пресу та інші засоби масової інформації», який нарешті скасував цензуру. Він юридично забезпечив формування вільних ЗМІ, яке відбувалося з початку 1986 р. Тиражі друкованих видань досягли безпрецедентного рівня: тижневик «Аргументи і факти» виходив накладом у 30 млн. екземплярів (цей абсолютний рекорд серед тижневиків був занесений до Книги рекордів Гіннеса), «Труд» – 20 млн., «Правда» – 10 млн.

Наприкінці 1980-х-початку 1990-х рр. у мистецтві почала відроджувати релігійна тема. У роки перебудови принципово змінилося ставлення держави до релігії та церкви. У 1987 р. XXIV сесія Генеральної асамблеї ЮНЕСКО закликала відзначити 1000-річчя запровадження християнства на Русі як найбільше подію в європейській та світовій історії та культурі. У 1988 р. М. С. Горбачов зустрівся з патріархом РПЦ Піменом у зв’язку з підготовкою до відзначення 1000-річчя хрещення Русі, що стало початком відмови керівництва країни від політики державного атеїзму. Влада надала дозвіл на будівництво в столиці нового храму на честь 1000-річчя хрещення Русі. Церкві було повернуто частину Києво-Печерської Лаври, Свято-Данилова та Толзького монастирів, Оптіна Пустинь, передано святині православ’я – частину Хреста Господнього, каміння Гробу Господнього, мощі деяких високоповажних святих. Почалося відновлення закритих раніше монастирів, церков та парафій, зняття заборон на релігійне навчання, поширення релігійної літератури та предметів культу. Було зареєстровано нові релігійні громади, відкрито духовні академії. Діячі церкви отримали можливість брати участь у громадському житті. Було затверджено Закон «Про свободу совісті», який закріпив курс на лібералізацію ставлення держави до релігії.

Загалом у період «перебудови» у культурному житті радянського суспільства відбулися радикальні зміни. Поступово зникав контроль за духовним життям, але водночас держава відмовилася від фінансування у повному обсязі діяльності творчої інтелігенції. Такі зміни надали необмежені можливості для вільного самовираження і в творчості, але гостро постало питання про їх матеріальну базу, що незабаром обернулося практично крахом кінематографа,

серйозно вдарило по театральному мистецтву і в цілому культурному життю суспільства.

Каталізатором зміни конституційних засад духовно-культурної системи Української РСР стала Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. [34]. У контексті предмета нашого дослідження слід відзначити розділ VIII названої Декларації, що мав назву «Культурний розвиток». У цьому розділі передусім проголошувалася самостійність Української РСР у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантувалося всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку. Окремо відзначалося, що Українська РСР забезпечуватиме національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. З урахуванням наявності чисельної української діаспори підкреслювалося, що Українська РСР виявлятиме піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки. Не було обійдено увагою й питання національних, культурних та історичні цінностей: з одного боку відзначалося, що такі цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки, а з іншого містилося застереження, що Українська РСР має право на повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами Української РСР. Відповідні положення Декларації про державний суверенітет відігравали роль конституційних засад духовно-культурної системи новоствореної української держави фактично до самого моменту прийняття чинної Конституції України 1996 р.

Позиції авторів щодо конституційних засад духовно-культурної системи за чинною Конституцією України переважно збігаються. При цьому відповідна група суспільних відносин часто називається національно-культурними відносинами, з акцентом на формуванні Української нації та міжнаціональних

відносинах. Зокрема, на думку І.О. Бондаренко, національно-культурні основи закріплені у положеннях ст. ст. 10, 11, 12 Конституції України [14, с. 90-100]. Аналогічну позицію з даного питання висловлює й А.Р. Крусян [107, с. 26].

Ю.М. Тодика, характеризуючи духовні та національно-культурні аспекти засад конституційного ладу України, зазначав: «В Основному Законі отримала відображення політика держави у сфері мови, закріплений обов'язок держави сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, проявляти піклування про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави. Ці положення засад конституційного ладу України мають вельми важливе значення для становлення державності українського народу, формування його національної самосвідомості на демократичній основі, вироблення сучасної національної ідеї, котра б стала об'єднуючим фактором» [219, с. 143]. З огляду на зміст перелічених Ю.М. Тодикою духовних та національно-культурних аспектів конституційного ладу України, можна зробити висновок, що в даному випадку йдеться про ті ж самі ст. ст. 10, 11, 12 Конституції України.

На наш погляд, використання терміну «національно-культурні» щодо певної групи засад конституційного ладу виглядає недостатньо коректним, оскільки «національні» (в етнічному сенсі) відносини є складовою духовно-культурних. Крім того, як видається, зводити конституційні засади духовно-культурної системи в Україні до змісту статей 10, 11, 12 Основного Закону 1996 р. було б необґрунтованим спрощенням і неадекватним відтворенням наявної ситуації.

Передусім слід відзначити, що незважаючи на важливість культури для розвитку суспільства, у Конституції України жодна окрема стаття їй повністю не присвячена. В Основному Законі термін «культура» згадується в статтях 11, 12, 24, 36, 54, 66. Однак формулювання, що містяться в Основному Законі, є багато в чому загальними й неповними. Зокрема, ст. 11 стверджує, що держава сприяє

розвиткові культури та традицій, історичній свідомості, етнічній, мовній, релігійній самобутності корінних народів і національних меншин України. У ст. 12 визначено, що держава дбає про задоволення національно-культурних потреб українців, які проживають за межами держави. Конституція гарантує рівний доступ до культурних благ та рівні можливості у культурній діяльності. Ст. 54 гарантує охорону культурної спадщини.

Аналогічна ситуація простежується щодо державної культурної політики. У відповідних розділах Конституції України, де визначаються функції вищих, центральних і місцевих органів влади, питанням культурної політики не надається пріоритетного значення. Власне, відсутнє саме поняття «культурна політика». Натомість вживаються терміни «загальнодержавні програми національно-культурного розвитку» (ст. 85), «політика у сфері культури» (ст. 116, п.3), «загальнодержавна програма культурного розвитку (ст.116, п. 4), «регіональні програми культурного розвитку» (ст.119, п. 3) [3].

Загалом можна констатувати, що питання конституційних засад духовно-культурної системи не були серед пріоритетних при розробці та прийнятті Основного Закону, а з приводу багатьох аспектів таких засад серед депутатського корпусу не було потрібного консенсусу, що змушувало виводити їх «за дужки» в процесі обговорення і прийняття конституційного тексту. За даних умов про повноту і системність нормативного закріплення конституційних засад духовно-культурної системи не могло бути й мови. Тому, характеризуючи названі засади, навряд чи можна обмежуватися змістом першого розділу Конституції 1996 р.; слід дивитися більш широко, беручи до уваги увесь конституційний текст.

На думку Т. Мілової, в основі духовно-етнічних та ідеологічних відносин в Україні лежать «як загальні принципи основ конституційного ладу, так і особливі принципи, характерні для інституту основ суспільного ладу, зокрема сфери регулювання духовних (культурних) відносин» [134, с. 73]. Такий підхід викликає заперечення через протиставлення основ конституційного ладу і основ суспільного ладу, оскільки, як вже було зазначено вище, конституційний лад – це і є суспільний лад, тільки в конституційній формі закріплення. Інша річ, що серед

принципів, котрі становлять засади конституційного ладу, є такі, що стосуються всіх підсистем суспільного ладу (наприклад, принцип найвищої соціальної цінності людини чи принцип верховенства права), а є такі, що стосуються виключно духовно-культурної сфери.

Серед особливих принципів, характерних для сфери регулювання духовних (культурних) відносин, Т. Мілова вирізняє принципи конституційності, законності, демократизму, вільного розвитку особистості, взаємної відповідальності особи та держави, плюралізму. Етнічної багатоманітності суспільства та політичної єдності Українського народу, відділення церкви і релігійних організацій, а школи від церкви, соціальної справедливості, гарантованості суспільного ладу та ін. [134, с. 73]. На наш погляд, запропонований Т. Міловою перелік принципів є зайве «строкатим» за своїм змістом та обсягом, і далеко не всі з них можуть бути віднесені до конституційних засад духовно-культурної системи. Зокрема, принципи законності й демократизму стосуються всіх підсистем суспільного ладу, принципи взаємної відповідальності особи та держави, а також вільного розвитку особистості належить до загальних принципів правового статусу особи, а не до засад конституційного ладу, натомість принципи етнічної багатоманітності Українського народу та соціальної справедливості взагалі не є правовими.

На наш погляд, наріжним принципом конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин в Україні є принцип свободи індивіда у виборі форм і способів духовно-культурного самовираження (духовно-культурної свободи). Цей принцип є конкретизацією і продовженням загального принципу найвищої соціальної цінності людини у духовно-культурній сфері. Він не отримав фіксації в тексті Основного Закону у вигляді окремої норми-принципу, але може бути виведений логічним шляхом зі змісту статей 15 (жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов’язкова, цензура заборонена), 23 (право кожного на вільний розвиток своєї особистості) та 54 (свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості) даного документа.

Окремої уваги заслуговує принцип плюралізму. Річ у тім, що він має три

складові – політичну, економічну й ідеологічну багатоманітність (ст. 15 Конституції України), і тільки ідеологічна багатоманітність має відношення до духовно-культурної сфери.

У концептуальному плані важливо відзначити, що ідеологія, поряд із наукою, технікою, філософією, релігією, мистецтвом, мораллю і правом, є необхідним елементом сучасної культури. Як слушно зауважує М. Остапенко, ідеологія є «феноменом, пов'язаним як із суто раціонально-свідомісною, так і з ментально-психологічною сферами життя соціуму, тож її належить розглядати не просто як окремий елемент суспільної свідомості, а й у ширшому соціокультурному контексті – як безпосередній продукт і суспільно-політичної, і водночас духовно-культурної діяльності суспільства» [144, с. 9].

Аналіз взаємозв'язку різних ідеологій та культури дозволяє стверджувати, що будь-яка ідеологія лише тоді може виконувати свою позитивну функцію, коли вона спирається на цінності культури. В іншому випадку вона не отримує соціальної підтримки і йде в небуття.

Розвиток культури стимулює оновлення традиційних ідеологій, появу їх некласичних форм: неомарксизму, неолібіралізму, неоконсерватизму. Основні колишні їхні установки зберігаються, але можливі радикальні зміни, наприклад, в оцінці економічної діяльності держави [124].

З урахуванням охарактеризованої у підрозділі 1.2 взаємодії між культурою та ідеологією, першочергову роль серед конституційних засад духовно-культурної системи України відіграє принцип ідеологічної багатоманітності (плюралізму), закріплений в ст. 15 чинної Конституції. У науково-практичному коментарі чинної Конституції України принцип ідеологічної багатоманітності (ідеологічний плюралізм) тлумачиться як «можливість існування у суспільстві різних ідей, думок, ідеологічних підходів, різного трактування окремих явищ суспільного життя, їх вільного висловлення, поширення та конкуренцію» [100, с. 110]. Можливість нормального співіснування в суспільстві різних поглядів, ідей та теорій ґрунтується на конкуренції, взаємній повазі та компромісі.

В основі ідеологічного плюралізму є ідейний, світоглядний плюралізм, який

пов'язується з правом людини мати власну думку і є юридично непідсудним у демократичних країнах. Тобто людину не можуть засудити і покарати лише за те, що вона має власну думку, яка може не збігатися з «офіційною лінією». Якщо позиція людини забороняється або насильно змінюється, то це свідчить про порушення її природніх прав [144, с. 9].

Як уже було продемонстровано в підрозділі 1.1., культура – одне з найскладніших і найважливіших гуманітарних і суспільствознавчих понять, у змісті культури передбачається визначення рівня розвитку, системи цінностей, характеру досягнення та ін. Сьогодні всі ці, безумовно, правильні характеристики культури слід доповнити інформаційною складовою, навіть – інформаційно-технологічною. І тоді ми підходимо впритул до теми множинності культурних засад. Цей культурний плюралізм, культурна множинність припускають визнання наявності безлічі культур, що виключає претензії однієї з них на правильність та винятковість [145, с. 258].

Будь-яка національна держава, яка має розвинену національну культуру, виробляє свою державну ідеологію, в якій базовими елементами виступають: уявлення про долю та призначення даної нації; gpo вектор історичного розвитку; про частку суспільного багатства, що залишається різним соціальним групам; про суспільно-політичний, економічний, естетичний і моральний ідеал; про внесок цієї нації в культурну скарбницю людства; про співвідношення елітарної, народної та масової культур; про оцінку наявного у нації історичного досвіду; про тактичні цілі та завдання, які слід вирішувати суспільству та державі у найближчій та середньостроковій перспективі; про провідного суб'єкта історичного процесу [230, с. 9].

Встановлена Конституцією України у ст. 15 ідеологічна багатоманітність передбачає можливість існування в суспільстві безлічі різнопланових ідей та ідеалів, вільне становлення особистої світоглядної картини світу, в основі якої лежать «відрефлексовані» моральні установки. Заборона Конституцією України встановлення державної або обов'язкової ідеології, однак, не перешкоджає активним діям з формування ідеологізованої свідомості, що використовують

інертність інтелектуально-вольових зусиль частини населення.

При цьому держава, покликана дотримуватися суспільних інтересів, змушена враховувати об'єктивну дійсність існування ідеології чи ідеологій. Тому затвердження повної ізоляції держави від ідеологій, що виникли і виникають, вбачається необґрунтованим. Неможлива реалізація державою своїх функцій без урахування ідеологічних поглядів різних суспільних утворень. Конституція у цьому сенсі лише забороняє використання зовнішніх, державних методів іделогізації, зрощування державної влади та окремої ідеології.

При цьому Конституція України забороняє лише визнання державою будь-якої ідеології як загальнообов’язкової. При цьому виникає питання: як оцінити ступінь обов’язковості ідеології? Як видається, це не що інше, як застосування репресій щодо незгодних з цією ідеологією. Також конституційна заборона не поширюється на розробку, розвиток і поширення ідеологічних поглядів різними громадськими об'єднаннями, групами, громадянами, тоді як закон не визначає форму можливого поширення, його порядок і способи, обмежуючись необхідністю його відповідності конституційному ладу. Так, окрема ідеологія може не бути державною (наприклад, ніяк не значитися в офіційних документах), використовувати форму поширення та здійснення, способи, що не суперечать закону, але при цьому набувати загальнообов’язкового характеру, тобто підпадати під конституційну заборону. Не можна втрачати з поля зору й приховану ідеологізацію, що базується на конкретних цінностях, які завжди входять до тієї чи іншої ідеологічної концепції, основу законодавчої, правозастосовчої, правоохоронної та іншої державної діяльності.

Проголошення Конституцією України ідеологічної багатоманітності як необхідну передумову передбачає існування ідеологічної автономії суб’єктів суспільних відносин та визнання за їх індивідуальними ідеологічними концепціями незалежності від волі третіх осіб. «Ідеологічно автономна особа» потребує охорони від зовнішнього втручання з боку держави та інших осіб. У даному випадку ідеологічна недоторканність співвідноситься з так нами званою психологічною недоторканністю, яка є однією з форм особистої недоторканності,

і більш конкретно недоторканністю ціннісної орієнтації особистості.

Оскільки у разі несанкціонованого особистістю зовнішнього втручання будь-кого у сферу ідеологічної свободи особистості, об'єктом впливу є саме складові ціннісної системи особистості, її ідеали, переконання, світогляд загалом тощо, то ідеологічна свобода є не лише особистим домаганням конкретної особи, а й забезпечення у суспільстві рівних умов конкуренції різноманітних ідеологічних систем.

Впровадження будь-якої ідеологічної концепції найчастіше, хоч і побічно, проявляється у правотворчій і правозастосовчій практиці, творах мистецтва, організації святкових, культурно-дозвільних заходів. Самі по собі такі методи та їх вираження не становлять загрози для особистої психологічної недоторканності, але їх спрямованість та інтенсивність використання здатні надати шкідливий вплив на особу. Так, інтенсивна пропаганда ідеологем, що ламають колишню структуру свідомості, а також нав’язування прикладів оцінок логічно не пов’язаних між собою предметів, фактів і явищ, внаслідок чого створюється позбавлена внутрішнього аналізу ціннісна установка, що функціонує вже без участі волі людини та регулює її шкода особистості та суспільству, загалом порушують кілька конституційних принципів.

При цьому ідеологічна автономія виступає базисом усіх демократичних свобод та правової свідомості загалом. Саме ідеологічна одноманітність як антипод ідеологічному різноманіттю, відродження цієї одноманітності становить загрозу українській правовій державності, загрозу самому явищу громадянської свободи, а отже — демократизму. Тому лише ідеологічне волевиявлення особи (а не власне ідеологічна воля), що дійсно порушує права та свободи інших осіб, підлягає обмеженню. Зовнішня активність особи за висловлюванням своїх ідеологічних поглядів може підлягати державно-правовому регулюванню, оскільки здатна завдати шкоди, але автономія ідеологічної волі має підлягати правової охорони. Інакше кажучи, охорона «недоторканності внутрішніх інтелектуальних процесів суб'єкта», «психологічної недоторканності» є найважливішою умовою автономії особистості цілому. А конституційне визнання

ідеологічного різноманіття постулює значення автономії особистості всього конституційного ладу.

Принцип ідеологічного плюралізму проявляється у багатьох сферах суспільних відносин і насамперед у тих, де поширюються ідейні погляди і відбувається обмін думками, переконаннями, принципами, цінностями. Це має місце у культурній сфері, у взаємодії з релігійними організаціями, у політичному житті, в освітній політиці. У всіх цих і багатьох інших сферах суспільних відносин ідеологічна автономія особи вимагає утримання від необґрунтованого втручання як у формі прямого переслідування за певні ідеї, так і у формі законодавчого закріплення пріоритету будь-якої ідеологічної концепції. Проте окремі спроби обґрунтувати введення в нормативно-правові матеріали ідейних та світоглядних посилів, спрямованих на акцентуалізацію конкретних ідеологічних установок, які ніяк не пов’язані безпосередньо з правовим регулюванням тих чи інших суспільних відносин та встановленням балансу інтересів, гальмує суспільний розвиток, орієнтує на регрес. Тому всебічна охорона автономії особи, і зокрема ідеологічної автономії, є передумовою розвитку демократичної та соціальної держави.

Ідеологічний плюралізм стосовно духовно-культурної сфери відкидає принцип партійності культури (передусім – партійність мистецтва) як його ідейно-класової спрямованості, натомість передбачає свободу творчості, свободу вибору форм і способів культурного самовираження. Як відомо, теоретичне обґрунтування принципу партійності мистецтва було надано В.І. Леніним у статті «Партійна організація і партійна літературі» (1905 р.) [114]. За радянської влади принцип партійності був керівним принципом культурного будівництва і завдав істотної шкоди розвиткові культури, слугуючи підґрунтям для репресій стосовно митців

Однією з основних характеристик національно-етнічної спільноти, одним із головних засобів існування її духовності та розвитку її культури, фактором національної ідентифікації і консолідації є мова. З огляду на складну історію національного державотворення України з моменту проголошення незалежності

перед державною владою постало питання відродження української мови як одного з основних факторів державотворення, символів української державності, показників державного і національного суверенітету [218, с. 218]. Тому ще однією із засад конституційного ладу України, що безпосередньо стосується духовно-культурної сфери, є принцип єдності державної мови (державного монолінгвізму), закріплений у ст. 10 чинної Конституції України.

Конституційний Суд України у своєму рішенні від 14 грудня 1999 р. № 10-рп/99 розтлумачив, що положення ч. 1 ст. 10 Конституції України, за яким «державною мовою в Україні є українська мова», треба розуміти так, що українська мова як державна «є обов’язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом (частина п’ята статті 10 Конституції України). Поряд з державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України» [191].

Принагідно варто відзначити кілька положень з мотивувальної частини названого рішення Конституційного Суду України, котрі в доктринальному сенсі є не менш суттєвими, ніж його резолютивна частина. Зокрема, п. 3 мотивувальної частини містить фактично легальне визначення державної мови: «Під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя» [191]. У тому ж п. 3 єдиний орган конституційної юстиції спробував раціонально обґрунтувати вибір, здійснений конституцієдавцем на користь державного монолінгвізму. Правова позиція Конституційного Суду України полягає в тому, що визнання української мови єдиною державною мовою в Україні «повністю відповідає державотворчій ролі української нації, що зазначено у преамбулі Конституції України, нації, яка історично проживає на території України, складає

абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі» [191].

Принагідно слід відзначити архітектоніку ст. 10 Конституції України: вона не обмежується констатацією статусу української мови як державної, а з огляду на специфіку мовного питання в Україні супроводжує цю констатацію кількома важливими доповненнями, спрямованими на збалансування правової політики держави у мовній сфері. З одного боку, розуміючи, що українська мова потребує підтримки з боку держави, конституцієдавець у частині другій аналізованої статті покладає на українську державу позитивне зобов'язання забезпечувати «всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України» [99]. З іншого боку, з метою недопущення «перегинів» у бік державної мови та враховуючи багатонаціональний склад Українського народу, частина третя цієї ж статті гарантує вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Варто відзначити, що серед мов національних меншин безпосередньо поіменована в ст. 10 Конституції тільки одна – російська, що є свідченням визнання того факту, що ця мова є найбільш поширеною і навіть домінуючою серед усіх мов національних меншин в Україні.

9 грудня 1997 р. Верховна Рада України ратифікувала Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин від 1 лютого 1995 р. [189], за якою держава взяла на себе зобов'язання створити у межах своєї території необхідні умови для того, щоб особи, які належать до національних меншин, мали змогу зберігати та розвивати власну мову. 15 травня 2003 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», відповідно до ст. 2 якого положення зазначеної Хартії застосовуються до мов таких національних меншин України, як білоруська, болгарська, гагаузька, грецька, єврейська, кримсько-татарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька та угорська [180].

Заслуговує на увагу той факт, що конституційне вирішення мовного питання в Україні не обмежується площиною «державна мова – мова національних меншин», а з урахуванням процесів глобалізації та європейської

інтеграції виходить на міжнародний рівень. Відповідно, частина четверта ст. 10 Конституції України покладає на українську державу позитивне зобов'язання сприяти вивченню мов міжнародного спілкування. У такий спосіб конституцієдавець акцентує увагу на тому, що вибір на користь державного монолінгвізму зовсім не означає «мовної автаркії»; українське суспільство є відкритим для зовнішнього спілкування, в процесі якого українська мова як державна ще більш збагачується та новелізується. Мовами міжнародного спілкування вважаються, перш за все, офіційні мови ООН (англійська, іспанська, китайська, російська, французька) та робочі мови ООН (англійська, іспанська, російська, французька).

Нарешті, істотним принциповим положенням Конституції є частина четверта ст. 10 Конституції України, згідно з якою застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом. З одного боку, це означає надання мовним відносинам найвищого, конституційного рівня гарантування, а з іншого – їх виключення зі сфери підзаконної регламентації. У такий спосіб конституцієдавець відзначає найвищий рівень політичної значущості мовних відносин, а також констатує їх безпосередній зв'язок зі сферою прав і свобод людини і громадянина.

Визначившись у ст. 10 Основного Закону з принциповими моментами «мовного питання», конституцієдавець звертається до питань національно-культурного будівництва і декларує в ст. 11: «Держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» [99]. На думку авторів Науково-практичного коментаря Конституції України, у ст. 11 закріплено політико-правові засади етнонаціональної політики, спрямованої на гармонізацію відносин між українською нацією в цілому та її складовими, зокрема національними меншинами, і така гармонізація базується, з одного боку, консолідації української нації, а з іншого – на державному сприянні розвитку розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і

національних меншин України [100, с. 85]. На наш погляд, положення ст.11 Конституції України можна узагальнено сформулювати як принцип консолідації та національно-культурного розвитку Українського народу.

Цілком погоджуючись із тим, що ст. 11 Конституції України визначає політико-правові засади етнонаціональної політики, маємо констатувати, що така інтерпретація змісту ст.11 є недостатньо коректною, оскільки тлумачить національні меншини як частину української нації у значенні «поліетнічної, громадянської, політичної спільноти» [100, с. 85], тоді як преамбула Конституції України чітко розмежовує поняття «Український народ» і «українська нація». Більш коректним вбачається підхід, за яким українська нація і національні меншини виступають рівноправними етнічними складовими Українського народу. При цьому термін «українська нація» охоплює всіх громадян України, котрі є українцями за національністю, а «національні меншини» (Згідно зі ст. 3 Закону України «Про національні меншини в Україні») – «групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» [167].

За такого підходу акцент на консолідації української нації виглядає цілком слушним, адже вона згідно з преамбулою є суб’єктом права на самовизначення, а відтак потребує єдності політичної волі, політичної свідомості. У такий спосіб конституцієдавець фактично констатує, що українська нація є осердям Українського народу, а її консолідація є запорукою збереження державного суверенітету України, важливим фактором забезпечення її національної безпеки, збереження і зміцнення української національної державності. З іншого боку, чинна редакція ст. 11 відтіняє той факт, що українська нація і національні меншини – невід’ємні частини Українського народу, і держава зобов’язана однаково сприяти духовно-культурному розвитку усіх цих частин без винятку, оберігаючи самобутність національних меншин від асиміляції серед етнічних українців.

Окремої уваги в контексті ст. 11 Конституції України заслуговує проблематика корінних народів в Україні. Поява цього терміна в Конституції

України тривалий час пояснювалася виключно прагненням українського законодавця врахувати наявну міжнародно-правову базу, зокрема Конвенцію Міжнародної організації праці № 169 від 27 червня 1989 р., яку ратифікувала Україна, та Декларацію ООН про права корінних народів 2007 р. Згідно з названою Конвенцією, корінними вважаються «народи в незалежних країнах, які розглядаються як корінні через те, що вони є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є дана країна, в період її завоювання чи колонізації або в період встановлення існуючих державних кордонів, і які незалежно від їх правового становища, зберігають деякі чи всі свої соціальні, економічні, культурні та політичні інститути» [56]. У свою чергу, Декларація ООН про права корінних народів 2007 р. наголошує на тому, що корінні народи стали «жертвами історичних несправедливостей у результаті, серед іншого, їхньої колонізації та позбавлення їх своїх земель, територій та ресурсів, що перешкоджає здійсненню ними, зокрема, свого права на розвиток відповідно з їхніми потребами та інтересами» [32]. Автори Науково-практичного коментаря до Конституції України з упевненістю стверджували, що «в Україні немає тих народів, котрі відповідно до критеріїв, означених у Конвенції, можуть бути визнані корінними», а сам термін «корінні народи» пропонували розуміти як »синонім поняття національної меншини» [100, с. 86-87, 93]. Однак 1 липня 2021 р. було прийнято Закон України «Про корінні народи України», ч. 1 ст. 1 якого визначила, що корінний народ України – це «автохтонна етнічна спільнота, яка сформувалася на території України, є носієм самобутньої мови і культури, має традиційні, соціальні, культурні або представницькі органи, самоусвідомлює себе корінним народом України, становить етнічну меншість у складі її населення і не має власного державного утворення за межами України» [163]. Співставлення даного визначення з визначеннями вищезгаданої Конвенції МОП та Декларації ООН свідчить про їх суттєву відмінність. Водночас, згідно з ч.2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України», якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються

правила міжнародного договору [165]. Тож маємо колізійну ситуацію, створену вітчизняним парламентом, вихід з якої матиме, скоріш за все, політичний, а не юридичний характер.

Нарешті, останній принцип, який можна віднести до конституційних засад духовно-культурної системи в Україні, отримав відображення в ст. 12 Основного Закону 1996 р.; це принцип підтримки закордонних українців. Названа стаття покладає на українську державу позитивне зобов'язання дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, котрі проживають поза межами України. Як було зазначено вище, цей принцип уперше був закріплений ще в Декларації про державний суверенітет України і став закономірною реакцією демократичної держави на наявність багатомільйонної української діаспори. На сьогодні відповідні питання регулюються Законом України «Про закордонних українців» [161]. Згідно зі ст. 1 названого Закону, закордонний українець – це особа, яка є громадянином іншої держави або особою без громадянства, а також має українське етнічне походження або є походженням з України; натомість українське етнічне походження – це належність особи або її предків до української нації та визнання нею України батьківщиною свого етнічного походження.

Аналіз закону дозволяє стверджувати, що на даний момент правовий статус закордонних українців ненабагато відрізняється від правового статусу іноземців і апатридів у цілому. Ст. 9 Закону України «Про закордонних українців» прямо передбачає, що закордонний українець, який перебуває в нашій країні на законних підставах, володіє такими самими правами і обов'язками, що й громадяни України, за винятком тих, які встановлені Конституцією, законами України і відповідними міжнародними угодами [161]. Це, у свою чергу, означає, що стосовно закордонного українця діють усі ті обмеження, які встановлені у ст. 20, 23, 24, ч. 2 ст. 25, ч. 2 ст. 26, ст. 31, ст. 32 Закону України «Про правовий статус іноземців і осіб без громадянства» [176].

Чи не єдиними відмінностями, що існують сьогодні в правових статусах закордонного українця та іноземців і осіб без громадянства, є порядок в'їзду і

перебування на території України, а також процедура спрощеної імміграції в Україну. Особа, котра отримала статус закордонного українця, має право на безкоштовне оформлення багаторазової візи для відвідання України без надання відповідного запрошення терміном на 5 років на основі відповідного посвідчення (у разі, коли закордонний українець є громадянином країни, з якою Україна має візовий режим).

Крім того, кожен закордонний українець може іммігрувати в Україну для постійного проживання за умови отримання у встановленому порядку рішення на імміграцію для постійного проживання поза квот на імміграцію. При цьому, дане правило поширюється не тільки особисто на закордонного українця, а й на членів його родини, його дітей у разі їхнього спільного виїзду і перебування на території України.

Як це не дивно, з такими труднощами прийнятий Закон України «Про правовий статус закордонних українців» реально не працює і сьогодні. Як зазначає А.А. Попок, якщо до недавнього часу це було пов’язано з відсутністю реального механізму перерахування визначеної законодавцем обов’язкової плати за оформлення посвідчення закордонного українця або його дубліката (ч. 9 ст. 5), то з моменту чергових змін у системі центральних органів виконавчої влади виникли додаткові труднощі в роботі Національної комісії з питань закордонних українців [155].

У жовтні 2020 р., на своєму 47-му засіданні, Національна комісія з питань закордонних українців надала статусу закордонного українця 92 особам без громадянства та іноземцям [208]. У березні 2021 р., на своєму 48-му засіданні, Національна комісія з питань закордонних українців надала статусу закордонного українця ще 217 громадянам 24-х держав [214]. Зауважується, що серед осіб, які претендували на отримання статусу закордонного українця, чимала кількість тих, хто планує взяти участь у вступній кампанії до закладів вищої освіти України.

Як зазначається спеціальній літературі, українська держава бере на себе зобов’язання щодо задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за її межами, з наступних причин: 1) з гуманістичних

міркувань; 2) з метою популяризації української культури у світі; 3) задля поширення поінформованості широкого загалу в різних країнах світу про національно-культурні здобутки українців; 4) з метою створення сприятливого ґрунту для подальшого розвитку взаємовигідного співробітництва України з іншими державами; 5) з метою залучення досвіду закордонних українців, здобутого ними в економічній, науково-технічній, освітній, культурній та інших сферах у зарубіжних державах, для реформування відповідних галузей української економіки та інших сфер життєдіяльності українського суспільства; 6) з метою заохочення закордонних українців до здійснення благодійницької діяльності в Україні [100, с. 91-92].

На відміну від конституцій Азербайджану, Росії, Туркменістану чи Франції, чинна Конституція України 1996 р. не закріплює в першому розділі принцип світської держави. З огляду на це переважна більшість авторів не зазначають цей принцип серед тих, що становлять засади конституційного ладу України. Втім частина третя ст. 35 Конституції України проголошує: «Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов’язкова» [99]. На думку багатьох фахівців, саме ці два положення становлять сутність світської держави (див.: [153; 196, с. 130]).

На наш погляд, незважаючи на відсутність у першому розділі Конституції України, принцип світської держави слід відносити да засад конституційного ладу, оскільки він має всі ознаки, притаманні таким засадам, а саме: фундаментальність, політико-правовий характер, найвищий ступінь абстрактності, загальність, підвищена стабільність, ідеологічна загальноприйнятність, конституційна форма закріплення, юридичне верховенство, постійність, системність та особливий захист з боку держави [82, с. 63-64; 200, с. 51-52].

Модель взаємовідносин між державою і релігійними організаціями, конституційно закріплена в Україні, І.В. Понкін відносить до еквіпотенційної моделі. Основною суттєвою ознакою еквіпотенційної моделі (від лат. aequus –

рівний) світської держави є прагнення держави до максимально можливої нерелігійності та ізоляції релігійних об`єднань від державного та суспільного життя, а також прагнення до створення видимості фактичної рівності (рівного фактичного потенціалу) всіх релігійних об’єднань у відносинах із державою [153, с. 229]. До цієї ж моделі належать Аргентина, Бельгія, КНР, Південна Корея, Російська Федерація, США, Японія та багато інших держав.

Еквіпотенційна модель характеризується такими ознаками:

1. Держава всіляко прагне досягнення максимально можливої нерелігійності та ізоляції релігійних об’єднань від політичного життя. Держава проводить імперативну політику найсуворішої ізоляції від себе всіх і будь-яких релігійних об'єднань, низводячи їх діяльність рівня приватного життя осіб. Встановлюється і суворо дотримується заборона на будь-який вияв переваги держави тій чи іншій релігії (будь-якому релігійному об'єднанню) у будь-якій формі. Жодна релігія не встановлюється як основа державної влади.

2. У законодавстві держави закріплено свободу совісті та рівність всіх релігійних об’єднань перед законом, що офіційно тлумачиться (і ревно дотримується) як фактична рівність настільки, наскільки це взагалі можливо через відмінності між релігійними об’єднаннями у кількості осіб, які виражають до них належність або переважне ставлення, фінансові можливості, поширеність, вкоріненість тощо.

3. Виключається використання будь-якої релігійної символіки (будь-якого релігійного підтексту) в державній символіці та атрибутиці.

4. У державній судовій системі відсутні особливі духовні чи релігійні суди чи суди релігійних об’єднань, які поширюють свою юрисдикцію усім громадян; держава не бере участі у реалізації їх рішень для віруючих.

5. Офіційне тлумачення світськості національної системи освіти як її повної нерелігійності. Категоричне та ревне дотримання такого тлумачення світськості, аж до повної заборони релігійної освіти у будь-якій формі (у т. ч. в культурологічній формі) у державних та муніципальних освітніх установах; заборони на проведення богослужінь чи молитов у державних чи муніципальних

освітніх установах; заборони учням державних та муніципальних освітніх установ приходити на заняття з ознаками своєї релігійності (з хрестиками на шиях, в ярмолках, з відрощеними пейсами, у мусульманських хустках); заборони на будь-яку релігійну символіку та атрибутику в державних та муніципальних освітніх установах; неприпустимість наявності в бібліотеках державних та муніципальних освітніх закладів релігійної літератури.

Найточніше зміст цієї моделі відобразив колишній член Верховного Суду США Г. Е. Блекман (1908–1999): «Співпраця держави та церкви в будь-яких сферах державного життя загрожує правам і свободам громадян навіть у тому випадку, якщо церква та держава співпрацюють не примусово, а з обопільної згоди… Якщо держава в тому чи іншому випадку віддає перевагу якійсь одній конкретній релігії чи віросповіданню, то це автоматично веде до дискредитації тих громадян країни, які до релігії чи віросповідання, що надають перевагу державній владі, не належать. У такому разі держава жодним чином не переконає своїх громадян у їхній рівності перед законом та державою, якщо вона, держава, самим фактом публічної поведінки надає одній релігії чи віросповіданню перевагу над іншими релігіями чи віросповіданнями» (з промови в 1992 р. на судовому процесі «Лі проти Вейсмана») (цит. за: [42]).

Важливе значення для розуміння принципу світської держави дає практика Європейського суду з прав людини. Даючи тлумачення положенням Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод, цей суд з вказує на обов’язок держав-відповідачів дотримуватись нейтралітету та неупередженості до релігійних громад при реалізації владних повноважень та у відносинах із різними релігіями та конфесіями. Причому названі критерії в текстах судових актів вживаються разом і є взаємопов’язаними та взаємозалежними [131, с. 77].

Можна припустити, що нейтралітет і неупередженість насамперед означають таке: держава не втручається у внутрішні справи релігійного об’єднання та у здійснення громадянами їхньої свободи совісті й віросповідання, а також не покладає на релігійні об’єднання виконання своїх функцій; крім того,

на державу покладається обов’язок ставитися до релігійних об’єднань і до своїх громадян однаково, не виявляючи жодних упереджень.

Європейський суд з прав людини у своїх ухвалах розкриває поняття світської держави головним чином у контексті ст. 9 Конвенції, що закріплює свободу думки, переконань та совісті, у взаємозв’язку з іншими нормами міжнародного права. За такого підходу, як справедливо підкреслює О. М. Маркова, світськість сприймається не тільки як конституційний принцип, а й як зобов’язання, прийняте на себе державою, напрям її політики у релігійній сфері [128, с. 15].

Загалом проведене дослідження надає змогу зробити висновок, що конституційні засади духовно-культурної системи в Україні складають принципи духовно-культурної свободи індивіда, ідеологічної багатоманітності, світської держави, державного монолінгвізму, консолідації та національно-культурного розвитку Українського народу, а також підтримки закордонних українців. Вважаємо, що в процесі конституційної реформи доцільно позбутися «залишкового» ставлення до культури порівняно з іншими сферами державного та суспільного життя. У підсумку Конституція України має містити окрему статтю, присвячену саме культурі та її значенню для розвитку українського суспільства. Ця стаття повинна визначити також і загальні засади державної культурної політики, що сприятиме піднесенню ролі культури у суспільному житті та більш прискіпливій увазі органів публічної влади всіх рівнів до проблем духовно-культурного розвитку. Конституційна фіксація значущості державної культурної політики здатна унеможливити сприйняття її як чогось другорядного, що, на жаль, наразі є доволі поширеним у свідомості багатьох політиків та управлінців.

2.2. Конституційно-правове регулювання культурних прав і свобод людини і громадянина в Україні

На думку переважної більшості сучасних науковців-правників, права, свободи та обов'язки людини і громадянина є центральним елементом, осердям конституційно-правового статусу особи. Саме в них юридично оформляються стандарти поведінки громадянина, що визнаються і гарантуються державою. Закріплення в конституції, інших актах чинного законодавства прав та свобод людини і громадянина, їхній обсяг, види та зміст нині є однією з пріоритетних проблем людської цивілізації. Водночас становлення та розвиток таких прав є суттєвою ознакою ступеня демократизації всіх політичних та громадських інститутів, зрілості громадянського суспільства, тим показником, що характеризує певну державу як правову чи навпаки [202, с. 16].

У даному контексті в Україні особливої актуальності набуває питання вивчення природи конституційних культурних прав та свобод людини і громадянина, зокрема, – порядку регламентації їхнього змісту та реалізації. В юридичній літературі наголошується, що в XXI ст. культурні права набули виняткового значення буквально для всіх країн світу й стали невід'ємною складовою конституційно-правового статусу людини. Так, вітчизняні правознавці слушно зауважують, що культурні права та свободи людини – це можливість збереження й розвитку національної самобутності особи, доступу до духовних досягнень свого народу, всього людства, їх засвоєння та використання, участі в подальшому їх розвитку, можливість участі в науковому житті (право на освіту, на навчання рідною мовою, свобода наукової, технічної та художньої творчості тощо) [204, с. 229].

У свою чергу, Ж. Пустовіт зазначає, що в загальному розумінні культурні права та свободи людини і громадянина в Україні за своєю суттю є мірою духовності, яку гарантує особі держава з урахуванням умов життя та діяльності громадян, суспільства та самої держави. Тому за своїм змістом культурні права та свободи – це духовні блага, які надає держава. Останні ж являють собою межі та спосіб поведінки чи діяльності особи в культурній сфері [186, с. 58].

Загалом, розглядаючи тлумачення в сучасній юридичній науці конституційних культурних прав та свобод людини і громадянина, слід зауважити, що наразі їх системний аналіз набуває дедалі більшого значення, адже проблеми освіти, доступу до культурної й історичної спадщини, свободи творчості та наукової діяльності відіграють дедалі більшу роль у процесі формування нового типу інформаційного суспільства. До того ж, як свідчить досвід європейських держав, питання культурної ідентифікації, а отже, й проблеми забезпечення культурних прав та свобод людини і громадянина, стають чи не основними під час демократичного поступу сучасних суспільств. Більше того, доволі часто в процесі боротьби за права та свободи людини і громадянина основним стимулом, що змушує людей відстоювати їхні права, якраз і стають проблеми забезпечення можливостей культурної самореалізації, задоволення культурних і творчих потреб особи. Тому, характеризуючи групу культурних прав та свобод людини і громадянина у загальній системі прав та свобод, доцільно ще раз підкреслити, що їх у жодному разі не треба розглядати як «другорядні» порівняно з такими класичними групами прав та свобод людини, як особисті, політичні, економічні чи соціальні. Більше того, дисбаланс у загальній системі прав людини (якщо будь-які з названих прав набувають домінантного значення, відсуваючи тим самим культурні права на задній план) не просто спричиняє проблемну ситуацію в межах тієї чи іншої групи, але й стає загрозою правовому статусу людини як такому, підриваючи можливості її всебічної реалізації в суспільстві [187, с. 166–167].

Культурні права і свободи людини та громадянина в теорії права визначаються як можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу та всього людства. Культурні права і свободи особи безпосередньо пов’язані зі змістом поняття культури, яке визначається як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом всієї історії, яка є формами діяльності людей і сприяє розвиткові особистості та суспільства в цілому.

Водночас група конституційних культурних прав та свобод людини і

громадянина в умовах набуття Україною рис демократичної, соціальної, правової держави є не лише засобом задоволення культурних (інтелектуальних) інтересів і потреб, а й становить один із елементів механізму правового регулювання суспільних відносин у цілому. Ці властивості є формами прояву особистісної й соціальної цінності прав та свобод людини і громадянина [129]. Світовий досвід переконливо свідчить про наявність певної закономірності: чим нижчою є соціальна культура, тим вищим є рівень корупції. Тож ілюзорними є всі сподівання на прогресивну роль громадянського суспільства, коли культурні права повсюдно порушуються й перебувають у занедбаному стані.

У зв'язку з цим імпонує позиція В. М. Селіванова, який стверджував, що у процесі демократичної трансформації українського суспільства проблема формування вітчизняної політичної системи, державності, системи публічної влади, правової системи, в тому числі системи конституційних прав і свобод людини та механізму їх правового регулювання, є такою ж актуальною, як і проблема ринкових перетворень в економічному секторі [198, с. 13].

Міжнародно-правові акти закріплюють обов’язок держав заохочувати й розвивати ефективне здійснення культурних та інших прав і свобод, які випливають із гідності, властивої людській особистості, і є суттєвими для вільного й повного розвитку [45].

Визначення поняття культурних прав в енциклопедичній і науковій літературі надається за різними підставами. Так, в «Юридичній енциклопедії» за загальною редакцією Ю.С. Шемшученка культурні права визначені як особливий комплекс гарантованих конституцією, всім законодавством прав і свобод людини та громадянина, спрямованих на забезпечення культурних і духовних потреб особи [238, с. 431]. У свою чергу, П. М. Рабінович тлумачить культурні (гуманітарні) права як «можливості збереження та розвитку своєї етнічно-національної самобутності, доступу до здобутків духовної й матеріальної культури нації, народу, людства, їх засвоєння, використання та участі в подальшому їх збагаченні» [188, с. 10]. Натомість С. Л. Лисенков зазначав, що культурні права – це «сукупність конституційних прав і свобод громадян, які

покликані забезпечувати їм можливість задоволення та розвитку їхніх інтелектуальних потреб, здібностей, а також активну участь у духовному житті суспільства» [115, с. 64]. Нарешті, А. М. Колодій та А.Ю. Олійник наголошують, що культурні права і свободи людини та громадянина – це «можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу (нації) і всього людства» [55, с. 174].

Деякі вчені зазначають, що культурні права пов’язані з широким колом таких питань, як самовираження і творчість, включаючи різні матеріальні й нематеріальні види мистецтва; інформація й комунікація; мова, самобутність і належність до різних громад; формування особливих уявлень про міру та ведення певного способу життя; освіта і професійна підготовка; доступ, сприяння й участь у культурному житті; проведення культурних стратегій і доступність до матеріальної та нематеріальної культурної спадщини [109, с. 213].

Відповідно до Конституції України, система культурних прав людини та громадянина в Україні включає право на освіту (ст. 53), свободу літературної, художньої, наукової й технічної творчості (ст. 54), право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54), на свободу світогляду та віросповідання (ст. 35) тощо.

Ст. 53 Конституції України визначає право на освіту, яке охоплює право практично на всі основні види освіти. Так, ч. 1 ст. 53 Основного Закону закріплює право кожного на освіту незалежно від наявності або відсутності в нього громадянства України. У свою чергу, ч. 3, 4, 5 цієї ж статті закріплюють право на доступну й безоплатну дошкільну, повну загальну середню, професійно-технічну, вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах; право учнів і студентів на одержання державних стипендій та пільг; право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі; право громадян, які належать до національних меншин, відповідно до закону на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови в державних і комунальних закладах або через національні культурні товариства. Вказані норми права визначають особливості реалізації низки варіантів можливої поведінки суб'єкта, що є складовою загального права на освіту.

Власне, проголошені у ст. 53 Конституції України норми права, де зафіксовано право на освіту, цілком відповідають тим принципам, що установлені в міжнародно-правових актах. Передусім йдеться про такі документи, як Загальна декларація прав людини 1948 р. і Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. Принагідно нагадаємо, що в ст. 26 Декларації зазначається: «Кожна особа має право на освіту. Освіта має бути безкоштовною хоча б у тому, що стосується початкової та загальної освіти. Початкова освіта має бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта має бути доступною широкому загалу, а вища освіта повинна бути рівною мірою доступною для всіх на підставі здібностей кожного. Освіта має бути спрямованою на повний розвиток особистості, підвищення рівня поваги до прав людини й основних свобод» [44]. Подібна норма у розгорнутому вигляді міститься і в ст. 13 згаданого Пакту, де сказано, що його держави-учасниці визнають право кожної особи на освіту й погоджуються з тим, що вона має бути орієнтованою на всебічний розвиток індивіда, формування почуття особистої гідності, поваги до прав та свобод людини і громадянина [133].

Право на освіту має певні ознаки, котрі можна класифікувати на дві групи: 1) загальні, тобто притаманні всім категоріям прав людини; 2) спеціальні, тобто ті, що розкривають особливості даного права у системі прав людини.

До загальних ознак належать: природний характер права на освіту; невід’ємність від людини; воно є загальним і рівним для кожного; необхідним для повноцінного, гармонійного розвитку людини, суспільства, держави; забезпечується державою та соціальним середовищем загалом. Натомість до спеціальних ознак можна віднести: а) спрямованість на задоволення культурних, духовних потреб та інтересів особи, суспільства й держави – безпосередньо, а також соціально-економічних – опосередковано; б) його здійснення не завжди залежить від волі конкретного суб’єкта; в) суб’єкт права на освіту не завжди збігається з носієм його обов’язку; г) двоїста природа об’єкта (його нематеріальний характер, що має власну економічну цінність); д) реалізація права через освітні правовідносини та шляхом самоосвіти [130, с. 126–127].

Право на освіту має свої особливості:

– по-перше, це право конституційне, воно визначено в Конституції України. При цьому слід зауважити, що дане право закріплене в конституціях усіх демократичних і правових держав;

– по-друге, це право загальне й доступне, причому не тільки для громадян України, а й для іноземних громадян та осіб без громадянства. Щодо доступності, варто зазначити, що в умовах скорочення фінансування освіти та збільшення кількості осіб, які бажають отримати вищу освіту, простежується посилення нерівності доступу до освіти;

– по-трете, це право асиміляційне (суміжне). Воно може бути зараховано не тільки до культурних прав людини та громадянина, а також до громадянських і соціальних. Право на освіту можна зарахувати до громадянських прав, тому що воно реалізується людиною самостійно, на власний розсуд (за допомогою батьків або законних представників) із метою виконання громадянського обов'язку отримати загальну середню освіту [137]. У подальшому людина вже сама приймає рішення щодо отримання вищої освіти, але Конституція гарантує можливість вибору незалежно від статі, національності, соціального походження, здібностей. Право на освіту можна зарахувати й до соціальних прав, адже передбачає надання освітніх послуг, передбачає створення системи державних гарантій щодо отримання освіти кожною людиною. З іншого боку, право на освіту є культурним правом, бо за допомогою освіти людина долучається до різних аспектів культури суспільства, не тільки національної, а й світової. Освіта є вирішальним фактором у визначенні особистої політичної, громадянської, правової, моральної культури.

У ст. 54 Конституції України закріплюються свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ч. 1) та право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ч. 2).

Свобода творчості – це право людини створювати літературні, художні, наукові й інші твори, проводити наукові дослідження, втілювати власні творчі ідеї та задуми. Воно передбачає єдність волі та волевиявлення у процесі творчої діяльності, виключає можливість будь-якого тису на особу з метою спонукати її

до певного виду творчої діяльності. Свобода творчості юридично гарантується всім хто займається творчою працею, тобто кожна людина має право на всі види творчої діяльності відповідно до своїх інтересів і здібностей. Сутність цього права полягає також у визначенні обов'язку держави всіма законними засобами забезпечувати правовий захист свободи творчості людини, без втручання в її творчу діяльність, за винятком, коли така діяльність призводить до пропаганди війни, насильства, жорстокості, расової, національної, релігійної нетерпимості.

Свобода літературної, художньої, наукової й технічної творчості охоплює, зокрема, право людини індивідуально або колективно вільно діяти, займатися культурною творчістю чи діяльністю, освоювати культурні знання, обмінюватися культурними знаннями з іншими. Ця норма певною мірою відповідає положенням ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права.

На жаль, у конституційному переліку культурних прав людини та громадянина в Україні відсутнє право на доступ до культурних цінностей. Доступність включає право кожної людини шукати, вивчати, отримувати й поширювати інформацію щодо культурних цінностей будь-якою мовою. Людина повинна мати право доступу до культурних цінностей, тобто культура повинна бути доступна як для людини, так і для суспільства без будь-якої дискримінації [17, с. 28]. Це право має бути дотримано під час надання можливості доступу до цих благ будь-якої людини, у т. ч. для осіб похилого віку та інвалідів. Держава повинна забезпечувати людині вільний доступ до творів мистецтва. Варто визнати, що на сьогодні соціально незахищені верстви населення не мають доступу до культурних цінностей (високі ціни на книги, квитки в театри, музеї), то ж вони втрачають право обирати подальший шлях свого духовного розвитку. Тому необхідно втілювати в життя соціальні програми, спрямовані на реалізацію права на доступ до культурних цінностей. Можна зазначити, що в деяких музеях є дні вільного відвідування або пільгові квитки в кіно для певних соціальних груп, використовуються Інтернет-ресурси для поширення можливості доступу, але всі ці заходи повинні спиратися на державну підтримку. В умовах розвитку соціальної та правової держави повинні бути задіяні всі можливості, які

підвищать рівень толерантності в суспільстві. До того ж Конституція 1978 р. містила право на користування досягненнями культури, що є елементом права на доступ.

Втім відсутність права на доступ до культурних цінностей у тексті Основного Закону 1996 р. не може слугувати підставою для тези, ніби в Україні воно не визнається. З одного боку, свобода літературної, художньої, наукової й технічної творчості, що визначена ст. 54 Конституції України, є підставою для втілення на практиці права на доступ до культурних цінностей. З іншого боку, право на доступ до культурних цінностей міститься в універсальних міжнародних і регіональних правових стандартах: ст. 27 Загальної декларації прав людини та ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Однак з точки зору якості конституційного тексту вважаємо за необхідне, аби в процесі конституційної реформи право на доступ до культурних цінностей посіло своє гідне місце в переліку культурних прав і свобод людини і громадянина.

Стаття 35 Конституції України визначає право кожної людини та громадянина на свободу світогляду й віросповідання. Ця норма також відповідає міжнародним актам: ст. 18 Загальної декларації прав людини і ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, де зазначено, що кожна людина має право на свободу думки, совісті й релігії.

Стаття 35 Конституції України наголошує, що це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноосібно чи колективно релігійні культи і ритуальні об ряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров’я й моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква та релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов’язкова.

Як і право на освіту, право на свободу світогляду й віросповідання є асиміляційним (суміжним) правом. З одного боку, воно належить до категорії основних громадянських (особистих) прав і свобод людини і громадянина,

оскільки є необхідною передумовою формування і подальшого функціонування людської особистості, повноправного члена громадянського суспільства. З іншого боку, це право змістовно пов’язане з духовно-культурною сферою, саме там воно здебільшого реалізується.

Важливим питанням під час реалізації культурних прав людини та громадянина є недопущення дискримінації. У пункті 2 ст. 2 і ст. 3 Пакту про економічні, соціальні та культурні права забороняється будь-яка дискримінація в здійсненні права кожної людини на участь у культурному житті за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального становища, майнового стану, народження або за іншою ознакою. Аналогічний підхід відображений і в ч.2 ст. 24 Конституції України: «Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [99]. Тобто людина не може бути дискримінована за зроблений нею вибір на користь належності чи неналежності до цієї або іншої культурної громади чи здійснення або нездійснення конкретної культурної діяльності. Аналогічним чином ніхто не може бути позбавлений доступу до культурної діяльності, об’єктів і предметів, а також послуг культурного призначення.

Відповідно до позиції Ю.М. Соколенка, особливої уваги заслуговує проблема гарантій культурних, а також пов’язаних з ними соціально-економічних прав і свобод людини та громадянина. Посилення гарантій цих прав і свобод людини та громадянина забезпечить реальність рівності всіх суб’єктів права перед законом. Адже не можна вважати демократичним суспільство, в якому не гарантовані, зокрема конституційні культурні права та свободи людини і громадянина [208, с. 383].

Гарантії конституційних прав і свобод людини та громадянина виступають важливою проблемою внутрішнього та зовнішнього правового розвитку, а їх забезпечення - це той критерій, за яким оцінюється досягнутий рівень демократії в конкретній державі. Водночас права та свободи людини і громадянина є однією

з найважливіших суспільних цінностей, головним об'єктом більшості конституційно-правових відносин. Ефективність їх виконання, використання та дотримання, врешті їх реальність залежать від рівня їх захищеності, гарантованості [4, с. 234-235]. З розвитком України як демократичної, соціальної, правової держави зростає потреба в удосконаленні національних і міжнародних юридичних механізмів утвердження та забезпечення конституційних прав і свобод людини. Закономірно, що саме права та свободи людини, їх гарантії визначають нині гуманістичний вимір поступу Української держави і громадянського суспільства, їх потенційні та реальні перспективи стосовно подальшого розвитку на шляху до утвердження демократії та верховенства права [81, с. 209].

У свою чергу, Є. О. Гіда цілком обґрунтовано стверджує, що на сучасному етапі поступу української держави та суспільства проблема забезпечення прав і свобод особи набуває особливого значення. Суть цієї проблеми полягає в недостатньому забезпеченні останніх, що виявляється як у певних складнощах під час практичної реалізації деяких прав і свобод, закріплених у Конституції України, так і в незадовільному стані їх захищеності. Існуючий розрив між проголошеними Конституцією України правами та свободами особи, а також закріпленими в ній гарантіями цих прав і свобод, та повсякденною практикою їх реалізації та захисту можна пояснити тим, що головні передумови ефективного забезпечення прав і свобод особи, якими є вільне громадянське суспільство та демократична, правова, соціальна держава, в нашій країні ще, на жаль, не сформувались. Аналізуючи історичний досвід минулого та сучасну практику забезпечення прав і свобод особи, можна зробити висновок про необхідність комплексного та системного втілення в життя основних засад громадянського суспільства з одночасним впровадженням у практику найважливіших принципів правової держави в Україні. Тільки подолавши всі труднощі становлення правової державності та створення основ вільного громадянського суспільства, можна підійти до реального розв'язання проблеми забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні [217, с. 414].

За даними загальнонаціонального соціологічного дослідження «Права людини в Україні», проведеного з 22 жовтня по 6 листопада 2016 року Фоном «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» на замовлення Програми розвитку ООН в Україні та у співпраці з Центром інформації про права людини і Офісом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, середня оцінка ситуації з дотриманням культурних прав в Україні складає 2,9 за 5-бальною шкалою (див. Додаток З дисертації). Такий стан справ не може не непокоїти і вимагає відповідної реакції як з боку держави, так і з боку інституцій громадянського суспільства.

На переконання Ю. М. Соколенка, головні причини незадовільного гарантування культурних прав і свобод громадян полягають в ігноруванні соціальних наслідків політико-економічної трансформації суспільства. Це проявляється в руйнації соціальної сфери та її невід'ємних складових – освіти, науки і культури, перш за все через недостатнє фінансування. Культурний занепад України поглиблюється суттєвими недоліками нормативно-правової бази та неефективністю організаційно-правових гарантій культурних прав і свобод громадян України. Так, чинна Конституції України не вказує прямо на права громадян на доступ до культурних цінностей, як це передбачено Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права. Верховна Рада України так і не спромоглася прийняти до цього часу близько п'ятдесяти спеціальних конституційних законів, призначення яких полягає у встановленні конкретних механізмів реалізації проголошених Конституцією прав і свобод громадян [208, с. 36].

Окрім того, в юридичній літературі слушно наголошується на тому, що одним з напрямів суспільного прогресу є захист конституційних прав і свобод людини та громадянина, у т.ч. культурних. Забезпечення конституційних культурних прав і свобод людини – необхідний атрибут будь-якої правової держави. Свого часу радянський вчений Г. П. Ємельянов стверджував, що важливу роль у реалізації соціально-культурних прав і свобод відіграють їх конституційні гарантії. Саме тому під час осмислення проблем, пов'язаних із

забезпеченням цих прав і свобод, головну увагу варто приділити ефективності механізму їх гарантій [43, с. 95].

На сьогодні в Україні накопичено потужну нормативну основу культурних прав і свобод в Україні, що включає в себе Конституцію України, Декларацію про державний суверенітет України, низку законів і підзаконних актів, втім ефективність їх реалізації, з огляду на реальний стан справ, залишається вкрай низькою.

На теренах нашої держави, ще задовго до прийняття Основного Закону, принцип захисту і охорони культурних прав і свобод особи закріпила Декларація про державний суверенітет України, в п. VIII якої зазначено, що наша держава «є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку»; при цьому «Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців [34].

Цивільний кодекс України [231] висвітленню питань довкола захисту культурних прав особи присвятив лише ст. 300, відповідно до якої фізична особа має право на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також право на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

У свою чергу, Кримінальний кодекс України містить низку статей, положення яких спрямовані на захист і охорону культурних прав людини від злочинних посягань, а саме: ст. 176 передбачає кримінальну відповідальність за порушення авторського права і суміжних прав; ст. 177 – за порушення прав на об'єкти промислової власності; ст. 183 – за порушення права на отримання освіти [106].

Роль рамкового в досліджуваній сфері тривалий час відігравали «Основи законодавства України про культуру», що визначали правові, економічні, соціальні, організаційні засади розвитку культури в Україні, регулювали суспільні відносини у сфері створення, поширення, збереження та використання культурних цінностей і були спрямовані на реалізацію суверенних прав України у сфері культури; відродження і розвиток культури української нації та культур національних меншин, які проживають на території України; забезпечення свободи творчості, вільного розвитку культурно-мистецьких процесів, професійної та самодіяльної художньої творчості; реалізацію прав громадян на доступ до культурних цінностей; соціальний захист працівників культури; створення матеріальних і фінансових умов розвитку культури [141]. З прийняттям у грудні 2010 р. Закону України «Про культуру» названі вище Основи втратили чинність.

Чинний Закон України «Про культуру» [164] визначає правові засади діяльності у сфері культури, регулює суспільні відносини, пов'язані із створенням, використанням, розповсюдженням, збереженням культурної спадщини та культурних цінностей, і спрямований на забезпечення доступу до них.

Згідно зі ст. 6 названого Закону у сфері культури громадяни мають право на: свободу творчості; вільний вибір виду діяльності у сфері культури, засобів і сфер застосування творчих здібностей, самостійне розпорядження своїм твором; провадження творчої діяльності самостійно або з використанням будь-яких форм посередництва; створення закладів культури недержавної форми власності різних напрямів діяльності та організаційно-правових форм; об’єднання у творчі спілки, національно-культурні товариства, центри, фонди, асоціації, інші громадські організації у сфері культури; збереження, розвиток, пропагування культурної, мовної самобутності, традицій, звичаїв та обрядів; захист прав інтелектуальної власності, зокрема авторського права і суміжних прав; доступ до культурних цінностей, культурної спадщини і культурних благ; здобуття культурно-мистецької освіти; інші права, встановлені законодавством. Цей перелік майже повністю відтворює той, що був передбачений ст. 5 Основ законодавства України

про культуру, з деякими термінологічними правками (зокрема, «право на самостійне визначення долі своїх творів» замінено на юридично більш коректне «право на самостійне розпорядження своїм твором», а «право на здобуття спеціальної освіти» – на більш конкретне «право на здобуття культурно-мистецької освіти»).

Варто звернути увагу, що в ст. 6 Закону України «По культуру» зібрані різні за своєю юридичною природою суб'єктивні права: одні з них є основними (конституційними), інші ж виступають деталізацією конституційних прав. Наприклад, право на свободу творчості та право на доступ до культурних цінностей мають основоположний характер, тоді як право на об'єднання у творчі спілки, національно-культурні товариства, центри, фонди, асоціації, інші громадські організації у сфері культури – це лише деякі з правомочностей, з яких складається конституційне право на об'єднання, а право на здобуття культурно-мистецької освіти – одна з правомочностей, з яких складається конституційне право на освіту.

На особливу увагу заслуговують права національних меншин на свою етнічну культуру. Право на національну культуру закріплено не тільки в документах ООН і Ради Європи, а й практично в усіх документах НБСЄ/ОБСЄ. Особи, які належать до національних меншин, мають право вільно висловлювати, зберігати й розвивати свою культуру без будь-якої дискримінації та в умовах повної рівності перед законом. Міжнародні інститути, акти міжнародного права також визнають властиву корінним народам гідність і їхній унікальний внесок у розвиток суспільства, забезпечення плюралізму й рішуче підтверджують прихильність міжнародного співтовариства їхньому економічному, соціальному й культурному добробуту та забезпечення для них можливості користуватися плодами сталого розвитку. Держави повинні забезпечувати повну й безперешкодну участь корінних народів у всіх аспектах життя суспільства, зокрема в питаннях, які зачіпають їхні інтереси. З огляду на важливість заохочення та захисту прав корінних народів і внесок такого заохочення й захисту в політичну та соціальну стабільність держав, у яких такі народи мешкають,

державам потрібно, відповідно до міжнародного права, приймати узгоджені позитивні кроки щодо забезпечення поваги всіх прав людини й основних свобод корінних народів на основі рівності й недискримінації та визнавати значення й різноманіття їхньої самобутності, культури та громадської організації [16].

В Україні відповідні права національних меншин охоплюються правом на національно-культурну автономію. Згідно зі ст. 6 Закону України «Про національні меншини в Україні» це право включає в себе право на користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству [167].

Закон України «Про національні меншини в Україні» культурні права даної категорії громадян України гарантує через їх право на національно-культурну автономію, котре включає: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність згідно з чинним законодавством.

Декларація прав національностей України [33] розкриває сутність і зміст культурних прав особи через гарантування на державному рівні права створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання, метою яких є діяльність, спрямовану на розвиток національної культури, проведення масових заходів, сприяння створенню національних газет, журналів, видавництв, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій (ст. 6).

У контексті культурних прав і свобод не можна обійти увагою і згаданий у

попередньому підрозділі Закон України «»Про корінні народи України» [163]. Названий Закон розподіляє права корінних народів у духовно-культурній сфері на три групи: культурні (ст. 4), освітні та мовні (ст. 5), а також інформаційні (ст. 6). До культурних прав корінних народів віднесено право на дотримання, відродження та розвиток своїх духовних, релігійних та культурних традицій і звичаїв, збереження матеріальної та нематеріальної культурної спадщини, до освітніх і мовних – право створювати свої заклади освіти або співпрацювати із закладами освіти усіх форм власності з метою забезпечення вивчення мови, історії, культури відповідного корінного народу та навчання мовою відповідного корінного народу, а до інформаційних – право через представницькі органи мають відповідно до законів України створювати свої засоби масової інформації.

Серед законодавства у духовно-культурній сфері найбільш розлогим і розгалуженим є законодавство про освіту. На сьогодні його складають закони «Про освіту» [168], «Про дошкільну освіту» [159], «Про повну загальну середню освіту» [173], «Про позашкільну освіту» [174], «Про професійну (професійно-технічну) освіту» [179], «Про вищу освіту» [157], тощо.

Преамбула Закону України «Про освіту» визначає освіту основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави, а метою її – всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями. Згідно з положенням ч. 3 ст. 3 даного Закону, право особи на освіту може реалізовуватися шляхом її здобуття на різних рівнях освіти, у різних формах і різних видів, у т.ч. шляхом здобуття дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої освіти та освіти дорослих» [168].

Право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості,

захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності, закріплено в таких Законах України: «Про авторське право і суміжні права» [156], «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [171], «Про охорону прав на промислові зразки» [172].

Головним серед них за змістовним навантаженням є Закон України «Про авторське право і суміжні права». Даний нормативно-правовий акт охороняє особисті немайнові права і майнові права авторів та їх правонаступників, пов’язані із створенням та використанням творів науки, літератури і мистецтва – авторське право, і права виконавців, виробників фонограм і відеограм та організацій мовлення – суміжні права.

Одним з головних і найважливіших різновидів культурних прав і свобод людини і громадянина виступає право особи на вільний і всебічний розвиток та користування рідною мовою. Це пояснюється тим, що мова є суспільним явищем, яке охоплює всі сфери життя будь-якої людини. Мова є не лише найбільш універсальним засобом людського спілкування, який забезпечує змістовний аспект взаємодії і взаєморозуміння в процесі спільної діяльності, а й виступає способом вираження правових приписів і норм, оскільки право впливає на правосвідомість людей саме за допомогою мови.

Питання щодо функціонування і розвитку мов в Україні викладені в найважливішому національному нормативно-правовому акті нашої країни – Конституції, а саме в положеннях статей 10, 11, 12, 24, 34, 53, 103, 107, 127, 143, 148 тощо. Статус державної мови України на законодавчому рівні вперше був закріплений в Законі України «Про мови в Українській РСР» [166], положення якого передбачали відповідальність за публічне приниження чи зневажання, навмисне спотворення української або інших мов в офіційних документах і текстах. На сьогодні відповідні питання регулюються Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [160].

Згідно з ч. 7 ст.1 названого Закону, Статус української мови як єдиної державної мови передбачає обов’язковість її використання на всій території

України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені цим Законом. У контексті регулювання духовно культурних відносин, варто відзначити положення ч. 8 даного Закону, де констатується, що українська мова як єдина державна мова виконує функції мови міжетнічного спілкування, є гарантією захисту прав людини для кожного українського громадянина незалежно від його етнічного походження, а також є фактором єдності і національної безпеки України.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що в нашій державі вже існує достатній законотворчий доробок в сфері гарантування, захисту та охорони культурних прав людини і громадянина, проте ще не спостерігається практичної реалізації задекларованих положень в діяльності державних органів влади та їх посадових осіб. Україна повинна обрати запропонований міжнародною спільнотою шлях, спрямований не лише на декларування принципу гарантування і дотримання культурних прав особи та всіх без винятку їх різновидів, а й здійснення важливих перспективних кроків щодо практичної реалізації визначених на найвищому конституційному і законодавчому рівні правових положень і вимог.

На підставі зазначеного можна резюмувати, що культурні права людини та громадянина є невід’ємною частиною всієї системи прав людини. Їх значимість підкреслюється тим, що вони належать до основних і невідчужуваних прав людини та регулюються значною кількістю міжнародних нормативних актів.

Культурні права людини та громадянина спрямовані на гармонійний і духовний розвиток людини й допомагають кожному громадянину стати корисним учасником у політичній, економічній, соціальній і культурної сферах.

Культурні права мають свої особливості: вони становлять групу прав людини та громадянина, яка є базисною для розвитку інших прав; відображають духовні та правові закономірності розвитку держави й громадянського суспільства; визначають зміст і рівень гуманізму українського законодавства та його відповідність міжнародним соціальним стандартам; забезпечують духовний

розвиток людини й визначають його вплив і роль на розвиток політичної, економічної, духовної, соціальної та культурної сфер держави й суспільства

Розвиток культури окремої особи та народу загалом значною мірою залежить саме від наданих державою можливостей розвивати, задовольняти та втілювати в життя свої культурні потреби. У сучасній Україні регламентація основних культурних прав та свобод людини і громадянина здійснюється на трьох взаємодоповнюючих нормативних рівнях: конституційному, законодавчому та міжнародному.

Для ефективної реалізації культурних прав людини їх перелік треба доповнити правом на доступ до культурних цінностей. Право на доступ до культурних цінностей варто розуміти як визначену в міжнародних і національних законодавчих актах можливість людини безперешкодно користуватися об'єктами культурної спадщини, що забезпечують її культурний розвиток, а також обов'язок держави створити відповідні умови для реалізації цього права, гарантувати та захищати це право.

2.3. Конституційно-правовий статус інститутів громадянського суспільства у духовно-культурній сфері

Кожне суспільство породжує власний, специфічний вид культури, який продукує відповідні норми соціальної поведінки, типи відносин між людьми, ціннісні орієнтації, особистісні та громадські пріоритети. Не є винятком і громадянське суспільство, яке, за висновком О. В. Роговець, «з одного боку, привносить у життєдіяльність соціуму громадянську культуру як невід'ємний свій компонент, а з іншого – саморозвивається завдяки набуттю її носіями високого рівня сформованості відповідних рис та якостей» [192, с. 156].

За визначенням Ю. М. Тодики і В. С. Журавського, громадянське суспільство – це «система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів та відносин, що забезпечують умови для реалізації приватних інтересів та потреб індивідів і колективів, для життєдіяльності соціальної і духовної сфер,

їх відтворення та передачі від покоління до покоління» [84, с. 187]. На думку О. В. Скрипнюка, діяльність громадянського суспільства нині не обмежується соціальною і духовною сферами суспільного життя; сучасне громадянське суспільство має діяти в усіх без винятку сферах суспільного та державного життя [203, с. 241]. У межах громадянського суспільства відбувається суспільна соціалізація, тобто засвоєння й підтримка прикладів і стандартів поведінки, норм, культурних цінностей та орієнтирів, в яких враховується існування громадянського суспільства загалом і визнається хід демократичних процесів.

Основним призначенням громадянського суспільства є створення умов, що забезпечують якомога більш повне задоволення різноманітних матеріальних, духовно-культурних та інших потреб людини. Громадянське суспільство передбачає досягнення добробуту й процвітання всього суспільства, підвищення соціально-економічного рівня життя населення, духовно-культурного розвитку суспільства, безумовне підпорядкування держави праву. Тому будь-яка демократична, правова, соціальна держава не може існувати без громадянського суспільства, де забезпечуються й захищаються на належному рівні права, свободи та законні інтереси громадян. В Україні процес формування громадянського суспільства досі не вийшов на пік свого розвитку, адже громадянське суспільство має природні фази свого формування, котрі не можна перестрибнути чи скасувати, однак можна скоротити та пом’якшити певні негативні моменти перехідних процесів, сформулювавши і реалізувавши на практиці правові засади даного явища.

З іншого боку, громадянське суспільство являє собою сприятливе суспільне середовище для формування й поширення демократичної політичної культури і через неї – для зміцнення демократії, надання процесу демократизації незворотного характеру. Важливо також підкреслити, що в межах громадянського суспільства відбувається організація суспільного плюралізму, тобто поєднання й урахування інтересів різноманітних соціальних і політичних сил, формується гуманітарна складова державної політики. Нарешті, в громадянському суспільстві відбувається громадянська соціалізація, тобто засвоєння і підтримка людьми

певних стандартів поведінки та діяльності, норм, культурних цінностей і орієнтирів.

Жваве громадянське суспільство широко розглядається як важливий елемент сучасного соціального та політичного життя як на національному, так і на міжнародному рівнях, а також як передумова демократичного розвитку та участі населення. Кожне суспільство складається з трьох арен для взаємодії та дискурсу: уряду, ринку та сім'ї – причому поняття сім'ї поширюється також на споріднені мережі, клани та спільноти. У більшості країн існують сотні, якщо не тисячі організацій, створених на неприбуткових засадах, які обслуговують індивідуальні, групові та громадські інтереси. Ці організації становлять основу громадянського суспільства. Громадянське суспільство складається з добровільних об'єднань, створених для цілей спільного інтересу або колективних дій. По суті, воно охоплює набір реляційних мереж, заснованих на сім'ї, вірі, інтересах, місцеположенні або ідеології. В його основі лежить невимушене людське об'єднання, яке набуває багатьох форм, включаючи організовану політичну чи соціальну діяльність, яке діє між приватною сферою, яка має прибуток, та офіційними державними установами [241].

Природа, діапазон і масштаби громадянського суспільства відрізняються від країни до країни, оскільки історичні та культурні обставини різні. Громадянське суспільство формується і є частиною національної культури. Проте більшість організацій громадянського суспільства, незалежно від того, де вони існують, формуються та функціонують на загальних засадах: вони неприбуткові, некомерційні, колективні, підзвітні, відкриті, цивільні та цивілізовані, приватні, але мають громадську мету й орієнтовані на суспільне благо, мають певний ступінь репрезентативності, діють за згодою та без примусу [241]. В ідеалі організації громадянського суспільства є незалежними та внутрішньо демократичними, вони не покладаються на підтримку уряду чи приватного бізнесу. Їхня легітимність випливає не з їхньої влади чи здатності отримувати прибуток, а з їхнього внеску у загальне благо та з їхньої чуйності до навколишніх подій.

Інституції громадянського суспільства сприяють громадській активності, допомагають в освітній діяльності шляхом посилення артикуляції суспільних проблем та повніше залучати громадян до пошуку оптимальних рішень. Більшість інституцій громадянського суспільства демонструють відданість покращенню умов життя громадян, втілюючи такі цінності, як альтруїзм та громадянська відповідальність. Досить часто представники громадянського суспільства пропонують альтернативні стратегії, стимулюють дискусії та збагачують формування публічної політики. Стимулюючи громадянську участь, ці інституції допомагають державі розвиватися політично, економічно, соціально та культурно.

Некомерційні неурядові організації часто діють там, де є ніші та прогалини, зокрема й у духовно-культурній сфері, особливо там, де ринкові чи публічно-владні механізми виявляються неефективними. У багатьох випадках, включаючи питання освіти, культури та відпочинку, ці організації можуть надати нову силу існуючій діяльності, ефективно доповнюючи діяльність публічних установ та інших суб’єктів.

Як культурологічна категорія громадянське суспільство має особливу цінність як наявність у ньому стійкого ціннісно-нормативного поля, що включає певні соціально значущі ідеї та усталені традиційні цінності та вірування, що впливають як на суспільне, так і на приватне життя громадян. Крім того, громадянське суспільство в цій якості може акумулювати той чи інший досвід соціальної взаємодії та громадянської активності населення, які є надбанням загальної соціальної та політичної культури суспільства. Громадянське суспільство здатне здійснювати своєрідне культурне регулювання поточних соціальних взаємодій членів суспільства як громадянських суб'єктів. Це один із механізмів формування громадської думки щодо найбільш актуальних і значущих соціальних проблем, які впливають на стан усього суспільства. Ця думка регулюється певними ціннісно-світоглядними орієнтирами та установками, які формуються в руслі громадянської діяльності, значною мірою визначають зміст панівної суспільної моралі [31, с. 43].

Відповідно до цієї мети саме громадянське суспільство стає культурним символом, навколо якого консолідуються певні соціальні спільноти та групи за різними ознаками: соціальним, культурним, політичним тощо. Ця здатність об'єднувати спільноти та групи є життєво важливою для багатьох членів суспільства як альтернатива індивідуалістичному прагматизму, де немає місця для співпраці, партнерства та взаємодопомоги, яких потребує багато людей. Усі ці очікування та ідеальні прагнення щодо громадянського суспільства дозволяють вивчати його саме як культурологічну категорію [280].

У цьому випадку формується загальна громадянська культура суспільства, що сприяє залученню до соціально-культурних процесів найрізноманітніших груп, соціальних верств, спільнот. На думку дослідників, «культура громадянства та її домінуюча риса – громадянський етос – повинні включати такі принципи та умови, як вільний і різнобічний розвиток особистості в межах даної соціокультурної форми; пріоритетність та конкретно-історична реалізація загальноплемінних («загальнолюдських») цінностей; досягнення єдності індивідуальних і суспільних інтересів, наявність згоди з принципових світоглядних питань, де визначальним є ставлення до людини; орієнтація на звільнення людини від природних і соціальних уз, що сковують її творчість; вимога захисту конкретних прав і свобод особи; визнання унікальності кожної людини та важливості всіх цивілізованих форм життя, плюралізму тощо» [193, с. 113].

Для вивчення громадянського суспільства актуальним є звернення до таких компонентів культури:

– комунікативна складова передбачає розвиток «мов культури», її семіозису, що формується у просторі громадянського суспільства;

– семантичний компонент полягає у визначенні смислових, змістовних проявів і програм діяльності різних цивільних структур;

– нормативна складова включає стандарти, культурні норми, зразки, традиції, обряди;

– інформаційна складова передбачає формування цілісної картини світу

відповідно до загальноприйнятих міфологем, естетичних уявлень, досвіду повсякденної культури.

Л. Ю. Грудцина справедливо вказує на те, що діяльність інститутів громадянського суспільства, породжує правовідносини, спрямовані на реалізацію та захист індивідами своїх прав і свобод, рішення загальних завдань у сфері економіки, культури та інших сферах суспільного життя. Крім того, діяльність інститутів громадянського суспільства здатна впливати на державні інститути і огороджувати людей від необґрунтованого втручання даних інститутів в суспільне життя [29, с. 15].

Будь-яке суспільство, в т. ч. і громадянське, перебуває в постійній динаміці, тому слід визнати неможливість вироблення єдиного і статичного поняття «громадянського суспільства». Проте можливо зафіксувати соціокультурне різноманіття можливостей взаємодії у відносинах держави, суспільства і особи. Крім того, визнаючи наявність інститутів громадянського суспільства як невід’ємних складових частин громадянського суспільства, слід визнати неможливість фіксації універсальної жорстко структурованої системи інститутів.

Складовою громадянського суспільства, як зазначає Г. В. Берченко, є добровільні інститути, причому тільки ті, що діють в рамках законодавства [11, с. 20]. Л. Ю. Грудцина класифікує ці інститути за сферами та специфікою здійснюваної ними діяльності на три основних види: а) інститути громадянського суспільства в сфері надання кваліфікованої юридичної допомоги – адвокатура, громадські об’єднання адвокатів, нотаріат, б) інститути громадянського суспільства в політичній сфері - політичні партії, в) інститути громадянського суспільства в соціально-економічній та культурній сферах – некомерційні громадські організації, громадські рухи, громадські фонди, установи, професійні спілки, засоби масової інформації, церква (релігійні організації, конфесійні об'єднання), органи місцевого самоврядування (спільноти), інститути власності, освіти тощо [29, с. 15].

Варто відзначити, що терміни «громадянське суспільство» та «інститути громадянського суспільства» нещодавно отримали свою нормування у чинному

конституційному законодавстві. Згідно Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2012 р. № 212/2012, під громадянським суспільством і його інститутами розуміють такий стан суспільства, в якому вільно реалізуються основоположні права і свободи людини і громадянина через різні форми публічної громадянської активності та самоорганізації [215].

Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» № 537 від 09.01.2007 р. встановлює доволі розпливчатий перелік організацій громадянського суспільства: «Основним елементом громадянського суспільства виступає людина, інтереси та потреби якої виражаються через відповідні об’єднання громадян, такі як політичні партії, професійні об’єднання, асоціації, творчі спілки тощо» [169].

Стаття 36 Конституції України, встановлюючи право громадян на свободу об’єднуватись у політичні партії та громадські організації для здійснення захисту своїх прав і свобод та задоволення різних, у т. ч. й культурних інтересів, закріплює одну з гарантій конституційних культурних прав та свобод людини і громадянина. У цьому разі спостерігається досить цікава ситуація, за якої успішна реалізація політичного права (на об’єднання у громадські організації) виступає як одна з гарантій реалізації інших видових груп прав і свобод. Адже створення таких організацій може мати на меті сприяння реалізації та захисту певних, зокрема, культурних прав і свобод людини.

У чинному Законі України «Про культуру» участь громадськості в реалізації державної політики у сфері культури окреслена у відсильний спосіб (ч. 1 ст. 31): «Громадські організації (професійні спілки, творчі спілки, товариства, фонди, асоціації тощо) беруть участь у реалізації державної політики у сфері культури відповідно до законодавства» [164]. При цьому, до якого саме «законодавства» слід звертатися за деталізацією цього припису, залишається незрозумілим. Принаймні ч. 4 ст. 12 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» містить таку ж відсильну норму: «У реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики беруть участь політичні партії, громадські

організації у порядку, передбаченому законом» [162].

На наш погляд, у даному випадку слід звертатися до законів про статус відповідних інституцій громадянського суспільства. Так, ст. 21 Закону України «Про громадські об’єднання» містить перелік прав громадських об’єднань, у т.ч.: звертатися у порядку, визначеному законом, до органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб з пропозиціями (зауваженнями), заявами (клопотаннями), скаргами; одержувати у порядку, визначеному законом, публічну інформацію, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації; брати участь у порядку, визначеному законодавством, у розробленні проектів нормативно-правових актів, що видаються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування і стосуються сфери діяльності громадського об'єднання та важливих питань державного і суспільного життя, тощо [158].

Не можна недооцінювати також зростаючої ролі громадських організацій у консолідації суспільства. На початку 90-х рр. XX ст. в Україні важливу роль у процесі національного відродження та національної консолідації відіграли перші громадські організації: Народний Рух України, Демократичний Союз, Товариство української мови ім. Шевченка. Згодом з’явилися товариства «Просвіта», «Спадщина», «Громада», Спілка незалежної української молоді, товариство захисту колишніх в’язнів тоталітарного режиму «Меморіал» та ін. Саме ці організації на хвилі піднесення національно-патріотичного руху демократичних сил діяли задля відродження і об’єднання нації на основі головних чинників: релігійного, територіального, економічного, культурного, національного та етнічного [120, с. 24-25].

Говорячи про роль інституцій громадянського суспільства у духовно-культурній сфері, не можна обійти увагою творчі спілки як добровільні об’єднання професійних творчих працівників відповідного фахового напряму в галузі культури та мистецтва, котрі мають фіксоване членство і діють на підставі

статуту. Згідно зі ст. 9 Закону України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» названі об'єднання мають право: здійснювати творчу та господарську діяльність у передбаченому законодавством порядку для виконання своїх статутних завдань; представляти та захищати права і законні інтереси своїх членів; брати участь у розробці нормативно-правових актів щодо діяльності творчих спілок і статусу творчих працівників; брати участь у визначенні засад державної політики у сфері оплати праці членів творчих спілок, страхування, пенсійного забезпечення, зайнятості, правового та соціально-економічного захисту творчих працівників; представляти професійних творчих працівників до відзначення державними нагородами, почесними званнями, державними преміями, іншими видами морального та матеріального заохочення; у встановленому порядку створювати фонди творчих спілок з правами юридичної особи для виконання статутних завдань і цілей творчої спілки; проводити атестацію творчих працівників відповідно до свого статуту тощо [177].

На жаль, як констатується в спеціальному аналітичному звіті, підготовленому національним експертом проєкту ЄС П. Білашем на замовлення Програми розвитку ООН в Україні для слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики (2021 р.)., «проблематика діяльності та розвитку творчих спілок в Україні практично не досліджена, самі творчі спілки за малим винятком не достатньо уваги приділяють власній популяризації, практично не розробляють комунікаційних стратегій, а тому про їх існування майже не відомо широкому загалу» [5, с. 3].

Оскільки в Україні проживають, крім титульної (державної) нації, представники більш як 100 різних етносів (приблизно 27 % населення держави) [121, с. 682], то громадські організації національних меншин також відіграють суттєву роль для розбудови стабільної, безконфліктної держави. Етнічність є смислоутворюючим фактором формування дуже різних недержавних культурно-організаційних інституцій, де уособлюється етнічний характер, ментальність та традиції різних народів [118, с. 161]. Ці соціальні інституції можуть мати різне й цілком конкретне призначення, пов'язане із задоволенням релігійних,

культурних, правових, економічних та інших потреб, але в поліетнічних суспільствах можуть ставати механізмами, що формують, захищають та реалізують інтереси збереження етнічної самобутності.

Як слушно зазначає Л.І. Лойко, створення і діяльність громадських організацій етнічних меншин безпосередньо пов'язані зі становленням громадянського суспільства, з розвитком різноманітних форм громадянської самодіяльності, захищеної від прямого втручання і регламентації з боку державних органів. Такі національно-культурні товариства насамперед ставлять за мету сприяти відродженню самобутніх культур своїх етнічних груп, гармонізацію міжетнічних відносин, розширення культурних і духовних зв'язків з етнічними батьківщинами. Хоча слід зазначити, що на початку XXI ст. проглядається тенденція активізації участі громадських організацій національно-культурного спрямування у вирішенні загальнодержавних проблем, а також партнерські відносини з державою щодо розробки та реалізації етнонаціональної політики [118, с. 201].

У свою чергу, політичні партії можуть впливати на реалізацію державної політики шляхом опозиційної діяльності, що включає в себе, зокрема: можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя; брати участь в обговоренні та оприлюднювати й обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів публічної влади, використовуючи для цього державні і недержавні ЗМІ в порядку, встановленому законом; вносити до органів державної влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, що є обов'язковими для розгляду відповідними органами в установленому порядку (ч. 2 ст. 12 Закону України «Про політичні партії в Україні) [175].

Крім того, Законом України «Про культуру» передбачено, що для фінансування культурних програм розвитку літератури та мистецтва, підтримки талантів і творчих починань у сфері культури, розв'язання соціальних і побутових проблем професійних творчих працівників громадські організації мають право самостійно та на договірній основі утворювати благодійні організації (ч. 2 ст. 31). Натомість співпраця державних органів та культурно-мистецької громадськості,

за названим Законом, зводиться до того, що з метою адекватного представлення та захисту інтересів професійних творчих працівників і аматорів держава залучає представників культурно-мистецької громадськості до участі в підготовці проектів нормативно-правових актів, презентації України в різних сферах міжнародного культурного життя, забезпечує надання інформації, необхідної для виконання завдань, визначених статутами (положеннями) закладів культури (ст. 32).

За Законом України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» ці інституції громадянського суспільства створюються з метою здійснення представництва та захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки (ч. 1 ст. 2), однак обсяг їхніх повноважень охоплює й духовно-культурну сферу. Зокрема, для вирішення актуальних проблем профспілкового руху, підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації профспілкових кадрів, з метою захисту прав та інтересів членів профспілок профспілки та їх об'єднання мають право за рахунок власних коштів створювати навчальні, культурно-освітні заклади, дослідні, соціально-аналітичні установи, а для висвітлення своєї діяльності – засновувати ЗМІ та здійснювати видавничу діяльність відповідно до закону (ст. 29). Крім того, професійні спілки можуть брати участь у розвитку масової фізичної культури, спорту, туризму, створенні та підтримці спортивних товариств і туристичних організацій (ч. 1 ст. 30). Певні права профспілки та їх об’єднання мають і в сфері захисту духовних інтересів трудящих: вони можуть брати участь у створенні умов для загальнодоступного користування громадянами надбаннями української національної культури, культур національних меншин, які проживають на території України, світової культури, свободи літературної, художньої, наукової, технічної творчості (ст. 31) [178].

Істотну роль у духовно-культурній системі суспільства традиційно відіграють релігійні організації. Вони утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури. Як слушно зазначає В.П. Карпунчев,

««стан забезпечення державою свободи віросповідання значною мірою залежить від характеру відносин держави й релігійних організацій, моделі та становлення таких взаємозв'язків, їх правового регулювання» [53, с. 26].

Правові засади функціонування релігійних організацій як інституцій громадянського суспільства, їхньої взаємодії з органами публічної влади та іншими соціальними інституціями закладено в Конституції України, Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» [181] та в інших нормативних документах. Принагідно слід відзначити, що згідно з чинним законодавством церква відокремлена, але не ізольована від держави. Тому для розв'язання загальносуспільних проблем держава і релігійні організації нерідко здійснюють спільні заходи з питань спільної зацікавленості, переважна більшість яких стосуються духовно-культурної сфери : формування здорового способу життя; підтримання авторитету інституту сім'ї, материнства й дитинства; збереження, відродження і розвитку історичної та культурної спадщини, у т. ч. традиційної культури українського суспільства; освітньої діяльності, пов'язаної із забезпеченням можливості здобуття якісної освіти громадянами з малозабезпечених прошарків суспільства; захисту суспільної моралі від проникнення культу насильства, жорстокості, порнографії; протидії псевдорелігійним структурам, небезпечним для особи та суспільства.

За Законом, релігійні організації мають право засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь або релігійних зібрань, а також місця, шановані в тій чи іншій релігії (місця паломництва), безперешкодно проводити богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії в культових будівлях і на прилеглій території, у місцях паломництва, установах релігійних організацій, на кладовищах, в місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах і будинках громадян, а також в установах, організаціях і на підприємствах за ініціативою їх трудових колективів і згодою адміністрації (ч. 1, 2 ст. 21). При релігійних організаціях можуть утворюватися товариства, братства, асоціації, інші об'єднання громадян для здійснення добродійництва, вивчення та поширення релігійної літератури та іншої культурно-освітньої діяльності (ч. 1 ст. 22).

Протягом останніх десятиліть в Україні відбулися істотні зміни у сфері релігійного життя та конфесійних відносин: розширилися межі релігійної свободи в суспільстві, кардинально змінилися характер та інтенсивність участі релігійних організацій у житті соціуму. Однією з примітних рис сучасних релігійних організацій є прагнення до активної участі в усіх сферах суспільного життя, у т. ч. й у сфері національного державотворення, формування нової політичної еліти та національної свідомості й патріотизму. Сьогодні вже стає звичною присутність представників релігійних громад на соціально-політичних, духовно-культурних та освітньо-виховних заходах.

Як слушно зазначає Х. Манджалій, роль релігійних організацій у вирішенні соціальних проблем може бути дійсно значущою і може виявлятися в кількох аспектах їхньої діяльності. Передусім, ті з них, що мають істотний духовний потенціал, можуть відіграти важливу роль у вирішенні соціальних проблем завдяки таким соціальним аспектам релігії, як світоглядний, інтегруючий, регулюючий та комунікативний. У процесі реалізації найважливіших соціальних функцій релігії створюється цілісна, згуртована організація віруючих, де діють особливі етичні стандарти, створюється особливий комунікативний простір і особливим чином регулюється поведінка учасників. По-друге, релігійні організації володіють особливими соціально-психологічними засобами впливу на людину і суспільство, котрі накопичувалися століттями та мають здатність корегувати важливі риси особистості й впливати на її світоглядні й споживчо-мотиваційні сторони [127, с. 58].

У контексті предмета нашого дослідження доречно відзначити низку ініціатив за участі релігійних організацій. Так, синодальне управління соціального служіння УПЦ КП «Eleos-Ukraine» за підтримки української діаспори у США у 2015 р. започаткували проект «Дорога додому», покликаний сприяти поверненню до мирного життя українських вояків з травмованою психікою. Благодійний фонд УГКЦ «Карітас-Львів» за підтримки Фонду сприяння демократії посольства США в Україні у 2016 р. розпочав реалізацію проекту «Комплексна освітньо-консультативна програма з допомоги внутрішньо

переміщеним особам та ветеранам АТО». Програма на безкоштовній основі надає доступ до якісної правової, фінансово-економічної та психологічної допомоги (у вигляді навчання та консультування). У тому ж році УПЦ КП презентувала відкриття Центру практичної допомоги захисникам України AXIOS. Його місія полягає підтримати починання та відкрити нові перспективи перед демобілізованими українцями та членами їхніх родин. Навесні 2017 р. РКЦ відкрила у Слов'янську Центр психологічного відновлення для людей з травмою війни «ПРОМИР». Окрім того, релігійні організації безпосередньо займаються душпастирюванням українських воїнів на лінії зіткнення з ворогом шляхом підготовки і направлення на передову військових капеланів, регулярно надають значну гуманітарну допомогу жителям прифронтових територій [209].

Цілком зрозуміло, що за наявних умов релігійні організації прагнуть, з одного боку, максимально інтенсифікувати релігійне життя своїх членів, зробити віру в релігійні догмати осередком їх духовного життя і головним чинником, що мотивує їх поведінку. Забезпечуючи права людини на свободу віросповідання, релігійні організації допускають і визнають лише такі обмеження в цій сфері, котрі диктуються необхідністю захисту конституційного ладу, громадського порядку, суспільної моралі, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, збереження традиційної релігійної культури суспільства, а також узгоджуються з нормами і принципами міжнародного права. Як відзначає А. Кочкадан, дбаючи про консолідацію українського суспільства, «релігійні організації докладають зусиль до пошуку та встановлення балансу (узгодження) інтересів віруючих і невіруючих громадян та їхніх об'єднань, досягнення взаєморозуміння та взаємної толерантності між ними, забезпечення міжконфесійної стабільності, запобігання виникненню конфліктів на релігійній основі, протистоянню церков (релігійних організацій), у т. ч. в питаннях розподілу сфер їхнього впливу на території України, повернення їм націоналізованого в минулому майна релігійного призначення» [105, с. 95].

До позитивних змін у питаннях взаємовідносин між релігійними організаціями і державою останнім часом можна віднести запровадження в

Україні інституту капеланства. Капелани в усі часи зміцнювали духовну й національну свідомість військовослужбовців. Запровадження цього інституту здійснено розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії та Державній прикордонній службі» від 2 липня 2014 р. [182]. Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України затверджене Наказом Міністерства оборони України від 14 грудня 2016 р. № 685 [151]. У контексті зазначеного важливим етапом щодо подальшого вдосконалення взаємовідносин між релігійними організаціями і державою є внесення на розгляд парламенту законопроектів, спрямованих на запровадження інституту священнослужителів (капеланів) у військових і правоохоронних органах, а також в установах Державної пенітенціарної служби. Зокрема, законопроектом № 1153 пропонується запровадити інститут військових священнослужителів (капеланів), які здійснюють душпастирську опіку на добровільних засадах у Збройних Силах України, Державній прикордонній службі Україні, Внутрішніх військах МВС України [184].

Треба чітко розуміти, що від налагодження стосунків держави з релігійними організаціями багато в чому залежить стабільність і подальший розвиток України. Адже залежно від того, як розвиватимуться стосунки держави і церкви (релігійних організацій), українське суспільство буде ставати більш консолідованим, або навпаки.

З кожним роком інституції громадянського суспільства накопичують позитивний досвід перетворень у духовно-культурній сфері. Наведемо лише кілька таких прикладів, що мали місце останнім часом:

1. Починаючи з 2018 р. Торгово-промислова палата України за підтримки Державної служби спеціального зв’язку та захисту інформації України в співпраці з ГО «Міжнародний університет кібербезпеки» проводить щорічний Місяць кібербезпеки. Організація проєкту відбувається в межах Меморандуму про співпрацю у сфері забезпечення кіберзахисту, мета якого полягає в покращенні загальнодержавного розуміння питань кібергігієни, підвищенні обізнаності всіх

верств суспільства з кіберзагрозами, шляхами запобігання та розширення співпраці суб'єктів кібербезпеки. Протягом 2018-2020 років відбулася низка заходів у межах європейських та світових практик «Місяць кібербезпеки», які стали знаковими подіями у сфері кібербезпеки нашої державі. В організації та проведенні заходів, пов'язаних із Місяцем кібербезпеки, узяли участь представники майже 100 компаній з України, Ізраїлю, Німеччини й США. Загалом представники центральних і місцевих органів виконавчої влади, державних підприємств й установ, освітніх закладів, Національної академії наук України, бізнесу з усіх регіонів України, асоціацій підприємців, ЗМІ, дипломатичних установ, акредитованих в Україні з 19 країн. Не менш важливими стали заходи щодо поширення культури кібергігієни серед молодого покоління, проведені в навчальних закладах, зокрема й школах. Проведення Місяця кібербезпеки дало змогу ознайомити громадян і представників бізнесу з нормативноправовою базою держави у сфері кібербезпеки, а також з імплементованими актами вимог та рекомендацій щодо кіберзахисту власних ресурсів, поширення найкращих практик безпечного використання кіберпростору й цифрових технологій, сприяння виробленню навичок кібергігієни під час використання мережевих та комп'ютерних систем [28, с. 101].

2. Український координаційний центр з підвищення правової освіти населення разом із Благодійним фондом «Об'єднання світових культур», Координаційною радою молодих юристів України й Українською молодіжною правничою асамблеєю провели XIV Всеукраїнський конкурс шкільних малюнків «Мої права» до Міжнародного дня захисту дітей. Конкурс став одним із наймасштабніших громадських проєктів у сфері правової освіти дітей за останні роки. 2020 року в ньому взяли участь майже десять тисяч школярів. Загалом же протягом чотирнадцяти років існування конкурсу його учасниками були приблизно 90 тисяч дітей. 2021 року конкурс шкільних малюнків «Мої права» відбудеться вже вп'ятнадцяте й вперше отримає підтримку з бюджету від Київської міської державної адміністрації [28, с. 102].

3. Завдяки реалізації угод про співпрацю з містами-побратимами Уманське

міське товариство дружби із зарубіжними країнами разом з управлінням праці та соціального захисту населення Уманської міськради розробили інклюзивний мистецький проєкт «Міжнародний художній симпозіум-пленер осіб з інвалідністю «Мистецтво без обмежень», який став переможною грантовою заявкою конкурсної програми «Інклюзивне мистецтво» від Українського культурного фонду. У події взяли участь майже тридцять митців з-поміж осіб з інвалідністю з України (Київ, Харків, Дніпро, Одеса, Львів, Полтава, Запоріжжя, Кременець, Бровари, Рені), Білорусі (Мінськ), Греції (Афіни) та в онлайн-режимі з Франції (Пон-л'Аббе) й Литви (Рига). На пленері відбулися 42 майстер-класи, 21 екскурсія, написано художні полотна, у яких відбито історію, краєвиди й архітектурні надбання міста, а також портрети уманців. За результатами проєкту видано каталог і календар [28, с. 86].

4. Група ентузіастів об'єднала активних людей старшого віку й створила майданчик для навчання, спілкування й відпочинку — «Університет третього віку». Проєкт реалізували 2019 р. за сприяння виконавчого комітету Славутської міськради. Метою університету є сприяння всебічному розвиткові людей пенсійного віку; організація вільного часу й культурного дозвілля; створення умов для самореалізації; формування принципів здорового способу життя; здобуття нових знань. Відкрито такі факультети: основи комп'ютерної грамотності, англійська мова, краєзнавство, збереження здоров'я, оздоровча гімнастика, декоративноприкладне мистецтво, згодом додалися культурологія і німецька мова. Працюють два клуби — «Надвечір'я» та «Джерела душі». Навчають людей пенсійного віку громадські діячі, волонтери, працівники міської бібліотеки, фахівці місцевих органів влади, місцевого управління праці та соціального захисту населення, охорони здоров'я, безоплатної правової допомоги й Пенсійного фонду України. Також викладачами можуть бути самі студенти «Університету третього віку» [28, с. 79].

Усе це лише поодинокі приклади колосальної роботи, котру проводять місцеві активісти. Водночас слід погодитися з І. С. Фатовим, який відзначає загалом вкрай низький рівень форм соціально-політичної участі громадян у

діяльності політичних партій, профспілках, громадських і релігійних організаціях, органах місцевого самоврядування [224, с. 7]. Серед основних причин суспільного і політичної пасивності домінують такі як зайнятість своїми справами і впевненість у тому, що їх громадська діяльність не буде результативною. До негативних факторів впливає на громадянську активність громадян можна віднести роз'єднаність, відсутність взаємодопомоги та співпричетності.

2.4. Роль держави у формуванні та розвитку духовно-культурних відносин в Україні: конституційно-правові аспекти

Серед усіх суб'єктів духовно-культурної системи провідна роль у формуванні та розвитку відповідних відносин належить державі як суверенній, правовій, територіальній організації публічної влади. Тільки держава в особі своїх органів і посадових осіб має змогу здійснювати може здійснювати в даній сфері всі п'ять правових форм діяльності: нормотворчу, установчу, правозастосовчу, контрольно-наглядову та інтерпретаційну. Більше того, держава формує і здійснює свою політику в духовно-культурній сфері як складову своєї гуманітарної політики.

Після здобуття незалежності Україна переважно успадкувала так звану радянську систему функціонування духовно-культурної сфери, де основним завданням було створення «єдиної стандартної соціалістичної культури», сама людина розглядалася не як активний суб'єкт, а лише як об'єкт політики, а більшість правових актів, що діяли в цій сфері, мали суто декларативний характер і спиралися на домінування комуністичної ідеології. Втім назрілі перетворення стикнулися з низкою перешкод, зокрема із системною соціально-економічною кризою, що змусило перевести плани щодо відродження української культури в площину порятунку й забезпечення її виживання.

Соціально-економічні перетворення України, що розгорнулися з проголошенням незалежності, істотно вплинули на формування нової вітчизняної соціокультурної реальності, особливість якої полягає в тому, що українське

суспільство зазнало соціокультурної трансформації та модернізації, радикальної зміни типу своєї організації й існування. При цьому характер такого впливу має як позитивні (посилення процесів демократизації культурної діяльності, залучення до культурної практики більш широких верств населення; подолання заідеологізованості (партійності) культури, розширення свободи та зростання багатоманітності напрямків духовного життя як однієї з передумов поновлення іманентного самодостатнього розвитку культури; ліквідація системи «жорсткого» ієрархічного управління сферою культури та збільшення самостійності розвитку культури в регіонах; активізація процесів міжкультурного діалогу), так і негативні аспекти (вторгнення ринкових відносин до культурної сфери, що призвели до її комерціалізації; повсюдне зниження соціально-культурних потреб і критеріїв оцінки явищ культури та мистецтва у споживачів, а також зниження рівня якості культурного життя загалом тощо).

Протягом 90-х років XX ст. припинили своє існування сотні різноманітних закладів культури, постійно скорочувалося вітчизняне книгодрукарство, майже повністю припинилося кіновиробництво, істотно знизився рівень відвідуваності закладів культури. Низка негативних факторів, як-от залишковий принцип фінансування культури, руйнівний вплив радянської тоталітарної спадщини, разюча невідповідність діяльності закладів культури сучасним вимогам, непідготовленість кадрів до нових соціально-економічних умов, інформаційна дискримінація духовно-культурної сфери, – усе це в підсумку призвело до того, що культура втратила не тільки гідне місце серед пріоритетів державної політики, а й опинилася фактично на периферії національних інтересів. Поступово майже всю гуманітарну політику почали ототожнювати із політикою соціальною, здебільшого спрямованою на забезпечення матеріальних потреб громадян, зокрема на збільшення розміру заробітної плати та соціальних виплат, забезпечення їх своєчасної виплати тощо. Однак подолання матеріальних проблем не веде до автоматичного зростання культурного рівня населення.

Починаючи з середини 90-х років XX ст. робилися певні спроби реформувати культурну політику України. Так, упродовж 1994-1996 рр. на

місцеві бюджети було передано повноваження з фінансування закладів культури. Фактично то була перша хвиля процесу децентралізації в духовно-культурній сфері, однак вона не дала позитивних результатів: зачинилася ще більша кількість бібліотек і клубних закладів, у кілька разів зменшилося фінансування мистецьких шкіл тощо. Як наслідок, мільйони українців були позбавлені фізичної можливості доступу до культурних послуг, а якість цих послуг залишалася вкрай незадовільною.

Із 2000 р., разом із поліпшенням соціально-економічної ситуації в країні, прояви вищезгаданої негативної тенденції почали мінімізуватися, однак сфера культури, маючи інституційну пам’ять про колишню адміністративну та фінансову підтримку держави, виявилася просто не готовою до нових ринкових умов і, відповідно, ринкової боротьби за увагу (і кошти) потенційних споживачів її послуг.

Як реакція на нові реалії, у 2005 р. парламентом було затверджено Концепцію державної політики в галузі культури на 2005-2007 рр., котра передбачала розробку, затвердження та впровадження державних соціальних стандартів надання послуг населенню у сфері культури (тобто перелік та обсяг послуг, порядок їх надання, показники виконання та якості послуг), а також спеціальні методики визначення розміру фінансового забезпечення названих стандартів у розрахунку на душу населення [103]. Втім згадана Концепція мала переважно декларативний характер, адже для визначених нею цілей та завдань не передбачався організаційно-правовий механізм реалізації.

Усі подальші спроби реформування системи надання культурних послуг населенню, у т. ч. затвердження Міністерством культури України в 2013 р. Державного стандарту надання безоплатних послуг клубними та бібліотечними закладами культури державної та комунальної форм власності [35], не забезпечили поліпшення ситуації у духовно-культурній сфері на місцях. До того ж, названий Державний стандарт в аспекті реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, що набули концептуального характеру з весни 2014 р., виявився вже морально застарілим.

Друга хвиля перетворень у духовно-культурній сфері розпочалася в 2014 р. з початком добровільного об’єднання територіальних громад, що здійснювалося в межах реформи щодо децентралізації публічної влади. Однак, незважаючи на державну фінансову підтримку об’єднаних громад, які займали близько 37% території України, та через тимчасову окупацію АРК і частини території Донбасу, станом на листопад 2018 р. все одно спостерігалося зменшення кількості закладів культури.

Ще більш загострює проблемність ситуації щодо погіршення доступності культурних послуг для населення й рівень встановленого прожиткового мінімуму в Україні, до структури якого, зокрема, закладається вартісна величина мінімального набору послуг, потрібних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особи. За даними Міністерства соціальної політики України, фактичний розмір прожиткового мінімуму в розрахунку на місяць на одну особу більш як удвічі перевищує законодавчо встановлений мінімум. При цьому частка видатків на культуру, закладених у фактичний прожитковий мінімум, становить менше 2%.

На сьогодні ситуація в духовно-культурній сфері викликає серйозні занепокоєння. Аналіз динаміки кількості закладів культури та мистецтва за період з 1990 р. до 2020 р. свідчить про скорочення кількості театрів майже на 10 %, клубних закладів – майже на третину. Найбільш суттєве скорочення кількості таких закладів відбулось у частині бібліотек – 32,6 % та демонстраторів фільмів – 95,9 %. Така тенденція значною мірою є наслідком інформатизації суспільства, а також поширення продуктів кінематографії та літературного мистецтва у вільному доступі в мережі Інтернет, що нівелює наразі роль кінотеатрів і бібліотек.

Подібна тенденція простежується й за результатами аналізу динаміки відвідування закладів культури та мистецтва в Україні. За період з 1995 р. до 2017 р. неухильно зменшується кількість відвідувань театрів, концертних залів, музеїв, кінотеатрів, що підтверджує зрушення цінностей населення з духовних до більш меркантильних, зміщення пріоритетів та акцентів у бік виживання, а не

соціокультурного розвитку, – спочатку з отриманням незалежності України у 1990-ті рр., потім після фінансової кризи 2008 р. та дотепер. Причинами такого стану справ є переважно брак коштів (цей фактор посилюється також за умов постійного зростання цін на відвідування культурно-мистецьких заходів, коли, до прикладу, індекс споживчих цін на послуги культури та відпочинку на кінець 2017 р. становив 137,9, а це значно більше, ніж аналогічний показник за такими групами, як освіта, охорона здоров'я, транспорт і зв'язок, готелі тощо) та брак часу населення на культурно-розважальні заходи, що є переважно свідченням невисокого рівня добробуту громадян. То ж Україна в цьому аспекті належить до тієї групи країн, де спостерігається безпосередній зв'язок між економічними показниками та рівнем культури нації.

За результатами проведеного німецьким культурним центром «Гете-Інститут» в Україні опитування, метою якого було виявлення диференціації задоволення потреб у послугах сфери культури у крупних і малих містах, головними причинами, з яких жителі малих міст не відвідують культурні заходи, є брак цікавих подій (34 %), коштів (28 %) та часу (25 %). При цьому більшість респондентів у великих містах (51 %) посилаються передусім на брак часу і лише 14 % – на відсутність цікавих заходів. Це підкреслює концентрацію та більшу багатоманітність культурних заходів і подій у великих населених пунктах порівняно з малими. За своїм характером найбільш поширеними культурно-мистецькими заходами у великих містах є концерти, у малих – виставки.

Стосовно видавничої діяльності з 1995 р. до 20120 р. спостерігалася тенденція до зменшення тиражування книг та брошур майже вдвічі. Але при цьому збільшилася частка україномовних книг з 47,1 % до 66,7 %. Річний наклад періодичних та продовжуваних видань за цей самий період зріс майже в 10 разів, а середній разовий наклад газет – майже вдвічі.

До негативних моментів слід також віднести консерватизм певної частини управлінсько-бюрократичного персоналу, котра фактично ігнорує потребу модернізаційних зрушень, а також матеріально-фінансове забезпечення галузі культури за залишковим принципом в умовах системної й перманентної

соціально-економічної стагнації. Негативно позначилася на розвитку національного культурного простору й незавершеність процесу формування української політичної нації, оскільки це гальмує процес перетворення національної культури на культуру всього українського суспільства. Негативно позначилося на загальному стані державної культурної політики й періодичне загострення громадсько-політичної ситуації в країні. Названі соціокультурні процеси, з одного боку, стали закономірним наслідком «соціалістичної модернізації» з усіма її здобутками й недоліками, котрі були успадковані Україною від колишнього СРСР, а з іншого, – продовженням системної трансформації суспільного ладу, але в умовах первинного накопичення капіталу та формування ринкових відносин.

Інфраструктура галузі культури в Україні теж потребує реформування, щоб відповідати вимогам сучасного ринку. Діяльність недержавних культурно-мистецьких центрів вказує на те, що застосування інноваційних технологій, якість надання послуг здатні перетворити культуру на прибуткову галузь господарства. Розв’язанню наявних проблеми у державній мережі закладів культури сприятимуть фаховий менеджмент, значні інвестиції для модернізації, впровадження інноваційних технологій у театрах, музеях, мистецьких галереях, бібліотеках. Консультант ЮНЕСКО, Ради Європи, Європейського культурного фонду С. Манді зазначив, що завдання влади у сфері культури – «надати підтримку, а потім відійти вбік» [121, с. 91]. Це дасть можливість як державним, так і комерційним закладам культури брати повноцінну участь у забезпеченні духовного розвитку людини. Втім з огляду на сучасну ситуацію, державі ще зарано «відходити вбік»: духовно-культурна сфера конче потребує підтримки з боку держави.

Вже тридцять років минає з часу відродження Української держави, проте маємо підстави констатувати, що національна культура для більшості громадян залишилася непізнаною. З огляду на це держава має розробити механізми відкриття культурної і природної спадщини українцям, репрезентувати Україну однією із найпривабливіших країн Східної Європи для іноземців. Завдяки

інвестиціям у туристичну інфраструктуру, PR-промоцію Україна постане цілісною у своєму культурному розмаїтті, виявить свою історико-культурну спадщину. В Україні й досі не створено англомовний медіа-простір в Інтернеті, який би інформував іноземців про рекреаційні ресурси України, пам'ятні місця. Більшість туристів, які відвідують Україну, є громадянами Східної Європи. Це вказує на перспективу зростання туристів із країн ЄС, США, Австралії тощо. Для цього потрібно бути присутнім у інформаційному просторі міжнародними мовами спілкування. Модернізація туристичної галузі, застосування організаційних механізмів розвинених демократичних країн сприятимуть тому, що ті духовні набутки, які ми успадкували, будуть не лише захищені, але й сприятимуть припливу інвестицій у національну економіку.

Важливим ресурсом забезпечення успішної реалізації державної політики реформ та запорукою національної консолідації українців є культурний потенціал суспільства. Не зважаючи на важливість значення культури для розвитку особистості, утвердженні європейських цінностей та консолідації суспільства, доводиться констатувати, що й досі у політиків та управлінців поширене поверхове сприйняття культурної сфери, розуміння її як другорядної. Існуюча недооцінка важливості ефективної культурної політики як консолідуючого механізму для українського суспільства є одним з дезінтеграційних чинників, що набуває особливої гостроти в умовах анексії Кримського півострова та конфлікту на Донбасі, а відтак зберігає потенціал загроз національній безпеці держави.

Отже, розвиток культури в Україні протягом останніх трьох десятиліть відбувається вкрай суперечливо й неоднозначно. Пошук більш ефективних форм роботи відбувається як у змістовному, так і в організаційно-управлінському аспектах. При цьому поглиблюється усвідомлення факту зростання значення культури як форми прояву національної самосвідомості, національної ідентичності, важливого фактору консолідації суспільства.

Соціально-економічні перетворення, що розпочалися із проголошенням незалежності в серпні 1991 р., істотно вплинули на формування нової вітчизняної соціокультурної реальності, специфіка якої полягає в тому, що українське

суспільство зазнало кардинальної соціокультурної трансформації та модернізації, зміни типу своєї організації та способів функціонування. Характер такого впливу має свої як позитивні (пожвавлення процесів демократизації духовно-культурної системи, посилення її відкритості; залучення до культурної практики більш широких верств населення; подолання заідеологізованості культури, зростання свободи та розмаїття напрямків духовно-культурного життя як однієї з передумов поновлення іманентного й самодостатнього розвитку культури; скасування жорстко-ієрархічного управління сферою культури та посилення автономності розвитку духовно-культурних відносин на місцевому й регіональному рівнях; активізація процесів міжкультурного діалогу та формування мультикультуралізму), так і негативні аспекти (грубе вторгнення ринкових відносин до культурної сфери, що призвело до її комерціалізації; повсюдне зниження соціально-культурних потреб та інтересів; «розмивання» критеріїв оцінки явищ культури та мистецтва, зниження рівня якості культурного життя загалом).

Тож нагальним завданням є формування якісно нової культурної моделі, з урахуванням як реальних економічних можливостей нашої держави, так і специфіки її багатоетнічного соціального складу, а отже – менталітету і традицій. І розробляти її потрібно, звернувшись до тих моделей, котрі вже досить давно й ефективно функціонують у світовій практиці.

Найбільш актуальними напрямами реформування культурної політики, на думку фахівців, є такі: створення інституційної та правової бази державної культурної політики; модернізація управління державними та муніципальними закладами культури; забезпечення альтернативних джерел фінансування культури; активізація культурного процесу у регіонах [2].

У спеціальній літературі традиційно відзначається, що за сучасних умов у провідних постіндустріальних державах можна виокремити принаймні три найголовніші моделі взаємовідносин держави з культурною сферою: американську, британську і французьку. Всі вони різняться за рівнем (потужністю), формами і методами державного втручання у процеси матеріально-

фінансової та організаційної підтримки культури, обсягами та механізмами недержавної підтримки митців і мистецьких заходів [41, с. 46-48; 39, с. 165].

Зокрема, американська модель вирізняється істотною децентралізацією підтримки культури (котра в США посилюється федеративним устроєм держави), провідною роллю приватних спонсорів і фундацій, високим рівнем власної господарської ефективності культурно-мистецьких закладів. Натомість британська модель означає підтримку культури держави за принципом «витягнутої руки», прозорим розподілом бюджетних коштів через автономні недержавні й напівдержавні інституції. Нарешті, французька модель зорієнтована на потужну й централізовану підтримку національної культури з боку держави [39, с. 165-166].

На думку Т.О. Андрєєвої, О. Доманської, С. В. Дрожжиної, для сучасного етапу розвитку України з цілою низкою соціально-економічних, політичних, релігійних, культурних, національних, мовних проблем найдоцільнішою можна вважати британську модель [6; 39; 41]. Втім із таким підходом важко погодитись з огляду на вітчизняні соціально-економічні, громадсько-політичні та духовно-культурні реалії. Річ у тім, що британська модель розрахована на суспільство, котре ґрунтується на ліберальних принципах (передусім свободи й індивідуалізму) і має досить потужне соціально-економічне підґрунтя. У транзитивному суспільстві, до яких належить і сучасне українське суспільство, застосування британської моделі закономірно призводить до стагнації духовно-культурних відносин, руйнації закладів культури через хронічний брак фінансових коштів. Як слушно зазначає С. І. Здіорук, «при виборі моделі національної культурної політики потрібно виходити не лише з привабливості того чи іншого зарубіжного досвіду, а насамперед із власних суспільних, політичних і культурних традицій, стану економіки, культури в цілому та окремих її сфер, міжнародних викликів, які стоять перед країною» [111, с. 36]. Тому на наш погляд, більш перспективною на вітчизняному ґрунті є французька модель, що ґрунтується на принципах колективізму, соціальної справедливості та політичного націоналізму.

Реалізація культурної політики в Україні має ґрунтуватися на принципах, що відповідають європейським (континентальним) моделям соціокультурного розвитку, враховуючи кризові явища в українському суспільстві. Такими принципами, на думку фахівців, мають бути: гласність (прозорість, публічність; відкритість); демократизм; толерантність; деідеологізованість; орієнтованість на права людини та загальнолюдські цінності; комплексність; системність; цілеспрямованість; цивілізованість; компетентність; ефективність; інноваційність [110, с. 85-89]. Крім того, з урахуванням досвіду провідних зарубіжних держав, передусім держав-членів ЄС, у даній сфері вбачається доцільним запровадження в Україні підходу, що втілює в собі принцип політичного невтручання у прийняття рішень та розподіл коштів у межах духовно-культурної сфери, а також децентралізації та врядування на основі консультативно-дорадчого підходу.

Відмова від патерналістської ролі держави зовсім не означає її «згортання» її функцій. Сучасна демократична, правова, а тим більш соціальна держава зберігає за собою суттєві важелі впливу й на решту підсистем суспільного ладу, зокрема зберігає важливу роль у формуванні та розвитку духовно-культурних відносин, здійснюючи відповідну політику в даній сфері.

У сучасній науковій літературі, присвяченій аналізу політики держави в галузі культури, відображено кілька підходів до цієї проблеми. Як вважає дослідник В.Є. Белановський [9, с. 29], є три її моделі: по-перше, консервативна модель, яка виходить з особливого шляху кожної держави, її історичного розвитку; по-друге, комерційна, що припускає інтеграцію держав у світову економічну й культурну системи; по-третє, модель діалогу культур, яка ґрунтується на партнерської участі держав у світовому культурному розвитку і дозволяє підтримувати соціокультурну динаміку в країні.

Визначаючи особливості культурного процесу в пострадянський період А.Я. Флієер, наприклад, виходить з включення всіх напрямків державної політики в цілому у всій багаторівневості її аспектів у вирішення завдань модернізаційного процесу [225, с. 185-186]. При цьому сама державна культурна політика виділяється як особлива система соціокультурних процесів. До найбільш

важливих її пріоритетних цілей він відносить: по-перше, побудову нової аксіології буття, яка б творчо співвідносила національні та історичні традиції із завданнями соціокультурної модернізації; по-друге, допомогу населенню у виробленні нових форм самовизначення і самовираження; по-третє, всебічний розвиток духовного компонента; по-четверте, залучення людей до всього розмаїття культур людства; по-п'яте, виховання демократичного і плюралістичного світогляду.

Чимало дослідників, звертаючись до проблеми взаємовідносин держави і культури, робили акцент переважно на фінансовій стороні справи. Так, О. Богачова, спираючись на дослідження канадських соціологів, наводить класифікацію, згідно з якою можна виокремити три типи взаємовідносин держави і сфери культури. Кожному з них відповідає власна модель державного фінансування культури й мистецтва, а отже й політика в цій галузі. *Держава-натхненник*: її характеризує непрямий вплив на культуру шляхом стимулювання спонсорства й меценатства за рахунок надання податкових пільг – така модель діє в Швейцарії та США; *Держава-патрон*: тут вона ізолює сферу культури від прямого впливу політики, створюючи посередницькі структури, які розподіляють одержані з бюджету кошти за власним розсудом, керуючись власними критеріями – ця модель характерна для Великої Британії та Нідерландів. *Держава-архітектор*: у цьому випадку виробленню культурної політики надається особливе значення і чиниться активний вплив на розвиток галузей культури через систему державного апарату – така політика характерна для країн Північної Європи [13, с. 76].

Дещо інша класифікація взаємин держави і культури запропонована А.В. Каменець. Автор виділив наступні ролі держави в управлінні культурою. *Помічник*: держава безпосередньо стимулює приватні й колективні внески у сферу культури (США). *Архітектор*: держава через певні канали (міністерства, департаменти та інші органи влади) фінансує культурні програми; культурна політика в даній ситуації є частиною соціальної політики, й основною її метою стає поліпшення добробуту населення (Франція). *Інженер*: як правило, тут держава має власну матеріальну базу в сфері культури і тому дбає про

використання наявної інфраструктури з метою виховання, освіти людей (країни Східної Європи). *Меценат*: держава не втручається у творчий процес, а діє через спеціальні ради мистецтв, які розподіляють субсидії, підтримують різні організації культури (Велика Британія) [50, с. 16].

Югославські дослідники М. Драгічевіч-Шешич і Б. Стойкович запропонували власну класифікацію державної політики в сфері культури, виділивши п'ять основних моделей. *Ліберальна модель*: держава проголошує «нейтралітет» у галузі культури, не втручається в її автономію. Основну роль в регулюванні культурного життя відіграють різні фонди (США). *Частково-державна модель:* передбачає делегування державою своїх зобов'язань у галузі культури спеціальному органу (художній раді) (Велика Британія, Ірландія). *Бюрократично-просвітницька модель*: відрізняється абсолютною владою держави над культурою і контролем, здійснюваним за допомогою політичного й ідеологічного апарату (соціалістичні країни, а також Швеція і Нідерланди; при цьому у двох останніх відсутнє безпосереднє втручання держави в творчий процес). *Престижно-просвітницька модель*: культура трактується як фактор національної самобутності; на державу покладено відповідальність за національне надбання, оскільки це пов'язано з престижем країни на міжнародному рівні (Франція). *Національно-визвольна модель*: характерний розвиток і збереження самобутньої культурної традиції, яка придушувалася в попередні періоди історії; часто культурна політика тут страждає на крайній націоналізм і навіть шовінізм. Інший рисою цієї моделі є поширення елементарної культури серед населення. Ця модель характерна для країн, що розвиваються (Сенегал, Перу), зустрічається вона і в деяких колишніх радянських республіках (Киргизстан, Молдова) [40, с. 27-29].

Незважаючи на деякі відмінності в наведених класифікаціях, вони демонструють наявність кількох варіантів реалізації державної культурної політики; можливість існування культури без жорсткого контролю з боку державних органів; пропонують різні шляхи залучення недержавних інвестицій в сферу культури; показують, що сфера культури навіть у розвинених країнах не

може обходитися без підтримки держави, прямої або непрямої.

Варто відзначити, що в нормативному масиві, що регулює духовно-культурні відносини в Україні, значне місце традиційно займають документи політико правового характеру: концепції та стратегії, що відіграють роль такого собі «м'якого права».

Про один із таких документів вже згадувалося вище – мається на увазі Концепція державної політики в галузі культури на 2005-2007 рр. Втім цей документ мав короткотерміновий характер, тоді як одним із важливих елементів державного управління в духовно-культурній сфері (як і в державному управлінні загалом) є стратегічне планування – системний шлях до управління змінами й досягнення консенсусу в державі. З огляду на це розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 лютого 2016 р. № 119-р було затверджено Довгострокову стратегію розвитку української культури – стратегію реформ [36]. В основу даного документа покладено результати дослідження стану розвитку української культури, проведеного державними та недержавними інституціями, міжнародними організаціями та незалежними експертами. При цьому вперше сформульовано завдання на довгострокову перспективу та визначено необхідні першочергові кроки щодо їх виконання. Варто відзначити, що Стратегія є результатом численних обговорень, проведених у професійних та громадських колах на регіональному й місцевому рівні, врахування аналітичних оцінок і рекомендацій експертів, менеджерів культури та представників державних закладів культури і недержавних організацій культури.

В якості стратегічних напрямів реформ у духовно-культурній сфері Урядом України визначено:

- визнання центрального місця культури в загальнонаціональному розвитку та винятковості національної ідентичності, котра спирається на українську культуру;

- посилення ролі культури в соціально-економічному розвитку України шляхом взаємодії та посилення відповідальності державних органів і громадянського суспільства; залучення якомога ширшого представництва

зацікавлених сторін до процесу формування та реалізації державної культурної політики;

- вдосконалення та модернізація правових, структурних і фінансових інструментів підтримки культури;

- забезпечення безперешкодного доступу до культури через традиційні та нові форми культурної діяльності; забезпечення державної підтримки культурної багатоманітності України: всі громадяни України незалежно від місця проживання, статусу, приналежності до певної соціальної чи етнічної групи; незалежно від майнового статусу та інших соціальних ознак мають рівні права на формування власної культурної ідентичності та її вираження, доступ до національного і світового культурного надбання, участь у культурному житті;

- забезпечення державної підтримки національного культурного продукту й провідної ролі митців і менеджерів культури у створенні, поширенні та збереженні національного культурного продукту; формування попиту і споживача сучасного культурного продукту і культурних послуг, культурної політики та ринкових умов; удосконалення культурної освіти; формування цілісного інформаційно-культурного простору;

- підтримка інновацій, нових знань, креативних індустрій, що відповідають викликам XXI ст. [36].

Наведений у Довгостроковій стратегії перелік пріоритетних напрямів реформування культурної політики навряд чи можна визнати повним, а тим більш вичерпним. На наш погляд, він має бути доповнений ще, принаймні такими принципами: створення інституційної та нормативно-правової бази державної культурної політики; модернізація управління державними та муніципальними закладами культури; збільшення обсягів бюджетного фінансування та залучення альтернативних джерел фінансування культури; пожвавлення й активізація культурного процесу на регіональному та місцевому рівнях. Усі ці напрямки мають бути відображені в чинному законодавстві України, у т.ч. в Законі України «Про культуру».

Як відгук на новітні виклики в духовно-культурній сфері та на виконання

Довгострокової стратегії розвитку української культури (2016 р.), у січні 2019 р. розпорядженням Уряду було схвалено Концепцію реформування системи забезпечення населення культурними послугами [104], розраховану на 2019-2022 роки. Цим політико-правовим документом передбачається, що реформування системи забезпечення населення культурними послугами здійснюватиметься за принципами: створення належних (правових, організаційних та фінансових) умов для забезпечення реалізації кожним громадянином права на задоволення культурних потреб і доступу до культурних благ; системного підходу до вирішення питань формування та розвитку культурної інфраструктури; поєднання та взаємного узгодження національних, регіональних і локальних пріоритетів; субсидіарності у вирішенні питань культурного розвитку; відкритості, прозорості та участі інституцій громадянського суспільства; доступності та належної якості культурних послуг; забезпечення рівного права кожного брати участь у культурному житті громади. При цьому розв’язання нагальних проблем у духовно-культурній сфері передбачається здійснити шляхом створення та поступового впровадження правових, організаційних і фінансових механізмів для забезпечення населення доступними і якісними культурними послугами.

Із метою визначення основних завдань і способів для запровадження нового механізму фінансування системи забезпечення населення культурними послугами, що має сприяти підвищенню культурного і духовного рівня населення, зміцненню національної ідентичності українських громадян і, відповідно, підвищенню індексу людського розвитку в Україні, розпорядженням Кабінету Міністрів України у серпні 2020 р. схвалено Концепцію реформи фінансування системи забезпечення населення культурними послугами.

Варто зауважити, що всі стратегії та концепції, через їх політико-правовий характер, містять здебільшого положення доволі абстрактного, принципового характеру, котрі є конче потрібними в процесі вироблення державної політики, але які вкрай важко безпосередньо перевести у суто юридичну площину конкретних правовідносин. Цю роль відіграють закони і підзаконні акти.

З нашої точки зору, для України першої половини 1990-х років найбільш близькою була модель держави-інженера, характерна для багатьох країн Східної Європи. Це подібність була зумовлена тривалим періодом будівництва соціалізму і, як наслідок, наявністю потужного державного сектора в сфері культури. Був характерний також утилітарний підхід до сфери культури, яка слугувала одним із механізмів реалізації ідеологічної доктрини [40, с. 29-30].

У концентрованому вигляді така політика держави отримала відображення в «Основах законодавства про культуру» 1992 р. [141]. Ч.2 ст.14 даного документа проголошувала, що держава в особі її органів влади і управління: дбає про збереження і використання культурних цінностей, що знаходяться на території України чи за її межами; забезпечує охорону пам’яток історії та культури України, захист історичного середовища, схоронність музейного, бібліотечного і архівного фондів; сприяє розвитку мережі державних, громадських і приватних музеїв, бібліотек, формуванню їх фондів; створює умови для збереження і розвитку народної культури, сприяє відродженню осередків традиційної народної творчості, художніх промислів і ремесел, створенню музеїв народної творчості та побуту, шкіл народного мистецтва, фольклорно-етнографічних ансамблів, забезпечує їх організаційну і фінансову підтримку; гарантує вільний доступ до пам’яток історії та культури, музейних, бібліотечних і архівних фондів; забезпечує окремим соціальним групам громадян (дітям дошкільного віку, учням, студентам, пенсіонерам та інвалідам) доступ до культурних цінностей на пільгових умовах. Крім того, держава брала на себе гарантування здійснення естетичного виховання громадян, а також створення умов для здійснення професійної творчої діяльності у галузі літератури, театрального, музичного, хореографічного, циркового, образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтв, архітектури, кінематографії, журналістики, дизайнерської, науково-дослідної та іншої діяльності, спрямованої на розвиток культури.

Після прийняття чинної Конституції України 1996 р. та зміцнення політичної й економічної систем, що ґрунтувалися на нових конституційних засадах, роль держави у формуванні та розвитку духовно-культурних відносин в

Україні почала змінюватись і сьогодні більше тяжіє до французького зразка (престижно-просвітницька модель). Культурна політика нашої держави в цей час характеризується відмовою від цензури і державного піклування. Певною мірою перебільшується роль ринкових механізмів, особливо в умовах гострої економічної кризи. Сам процес формування системи управління сферою культури зазнав певних змін. Здійснено передачу значної частини повноважень в цій області на регіональний і місцевий рівні. Почала активно розроблятися ідея цільового програмного фінансування, що передбачає реалізацію найбільш значущих проектів у сфері культури. Держава офіційно відмовилося від монополії в сфері культури і перейшло до пайової участі в реалізації конкретної культурної політики.

Як наслідок, на зміну «Основам законодавства України про культуру» 1992 р. прийшов Закон України «Про культуру» 2010 р. [164]. Відповідну зміну парадигми державної політики у даній сфері добре видно з порівняльної таблиці (Додаток 4 дисертації).

Позитивним кроком у модернізації правової бази став підготовлений Міністерством культури та інформаційної політики України проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про культуру» щодо загальних засад надання населенню культурних послуг» [185], який пройшов громадське обговорення та був прийнятий парламентом у квітні 2021 р. У підсумку Закон було доповнено категоріями «культурна послуга», «мінімальні стандарти забезпечення населення культурними послугами», «центр культурних послуг»; запроваджено моніторингу та оцінювання реалізації державної культурної політики. Також дається чітке визначення змісту та спрямованості мистецької освіти. Визначаються пріоритети, засади та цілі державної культурної політики, економічної діяльності закладів культури.

Втім на сьогодні постала проблема узгодження Закону України «Про культуру», з одного боку, із рамковим Законом «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (адже політика в галузі культури – це лише частина загальної політики держави), а з іншого – з політико-правовими документами, що

діють паралельно в духовно-культурній сфері (йдеться про згадані вище Довгострокову стратегію розвитку української культури (2016 р.) та Концепцію реформування системи забезпечення населення культурними послугами (2019 р.)).

Крім того, викликає сумнів конституційність згаданої Довгострокової стратегії з точки зору принципу поділу влади, адже в цьому документі фактично окреслено політику української держави в духовно-культурній сфері на найближчу і віддалену перспективу, а визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики за чинною Конституцією України є суто парламентською прерогативою. Єдиний легальний і легітимний вихід із цієї ситуації вбачається у скасуванні урядової Довгострокової стратегії та прийнятті парламентом аналогічної за змістом Стратегії розвитку культури в Україні.

Новий перспективний порядок денний у сфері реформування культури формується з огляду на наявні ресурси й проблеми. Зокрема, це: застаріла базова інфраструктура закладів культури, успадкована від СРСР; диспропорції у доступі до культурних практик; тимчасова втрата Україною контролю над частиною території Донецької та Луганської областей, а також тимчасова окупація Автономної Республіки Крим; брак ресурсів для реалізації культурної політики.; брак дієвих механізмів державно-приватного партнерства у сфері культури; гальмування розвитку культурних та креативних індустрій передовсім через відсутність відповідної викликам часу нормативно-правової бази; проблеми кадрової політики у сфері культури [30, с. 12-13].

Серйозним викликом останніх років став вплив карантинних обмежень на культурну сферу. Навесні 2020 р. розвиток культурної сфери було обмежено новим несподіваним чинником – карантином як системою заходів, покликаних обмежити поширення коронавірусної хвороби (COVID-19). Чимало культурних та мистецьких проєктів було згорнуто, подій – перенесено. Тимчасове закриття театрів, музеїв, концертних майданчиків, книгарень та закладів культури вже в перші два тижні карантину призвело до падіння продажів приблизно на 50 %, а 38 % підприємців цієї сфери втратили більшу частину доходів [190] .

Тож актуальним завданням у розвитку правової бази є розробка та схвалення нової редакції Закону України «Про культуру», в якій, зокрема, потрібно:

- детально прописати юридичний механізм формування й реалізації державної політики в духовно-культурній сфері (державної культурної політики) – від етапу її планування і розробки концепції до реалізації та оцінювання ефективності;

- визначити особливості реалізації державної культурної політики в умовах конституційної реформи щодо децентралізації публічної влади, чітко окреслити компетенцію місцевих, регіональних і центральних органів влади у сфері культурної політики з огляду на укрупнення територіальних одиниць (територіальних громад і районів); на особливу увагу заслуговує законодавче закріплення засад реалізації культурної політики в територіальних громадах (з урахуванням їх розширеної після об’єднання території та компетенції);

- закріпити запровадження культурної субвенції із державного бюджету на підтримку закладів культури з метою гарантування культурних прав громадян на місцевому й регіональному рівнях (така форма державної підтримки є доцільною передусім для реалізації довгострокових культурних проєктів);

- оптимізувати бюджетну підтримку культурної галузі з боку органів місцевого самоврядування через визначення нормативів частки бюджетів місцевих громад, що спрямовуватимуться на підтримку культурної діяльності та утримання об’єктів культурної спадщини;

- визначити специфіку культурної політики на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим і територіях, які постраждали внаслідок бойових дій на Донбасі, у т.ч на тимчасово неконтрольованих територіях.

Як бачимо, ідеологічні, культурні й соціально-економічні трансформації українського суспільства за роки незалежності наклали свій відбиток на культурну політику української держави. Основними тенденціями розвитку сучасної соціокультурної ситуації в українському суспільстві найчастіше називають: поглиблення інтеграції вітчизняної культури в європейський і

світовий культурний простір; зменшення участі держави в підтримці культурної сфери в нових ринково-економічних умовах; посилення розриву в рівні культурного розвитку між окремими регіонами держави [51, с. 7-8]. При цьому її недоліками найчастіше називають фінансування за залишковим принципом, відсутність усвідомлення важливості культури на рівні стратегічного менеджменту, декларативність законодавчої бази, тоді як серед проблем відмічають захист національно-культурного простору в умовах глобалізації, концептуальну і програмову невизначеність культурної політики на різних рівнях управління, неуніфікованість процедур надання культурних послуг, низький рівень матеріально-технічного й кадрового забезпечення тощо [122, с. 4-5]. Не випадково, на думку експертів Ради Європи, Україна, як найбільша за площею європейська держава XXI ст., яка продовжує модернізуватися, має зосередитися саме на практичних питаннях культури та культурної політики.

Флагманом і головною рушійною силою щодо реалізації державної політики у сфері культури в межах державного механізму є профільне міністерство (на сьогодні – Міністерство культури та інформаційної політики України). Згідно з чинним Положенням про Міністерство культури та інформаційної політики України (2019 р.) основними його завданнями є забезпечення формування та реалізація державної політики у сферах: культури, державної мовної політики, кінематографії, мистецтв, телебачення і радіомовлення, державного іномовлення, охорони культурної спадщини, музейної справи, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей, відновлення та збереження національної пам’яті, міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин [150].

Зупиняючись більш конкретно на найбільш вагомих досягненнях у даній сфері державної політики за останній час, маємо відзначити, передусім, що за ініціативи Міністерства культури України та за підтримки Європейської Комісії у 2017 р. було проведено функціональний аудит даного міністерства. Аудит здійснювався в рамках реалізації проекту технічної допомоги ЄС «Культура і креативність» з метою посилення інституційної спроможності Мінкультури у

розробці й впровадженні гнучкої і ефективної політики, що відповідатиме сучасним викликам. Презентація результатів цього аудиту було презентовано керівництву Міністерства культури України, представникам Офісу реформ Кабінету Міністрів України, експертам ЄС та членам Уряду 1 червня 2017 р. Головними тенденціями діяльності відомства, на думку експертів, мають стати використання нових технологій в реалізації культурної політики, активізація та впровадження креативних індустрій, як складової економіки країни, впровадження нових культурних практик у рамках децентралізації [221].

Важливою новацією у сфері культури стало створення Українського культурного фонду (далі УКФ). Відповідно до Закону України «Про Український культурний фонд» [183] нова інституція почала функціонувати з 1 січня 2018 р. За Законом основними завданнями УКФ є: надання інституційної підтримки; підтримка та розвиток проектів у сферах культури та мистецтв, креативних індустрій і внутрішнього культурно-пізнавального туризму; сприяння реалізації державної політики у сферах культури та мистецтв, розвитку сучасних напрямів культурної та мистецької діяльності, виробленню конкурентоспроможного на світовому ринку вітчизняного культурного продукту; експертний відбір, фінансування й моніторинг виконання тих проектів, реалізація яких забезпечується за підтримки УКФ; співпраця з українськими та іноземними фізичними та юридичними особами приватної та/або державної форми власності; створення сприятливих умов для реалізації проектів, у т. ч. шляхом контролю за процесом їх реалізації в порядку, встановленому чинним законодавством; стимулювання розробки інноваційних проектів; підтримка реалізації міжнародних проектів; сприяння збереженню, актуалізації та популяризації національного культурного надбання; підтримка мистецьких дебютів, стимулювання творчої праці діячів культури й мистецтва, у т. ч. молодих митців; популяризація вітчизняної культури та мистецтв, формування позитивного іміджу України в світі; підтримка культурних проектів української діаспори; задоволення культурних потреб громадян України, котрі проживають за кордоном; підтримка культурних та інформаційних програм міжнародного

співробітництва.

Наразі сформовано склад Наглядової ради УКФ, забезпечено необхідні умови для функціонування Фонду, у т. ч. його забезпечення відповідним службовим приміщенням та створення офіційного веб-сайту. У 2020 р. УКФ отримав понад тисячу заявок на програму «Культура в часи кризи: інституційна підтримка». Підписано договорів на суму 488 539 655,03 грн. в рамках надання інституційної підтримки юридичним особам усіх форм власності, що здійснюють діяльність у сфері культури, культурно-пізнавального (внутрішнього) туризму та тим особам, основний вид діяльності яких відноситься до видів економічної діяльності, які належать до креативних індустрій [47].

Суттєвим напрямком діяльності української держави є підтримка книгодрукарства і бібліотечної справи. Так, у 2017 р. Державним бюджетом України Мінкультури було передбачено асигнування у сумі 48,7 млн. грн. для придбання україномовних книг на поповнення фондів публічних бібліотек України. Створено та забезпечено діяльність Українського інституту книги, як єдиного центру прийняття рішень для перетворення видавничої справи на культурну індустрію європейського зразка, формування єдиного книжкового ринку в країні, забезпечення за допомогою книги вільного доступу громадян України до всіх сфер сучасних знань, відродження культури читання.

У 2020 р. Міністерством культури на інформаційної політики було розроблено та затверджено Порядок відбору, придбання та розподілу книжкової продукції для поповнення бібліотечних фондів (наказ МКІП від 17.06.2020 № 1906), яким визначено перелік відібраних бібліотек, які отримають книжкові видання для поповнення бібліотечних фондів у 2020 році. Завдяки затвердженню переліку книжкової продукції, що придбавається для поповнення бібліотечних фондів (наказ МКІП від 06.11.2020 № 2271) відібрано 833 назви книжкових видань. Загалом 383 748 екзмплярів видань розіслано відібраним по всій країні публічним бібліотекам, що істотно підвищує можливості доступу до читання сучасної україномовної літератури усіма віковими аудиторіями українців .

Новим напрямком діяльності Міністерства культури України, який набув

активної фази розвитку протягом останніх років, стали так звані креативні індустрії. Основним завданням на цей рік для Мінкультури було законодавче закріплення поняття «креативні індустрії», вивчення міжнародного досвіду щодо створення умов для ефективного розвитку креативних індустрій та проведення відповідної роз'яснювальної роботи щодо доцільності розвитку креативних індустрій в Україні. У липні 2017 р. Міністерством культури України спільно з народними депутатами України розроблено та зареєстровано проект Закону України про внесення змін до Закону України «Про культуру» щодо визначення поняття креативні індустрії на законодавчому рівні. Під креативними індустріями пропонується розуміти види економічної діяльності, метою яких є створення доданої вартості і робочих місць через культурне (мистецьке) та/або креативне вираження. У квітні 2017 р. Міністерством культури організовано Міжнародну науково-практичну конференцію «Культурні і креативні індустрії: історія, теорія та сучасні практики». Конференція стала платформою для спілкування та взаємодії теоретиків та практиків у сфері культури і креативних індустрій.

Суттєвий вплив на державну політику у сфері культури чинить і реформа щодо децентралізації публічної влади. Зокрема, продовжується робота, розпочата в контексті впровадження реформи децентралізації та передбаченої в Середньостроковому плані пріоритетних дій Уряду на 2017-2020 роки реалізації пріоритету «Підвищення якості культурних послуг в місцевих громадах».

У рамках проекту Міністерства культури України «Пілотні культурні ініціативи для локальних змін», у регіонах України (мм. Козятин, Гадяч, Петриківка) відбулися практичні тренінги для менеджерів з організації великих культурних подій. Учасниками тренінгів стали представники органів місцевого самоврядування, закладів освіти та культури, громадські активісти та підприємці міста.

На виконання плану пріоритетних дій Уряду в частині створення електронного інформаційного ресурсу культурної спадщини і культурних цінностей Міністерством культури були підготовані проекти Законів України «Про внесення змін до Закону України «Про культуру» та «Про внесення змін до

Закону України «Про музеї та музейну справу» в частині врегулювання питання створення електронного інформаційного ресурсу культурної спадщини і культурних цінностей. Крім того, Міністерством культури розроблено Концепцію впровадження електронного обліку і презентації об’єктів культурної спадщини та культурних цінностей на 2017-2020 рр.

Продовжується активна робота щодо заходів регулювання у сфері охорони культурної спадщини. Зокрема, 25 травня 2017 р . було прийнято Закон України від 25.05.2017 № 2073-УІІІ «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» [172] щодо визначення поняття «пам’ятка культурної спадщини», яким поширюється захист на пам’ятки, взяті під захист до набрання чинності пам’ятко-охоронного законодавства незалежної України. Нарешті розблоковано наповнення Державного реєстру нерухомих пам’яток, що є єдиним механізмом для надання захисту унікальним автентичним об'єктам. Протягом 2017 р. до Державного реєстру нерухомих пам’яток занесено 15 пам’яток за категорією національного значення та 846 – за категорією місцевого значення. Дотепер, рішення про надання статусу пам’ятки за категорією національного значення приймалось лише двічі – в 2009 та в 2012 році.

Поступово відновлюється робота щодо здійснення державного контролю у сфері охорони культурної спадщини. У 2017 р. проведено близько 60 обстежень містобудівної ситуації по Україні, тоді як у попередні роки такі обстеження не проводилися взагалі За результатами відповідних обстежень видано 38 приписів про зупинення проведення будь-яких робіт, що проводяться всупереч нормам Закону України «Про охорону культурної спадщини».

Важливим і водночас дуже складним напрямком діяльності держави у сфері культури є захист культурних цінностей, які переміщуються через митний кордон України, а також незаконно вивезених з України. Але певні здобутки є й тут. У квітні 2017 р. у межах роботи Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, яка діє у рамках Угоди між Урядом України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина про культурне

співробітництво (1993 р.) обговорено пропозиції німецької сторони про повернення Україні культурних цінностей, які Німеччина має намір передати найближчим часом. Ведуться роботи з підготовки змін до Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» в частині регулювання процесу переміщення культурних цінностей на основі найкращих світових стандартів та практик. Триває також робота над концепцією Закону «Про повернення (реституцію) культурних цінностей». У цьому контексті утворено Міжвідомчу робочу групу з питань розшуку і повернення викрадених та втрачених культурних цінностей.

Загалом проведене дослідження дає змогу зробити наступні висновки:

1. Культура є важливим об’єктом державної політики та державного управління, що забезпечує створення, збереження, поширення та засвоєння тих духовно-культурних цінностей, котрі становлять культурне надбання людини і суспільства. За роки незалежності в Україні були створені нові правові засади державної політики в духовно-культурній сфері, що відповідають загальновизнаним у демократичному світі. З’явилися реальні можливості для вільного розвитку вітчизняної культури, свободи творчості митців, досягнення і збереження цілісності української національної культури, її інтеграції до європейського і світового культурного простору. Водночас культура ще не стала пріоритетним напрямом державної політики. Вітчизняна політична й управлінська еліта поки що недооцінюють роль культури в процесах державотворення, розвитку всіх сфер суспільного життя, у формуванні інтелектуального потенціалу українського суспільства.

2. За роки незалежності в Україні відбулася суттєва зміна взаємовідносин держави і сфери культури: від моделі держави-інженера, характерної для багатьох країн Східної Європи, до престижно-просвітницької моделі, що притаманна розвиненим державам Західної й Центральної Європи (наприклад, Франції). У законодавстві це виявилося в зміні «Основ законодавства про культуру» 1992 р. на Закон України «Про культуру» 2010 р.

3. Державна політика у сфері культури стає дедалі більш

багатоаспектною, то ж духовно-культурні відносини все більшою мірою включаються до предмета конституційно-правового регулювання. На її зміст суттєво впливають процеси глобалізації та інформатизації, а також перспективи членства України в ЄС.

4. Загалом сфера культури в Україні перебуває на стадії модернізації та оновлення відповідно до європейських цінностей та прагнень щодо інтеграції у світову спільноту, а також вимагає певних зрушень у напрямі реформування. У цьому контексті останніми роками було реалізовано такі ключові напрями реформи у сфері культури: реформа пам’яткоохоронного законодавства; створення стимулів для кіновиробництва; фінансування культурно-мистецьких заходів; запровадження контрактної системи в театрах і закладах культури; підтримка і розвиток креативних індустрій.

5. Сучасний стан державного управління сферою культури в Україні характеризується трансформаційними процесами та адаптацією до європейських стандартів, просуванням принципів децентралізації та політичного невтручання у прийняття рішень і розподіл коштів у межах галузі.

6. Чинний Закон України «Про культуру» потребує оновлення з урахуванням новітніх викликів, що постали перед Україною в духовно-культурній сфері протягом останніх років, та приведення у відповідність із більш пізніми законодавчими актами.

Висновки до Розділу 2

1. Конституційні засади духовно-культурної системи в Україні складають принципи духовно-культурної свободи індивіда, ідеологічної багатоманітності, світської держави, державного монолінгвізму, консолідації та національно-культурного розвитку Українського народу, а також підтримки закордонних українців.

2. У процесі конституційної реформи доцільно позбавитись «залишкового» ставлення до культури перед іншими сферами державного та

суспільного життя. У підсумку Конституція України має містити окрему статтю, присвячену саме культурі та її значенню для розвитку українського суспільства. Ця стаття повинна визначити також і загальні засади державної культурної політики, що сприятиме піднесенню ролі культури у суспільному житті та більш прискіпливій увазі органів публічної влади всіх рівнів до проблем духовно-культурного розвитку.

3. Відповідно до Конституції України, система культурних прав людини та громадянина в Україні включає право на освіту (ст. 53), свободу літературної, художньої, наукової й технічної творчості (ст. 54), право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54), на свободу світогляду та віросповідання (ст. 35) тощо. Крім того, згідно зі ст. 6 Закону України «Про культуру» у сфері культури громадяни мають право на: свободу творчості; вільний вибір виду діяльності у сфері культури, засобів і сфер застосування творчих здібностей, самостійне розпорядження своїм твором; провадження творчої діяльності самостійно або з використанням будь-яких форм посередництва; створення закладів культури недержавної форми власності різних напрямів діяльності та організаційно-правових форм; об’єднання у творчі спілки, національно-культурні товариства, центри, фонди, асоціації, інші громадські організації у сфері культури; збереження, розвиток, пропагування культурної, мовної самобутності, традицій, звичаїв та обрядів; захист прав інтелектуальної власності, зокрема авторського права і суміжних прав; доступ до культурних цінностей, культурної спадщини і культурних благ; здобуття культурно-мистецької освіти; інші права, встановлені законодавством. Наведений перелік відповідає міжнародним стандартам у галузі прав людини і надає широкі можливості для розвитку й реалізації творчого потенціалу особи в України.

4. У законах України «Про культуру» та «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» участь громадськості в реалізації державної політики у сфері культури окреслена у відсильний спосіб. Тому для розуміння ролі тих чи інших інституцій громадянського суспільства в духовно-культурному житті українського суспільства треба звертатися до законів про статус відповідних

інституцій: громадських об’єднань, творчих спілок, політичних партій, професійних спілок, релігійних організацій. Узагальнення чинного законодавства про статус інституцій громадянського суспільства можуть впливати на духовно-культурну систему шляхом звернень до органів державної публічної влади та їх посадових і службових осіб; одержувати публічну інформацію, що знаходиться у володінні суб’єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації; брати участь у розробленні проектів нормативно-правових актів, що стосуються сфери їх діяльності та важливих питань державного і суспільного життя, тощо.

5. За роки незалежності в Україні відбулася суттєва зміна взаємовідносин держави і сфери культури: від моделі держави-інженера, характерної для багатьох країн Східної Європи, до престижно-просвітницької моделі, що притаманна розвиненим державам Західної й Центральної Європи (наприклад, Франції). У законодавстві це виявилося в зміні «Основ законодавства про культуру» 1992 р. на Закон України «Про культуру» 2010 р.

6. Загалом сфера культури в Україні перебуває на стадії модернізації та оновлення відповідно до європейських цінностей та прагнень щодо інтеграції у світову спільноту, а також вимагає певних зрушень у напрямі реформування. У цьому контексті останніми роками було реалізовано такі ключові напрями реформи у сфері культури: реформа пам’яткоохоронного законодавства; створення стимулів для кіновиробництва; фінансування культурно-мистецьких заходів; запровадження контрактної системи в театрах і закладах культури; підтримка і розвиток креативних індустрій.

7. Чинний Закон України «Про культуру» потребує оновлення з урахуванням новітніх викликів, що постали перед Україною в духовно-культурній сфері протягом останніх років, та приведення у відповідність із більш пізніми законодавчими актами.

8. Результати дослідження, викладені у Розділі 2, відображено у наступних публікаціях автора: [23, с. 84-88], [27, с. 226-248]; [268, с. 116-121].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, що полягає у виробленні цілісної концепції конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин, здатної стати доктринальною основою для відповідних політико-правових реформ в Україні. Головні науково-теоретичні, методологічні та практичні результати дослідження викладені в наступних висновках:

1. Духовно-культурна підсистема суспільного ладу є важливим елементом загального предмета конституційно-правового регулювання. При цьому обсяг та інструментарій такого регулювання безпосередньо залежать від специфіки політичного режиму та політичної системи відповідної держави. У країнах плюралістичної демократії духовно-культурні відносини регулюються найменшою мірою, тоді як країни, яким притаманний політичний монізм – намагаються через конституційно-правові акти забезпечити повний контроль над цією сферою життя суспільства.

2. Конституційно-правове регулювання духовно-культурної сфери має такі особливості: а) неоднорідність сфери культури як предмета правового регулювання, що зумовлює необхідність прийняття значної кількості нормативно-правових актів; б) складно-підпорядкованість сфери культури як предмета регулювання, що зумовлює потребу в розмежуванні повноважень між органами державної влади і місцевим самоврядуванням розподіляє й національне законодавство в сфері культурі на два рівні правових актів: загальнодержавні та місцеві; в) протекціоністський характер державної політики в галузі культури, що виражається у вирішенні державою завдань з підтримки національної культури, поширення культурних цінностей, підтримки програм та ініціатив щодо її розвитку; г) значною мірою декларативний характер правових актів, що приймаються у духовно-культурній сфері, особливо стратегій та концепцій; д) багатоманітність методів правового регулювання духовно-культурних відносин.

3. У демократичному суспільстві людина самоцінна та автономна, і

внутрішній світ належить тільки їй, тож завдання держави і права зводиться до того, щоб створити максимально комфортні умови для духовно-культурного розвитку особистості людини. Натомість спроби держави підпорядкувати духовно-культурну сферу інтересам державного будівництва є проявом тоталітаризму і призводять до грубих порушень прав людини.

4. В основі конституційно-правового регулювання духовно-культурних відносин лежать як загальні принципи засад конституційного ладу, так і особливі принципи, що стосуються виключно даної підсистеми суспільного ладу. Залежно від специфіки політичного режиму і політичної системи для спеціальних принципів духовно-культурної системи характерна бінарність: ідеологічний плюралізм / ідеологічний монізм; свобода творчості / партійність творчості; державний полілінгвізм / державний монолінгвізм; світська держава / релігійна (клерикальна) держава тощо.

5. Процеси європейської інтеграції привели до того, що метою політики ЄС у духовно-культурній сфері стало формування європейської ідентичності та виведення на перший план спільної культурної спадщини. Відповідно, рух України до ЄС включає в себе й рух до «української європейськості».

6. Ключову роль при визначенні конституційних засад духовно-культурних відносин відіграє співвідношення між конституцією та ідеологією. Зокрема. вибір постсоціалістичними країнами шляхів громадсько-політичного й соціально-економічного розвитку на практиці означає також ідеологічний вибір, дотримання того чи іншого ідеологічного напрямку, незалежно від того, наскільки це усвідомлюється чи декларується. З урахуванням сформованих в Україні конкретних умов, в якості осердя, відправної точки створення державної ідеології мають слугувати загальні принципи і норми Конституції України 1996 року, що мають програмне і системотворче значення, тобто засади конституційного ладу.

7. Починаючи з середини 70-х років XX ст. головним критерієм для оцінки державної політики є так званий «людський вимір». У даному контексті головним критерієм оцінки державної політики у духовно-культурній сфері є

забезпечення реалізації основних культурних прав людини і громадянина. Культура та культурні права мають здійснюватися на ґрунті індивідуальної раціональності та свободи, а політичні структури – бути відповідальними за підготовку ґрунту, на якому індивіди роблять свій раціональний і вільний вибір.

8. Предмет конституційно-правового регулювання духовно-культурної системи в сучасних державах складають три основні групи суспільних відносин: а) відносини щодо створення матеріальних та духовних цінностей культури; б) відносини щодо освоєння досягнень культури; в) відносини щодо охорони матеріальних та духовних культурних цінностей. Відповідно, на рівні основних законів закріплюються принципи духовно-культурної системи, основні культурні права людини і громадянина, засади правового регулювання у сфері освіти, науки, культури, сімейних відносин, віросповідання, засади охорони культурної спадщини. У державах плюралістичної демократії конституційно-правове регулювання духовно-культурних відносин має обмежений характер і виходить з визнання свободи індивіда у виборі форм і способів духовно-культурного самовираження, тоді як держави політичного монізму намагаються усіляко підпорядкувати духовно-культурну активність особи цілям державного будівництва.

9. Конституційні засади духовно-культурної системи в Україні складають принципи духовно-культурної свободи індивіда, ідеологічної багатоманітності, світської держави, державного монолінгвізму, консолідації та національно-культурного розвитку Українського народу, а також підтримки закордонних українців.

10. Відповідно до Конституції України, система культурних прав людини та громадянина в Україні включає право на освіту (ст. 53), свободу літературної, художньої, наукової й технічної творчості (ст. 54), право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54), на свободу світогляду та віросповідання (ст. 35) тощо. Крім того, згідно зі ст. 6 Закону України «Про культуру» у сфері культури громадяни мають право на: свободу творчості; вільний вибір виду діяльності у сфері культури, засобів і сфер застосування

творчих здібностей, самостійне розпорядження своїм твором; провадження творчої діяльності самостійно або з використанням будь-яких форм посередництва; створення закладів культури недержавної форми власності різних напрямів діяльності та організаційно-правових форм; об’єднання у творчі спілки, національно-культурні товариства, центри, фонди, асоціації, інші громадські організації у сфері культури; збереження, розвиток, пропагування культурної, мовної самобутності, традицій, звичаїв та обрядів; захист прав інтелектуальної власності, зокрема авторського права і суміжних прав; доступ до культурних цінностей, культурної спадщини і культурних благ; здобуття культурно-мистецької освіти; інші права, встановлені законодавством. Наведений перелік відповідає міжнародним стандартам у галузі прав людини і надає широкі можливості для розвитку й реалізації творчого потенціалу особи в України.

11. У законах України «Про культуру» та «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» участь громадськості в реалізації державної політики у сфері культури окреслена у відсильний спосіб. Тому для розуміння ролі тих чи інших інституцій громадянського суспільства в духовно-культурному житті українського суспільства треба звертатися до законів про статус відповідних інституцій: громадських об’єднань, творчих спілок, політичних партій, професійних спілок, релігійних організацій. Узагальнення чинного законодавства про статус інституцій громадянського суспільства надає підстави стверджувати, що такі інституції можуть впливати на духовно-культурну систему шляхом звернень до органів державної публічної влади та їх посадових і службових осіб; одержувати публічну інформацію, що знаходиться у володінні суб’єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації; брати участь у розробленні проектів нормативно-правових актів, що стосуються сфери їх діяльності та важливих питань державного і суспільного життя, тощо.

12. За роки незалежності в Україні відбулася суттєва зміна взаємовідносин держави і сфери культури: від моделі держави-інженера, характерної для багатьох країн Східної Європи, до престижно-просвітницької моделі, що притаманна розвиненим державам Західної й Центральної Європи

(наприклад, Франції). У законодавстві це виявилося в зміні «Основ законодавства про культуру» 1992 р. на Закон України «Про культуру» 2010 р.

13. Загалом сфера культури в Україні перебуває на стадії модернізації та оновлення відповідно до європейських цінностей та прагнень щодо інтеграції у світову спільноту, а також вимагає певних зрушень у напрямі реформування. У цьому контексті останніми роками було реалізовано такі ключові напрями реформи у сфері культури: реформа пам'яткоохоронного законодавства; створення стимулів для кіновиробництва; фінансування культурно-мистецьких заходів; запровадження контрактної системи в театрах і закладах культури; підтримка і розвиток креативних індустрій.

14. У контексті регулювання духовно-культурних відносин конституційне законодавство України складається з трьох рівнів: перший рівень становить Конституція України як документ, що визначає засади духовно-культурних відносин, другий – рамковий Закон «Про культуру», а третій – секторальні закони, що регулюють окремі сфери духовно-культурного життя суспільства за видами прав людини в духовно-культурній сфері (законодавство про мови, освіту, науково-технічну діяльність, літературну і художню творчість, про захист інтелектуальної власності та авторських прав) та видами публічних інституцій, що діють у духовно-культурній сфері (про бібліотеки і бібліотечну справу, про музеї та музейну справу, по архіви та архівну справу), а також закони про статус окремих інституцій громадянського суспільства, що діють у духовно-культурній сфері (про громадські та релігійні організації, про творчі та професійні спілки) та інформаційне законодавство (про інформацію та засоби масової інформації. Важливу роль у регулювання духовно-культурних відносин традиційно відіграють також політико-правові акти декларативного характеру (стратегії та концепції), котрі слугують орієнтиром при здійсненні нормотворчої та правозастосовної діяльності відповідних органів публічної влади.

15. Конституційне законодавство України, що регулює духовно-культурні відносини, потребує системного оновлення: а) Конституція України має містити окрему статтю, присвячену саме культурі та її значенню для розвитку

українського суспільства; ця стаття повинна визначити також і загальні засади державної культурної політики, що сприятиме піднесенню ролі культури у суспільному житті та більш прискіпливій увазі органів публічної влади всіх рівнів до проблем духовно-культурного розвитку; б) перелік основних культурних прав людини і громадянина в Конституції України має бути доповнений правом на доступ до культурних цінностей, передбаченим Міжнародним біллем про права людини; в) Закон України «Про культуру» потребує оновлення з урахуванням новітніх викликів, що постали перед Україною в духовно-культурній сфері протягом останніх років, та узгодження з політико-правовими документами декларативного характеру (стратегіями і концепціями), що стосуються духовно-культурної сфери; г) в межах конституційної реформи щодо децентралізації необхідно посилити позиції органів місцевого самоврядування в духовно-культурній сфері, зокрема щодо мовних питань, у відносинах з релігійними організаціями, у визначенні стратегічних напрямків духовно-культурного розвитку територій тощо.

16. Необхідно здійснити перехід від британської до французької моделі підтримки культури в Україні, зорієнтовану на потужну й централізовану підтримку національної культури з боку держави. З урахуванням досвіду провідних зарубіжних держав, передусім держав-членів ЄС, у даній сфері, доцільно запровадити в Україні підхід, що поєднує в собі принципи політичного невтручання у прийняття рішень і розподіл коштів у межах духовно-культурної сфери, а також децентралізації та врядування на основі консультативно-дорадчого методу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

1. Авакьян С.А. Конституционное право России: учебный курс: в 2 т. Т. 1. 5-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2014. 864 с.
2. Актуальні питання реформи державної культурної політики в сучасних умовах. URL: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/rul_pol-f0ae6.pdf (дата звернення: 26.03.2021).
3. Актуальні проблеми правового забезпечення державної культурної політики: аналітична записка. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-12/kultur_polityka-845b5.pdf (дата звернення: 15.02.2021).
4. Алексеєнко А. П. Природа духовності. Харків: Факт, 2004. 238 с.
5. Аналітичний звіт за результатами оцінювання ефективності застосування окремих законодавчих актів України, що регламентують державну підтримку творчих спілок / підготовлено П. М. Білашем. Київ, 2021. 101 с.
6. Андрєєва Т.О., Дрожжина С. В Теоретичні засади моделювання сучасної культурної політики демократичного суспільства. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/intelekt/2008_6/15.pdf (дата звернення: 05.08.2020).
7. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: учебник. 2-е изд. Москва: НОРМА–ИНФРА-М, 1999. 776 с.
8. Батіщева О. С. Державне управління розвитком національної культури в умовах глобалізації: автореф. дис…. канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Львів, 2007. 20 с.
9. Белановский В. Е. Государственная культурная политика в условиях модернизации российского общества (1991-2000 гг.): дисс… канд. ист. наук, Москва, 2005. 150 с.
10. Бердяев Н. А. Философия свободного духа. Москва: Республика, 1994. 480 с.
11. Берченко Г. В. Конституційні засади громадянського суспільства в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2012. 20 с.
12. Бех І. Д. Виховання особистості. Київ: Либідь, 2003. Книга 1. 278 с.

13. Богачева О. Государственное финансирование сферы культуры и искусства (опыт индустриально развитых стран). *Вопросы экономики*. 1996. № 10. С. 64-77.

14. Бондаренко І. О. Конституційний лад України. *Конституційне право України: прагматичний курс :* навч. посіб. / М. В. Афанасьєва, Ю. Ю. Бальцій, Ю.Д. Батан [та ін.] ; за заг. ред. М. В. Афанасьєвої, А. А. Єзерова. Одеса : Юридична література, 2017. С. 90-100.

15. Бусыгин А.Е. Культурная политика: границы государственного влияния. *Культура и образование*. 2011. № 2. С. 17-19.

16. Венская декларация и Программа действий. Принята на Всемирной конференции по правам человека 25.06.1993 в Вене. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_504#Text (дата звернення: 26.06.2021)

17. Волкова Н.В. Защита культурных прав человека в международном праве: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.10. Москва, 2013. 209 с.

18. Выготский Л.С. Психология искусства. Москва: Педагогика, 1987. 344 с.

19. Гантінгтон С. Ф. Консерватизм як ідеологія. *Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер*. *Антологія.* 2-ге вид., перероб. і допов. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Вид. дім «Простір», Смолоскип, 2008. С. 122-141.

20. Глазкова Т. В. Семья как ценностно-смысловая модель культуры. *Вестник Московского государственного университета культуры и искусств*а. 2014. №6 (62). С. 52-56.

21. Головатий М. Ідейні засади розбудови Української України: стан та проблеми. *Персонал*. 2007. С. 12-18.

22. Горбатовская Е. С. Культурно-воспитательная функция современного российского государства: дисс.. канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2017. 199 с.

23. Гордіюк С. А. Вплив духовності на право (на прикладі конституційного права). *International scientific and practical conference «Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends»:* conference proceedings, October 30–31, 2020. Lublin: Baltija Publishing,

2020. P. 84-88.

24. Гордіюк С. А. Децентралізація управління у духовно-культурній сфері: досвід держав Європейського Союзу. *Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу:* зб. тез. наук. доп. за матеріалами науково- практ. семінару, м. Харків, 17 травня 2019 р. / ред. кол.: С. Г. Серьогіна, А. П. Гетьман, І. І. Бодрова, О.О. Петришин. Харків: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування НАПрН України, 2019. С. 23-27.

25. Гордіюк С. А. Духовно-культурні відносини як предмет конституційно-правового регулювання: загальнотеоретичний аспект. *Захист прав людини: національний та міжнародний виміри. XIV Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»:* Збірник тез доповідей. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 564-568.

26. Гордіюк С. А. Конституція і культура в аспекті прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 92-99. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/83/98.

27. Гордіюк С. А. Роль держави у формуванні та розвитку духовно-культурних відносин в Україні: конституційно-правові аспекти. *Державне будівництво та місцеве самоврядування: збірник наукових праць*. 2018. Вип. 36. С. 226-248. https://dbms.institute/wp-content/uploads/36.pdf.

28. Громадянське суспільство та влада – кращі практики співпраці. Збірник історій про кращі спільні проєкти організацій громадянського суспільства та органів влади. Київ: міністерство культури та інформаційної політики України, 2020. 108 с. URL: https://cedem.org.ua/wp-content/uploads/2021/02/ZBIRNYK_ISTORIJ_2020.pdf (дата звернення: 24.04.2021).

29. Грудцына Л. Ю. Государственно-правовой механизм формирования и поддержки институтов гражданского общества в России: автореф. дисс… докт. юрид. наук: 12.00.02. Москва, 2009. 54 с.

30. Гуманітарна політика в Україні: виклики та перспективи (Біла книга):

аналіт. доп. / Сінайко О. О. (кер. авт. кол.), Тищенко Ю. А., Каплан Ю. Б., Михайлова О. Ю., Валевський О. Л. та ін.; за заг. ред. Ю. Б. Каплан, Ю. А. Тищенко. Київ : НІСД, 2020. 136 с.

31. Гусейнов А. А., Апресян Р. Г. Этика: учебник. Москва: Гардарики, 2000. 472 с.

32. Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів, прийнята Резолюцією 61/295 Генеральної Асамблеї ООН від 13.09.2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l56#Text (дата звернення: 15.06.2021).

33. Декларація прав національностей України від 01.11.1991 № 1771-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12#Text (дата звернення: 12.03.2021).

34. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 № 55-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text (дата звернення: 16.01.2021).

35. Державний стандарт надання безоплатних послуг клубними та бібліотечними закладами культури державної та комунальної форм власності, затв. Наказом Міністерства культури України від 15.10.2013 № 983. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1966-13#Text.

36. Довгострокова стратегія розвитку української культури – стратегія реформ, затв. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 лютого 2016 р. № 119-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/248862610 (дата звернення: 15.06.2021).

37. Договір про заснування Європейської Спільноти (консолідована версія станом на 01.01.2005). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text (дата звернення: 21.05.2021)

38. Договор о Европейском Союзе (Маастрихтский договор) от 07.02.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text (дата звернення: 21.05.2021).

39. Доманська О. Роль держави в реалізації культурної політики:

концептуальний вимір. *Релігія та Соціум*. 2014. №3-4 (15-16). С. 163-169.

40. Драгичевич-Шешич М., Стойкович Б. Культура: менеджмент, анимация, маркетинг. Новосибирск, 2000. 227 с.

41. Дрожжина С. В. Вплив євроінтеграційних процесів на формування сучасної культурної політики України. *Культура народов Причерноморья*. 2006. № 80. С. 46-48.

42. Дулуман Е.К. Свобода совести как элемент демократических свобод. URL: http://www.edu.nsu.ru/atheism/duluman/consrus.htm.

43. Емельянов Г. П. Социально-культурные права и свободы и их гарантии. Конституция СССР: проблемы государствоведения и советского строительства: матер. науч.-коорд. конф. (г. Звенигород, 16 - 18 января 1979 г.) / отв. ред. Б. Н. Топорнин. Москва: Изд-во ИГП АН СССР, 1980. С. 93- 96.

44. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 11.04.2021).

45. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, подписан в г. Хельсинки 01.08.1975. *Сб. действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Вып. XXXI*. Москва: [Б. и.], 1977. С. 544–589.

46. Запесоцкий А. Запрет идеологии в Конституции – вредное недоразумение. *Парламентская газета*. 2016. 17 ноября. URL: https://www.pnp.ru/politics/2016/11/17/zapret-ideologii-v-konstitucii-vrednoe-nedorazumenie.html (дата звернення: 17.03.2021).

47. Звіт про виконання плану роботи Міністерства культури та інформаційної політики України за 2020 рік. *Офіційний веб-сайт Міністерства культури та інформаційної політики України.* URL: https://mkip.gov.ua/files/pdf/Звіт%20щодо%20стану%20виконання%20ПРМ%202020%20МКІП_29.01.21.pdf (дата звернення: 15.06.2021).

48. Знаков В.В. Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры. *Вопросы психологии*. 1998. № 3. С. 105-114.

49. Каган М. С. О духовном. *Вопросы философии*. 1985. № 9. С. 92-95.

50. Каменец А. В. Культурная политика и современная социокультурная ситуация. Методологические основы системы управления на федеральном и региональном уровнях в сфере культуры. *Ориентиры культурной политики.* 1994. Вып. 5. С. 16-24.

51. Карлова В. В. Державна політика у сфері культури: сутність та особливості реалізації в сучасних умовах : автореф. дис... канд. держ. упр. : 25.00.01. Київ, 2003. 20 с.

52. Карлова В. В. Проблеми формування загальнонаціональної ідеології в Україні. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. Серія: Філософія, методологія, теорія та історія державного управління*. 2010. № 4. С. 17-24.

53. Карпунчев В. П. Прогалини в адміністративно-правовому регулюванні статусу релігійних об'єднань в Україні. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ.* 2010. № 4. С. 26–35.

54. Козлова Е. И., Кутафин О. Е. Конституционное право России. Москва: Юристъ, 1998. 518 с.

55. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Київ: Правова єдність, 2008. 350 с.

56. Конвенция о коренных народах и народах, ведущих племенной образ жизни в независимых странах [Конвенция 169]. Принята 27.06.1989 на 76-й сессии Генеральной конференции Международной организации труда. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/iol169.shtml (дата звернення: 11.04.2021).

57. Кононов К. А. Институциональная природа идеологического многообразия. *Конституционное и муниципальное право*. 2007. № 22. С. 2-7.

58. Конституционная хартия от 20.04.1826. *Новик И.Д. Современные конституции.* Москва: Изд. Д.П. Ефимова, 1905. С. 407-451.

59. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учебник: в 4 т. Т. 1 / отв. ред. Б.Д. Страшун. Москва: БЕК, 1993. 246 с.

60. Конституционное право России: учебник / отв. ред.: А. Н. Кокотов,

М. И. Кукушкин. 4-е изд., пересм. и доп. Москва: НОРМА, Инфра-М, 2010. 543 с.

61. Конституционное право: учебник / отв. ред. А.Е. Козлов. Москва: БЕК, 1997. 464 с.

62. Конституция Бельгии от 07.02.1831. *Конституции государств Европейского Союза* / под общ. ред. Л.А. Окунькова. Москва: Изд. гр. ИНФРА-М – НОРМА, 1997. С. 109-144.

63. Конституция Греции от 11.06.1975. *Конституции государств Европейского Союза* / под общ. ред. Л.А. Окунькова. Москва: Изд. гр. ИНФРА-М – НОРМА, 1997. С. 245-294.

64. Конституция Грузии от 24.08.1995. *Конституции государств – участников СНГ* / ред. кол.: Л.А. Окуньков (рук.), В.В. Оксамытный, М.Я. Булошников. Москва: Изд. гр. НОРМА – ИНФРА-М, 2001. С. 205-240.

65. Конституция Индонезии от 18.08.1945. *Конституции стран мира. Хрестоматия* / сост. Д.В. Кузнецов. В 7 частях. Часть 4. Азия. Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2014. С. 698-702.

66. Конституция Ирландии 1937 г. *Конституции государств Европейского Союза* / под общ. ред. Л.А. Окунькова. Москва: Изд. гр. ИНФРА-М – НОРМА, 1997. С. 325-356.

67. Конституция Испании от 29.12.1978. *Конституции государств Европейского Союза* / под общ. ред. Л.А. Окунькова. Москва: Изд. гр. ИНФРА-М – НОРМА, 1997. С. 371-414.

68. Конституция Йеменской Республики от 16.05.1991, с конституционными поправками 1994 и 1999 годов. Сапронова М.А. Высшие органы государственной власти арабских республик. Москва: АСТ: Восток – Запад, 2007. С. 353-394.

69. Конституция Княжества Андорра от 28.04.1993. URL: https://www.consellgeneral.ad/fitxers/ documents/constitucio/const-rus

70. Конституция Княжества Лихтенштейн от 05.10.1921. URL: https://worldconstitutions.ru/?p=147 (дата звернення: 16.12.2020).

71. Конституция Кубы, по состоянию на 2002 год. URL:

https://worldconstitutions.ru/?p=1248 (дата звернення: 16.12.2020).

72. Конституция Мальтийской Республики 1964 г. URL: https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/malta/malta-r.htm (дата звернення: 29.05.2021).

73. Конституция Португальской Республики от 02.04.1976. *Конституции государств Европейского Союза* / под общ. ред. Л.А. Окунькова. Москва: Изд. гр. ИНФРА-М – НОРМА, 1997. С. 521-598.

74. Конституция Республики Беларусь от 24.11.1996. *Конституции государств – участников СНГ* / ред. кол.: Л.А. Окуньков (рук.), В.В. Оксамытный, М.Я. Булошников (отв. секр.). Москва: НОРМА, 2001. С. 127-170.

75. Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995. *Конституции государств – участников СНГ* / ред. кол.: Л.А. Окуньков (рук.), В.В. Оксамытный, М.Я. Булошников. Москва: Изд. гр. НОРМА – ИНФРА-М, 2001.С. 273-312.

76. Конституция Республики Молдова от 29.07.1994, с изм. от 19.07.1996. *Конституции государств – участников СНГ* / ред. кол.: Л.А. Окуньков (рук.), В.В. Оксамытный, М.Я. Булошников. Москва: Изд. гр. НОРМА – ИНФРА-М, 2001. С. 377-418.

77. Конституция Республики Узбекистан от 08.12.1991 с измен. от 28.12.1993. *Конституции государств – участников СНГ* / ред. кол.: Л.А. Окуньков (рук.), В.В. Оксамытный, М.Я. Булошников (отв. секр.). Москва: НОРМА, 2001. С. 595-626.

78. Конституция Румынии (30 июня – 12 июля 1866 г.). *Новик И.Д. Современные конституции.* Москва: Изд. Д.П. Ефимова, 1905. С. 589-620.

79. Конституция Турции (Турецкой Республики) 07.11.1982. URL: https://legalns.com/download/ books/cons/turkey.pdf (дата звернення: 18.06.2020)

80. Конституция Финляндии от 11.06.1999. URL: https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/ ru19990731_20111112.pdf (дата звернення: 16.12.2020).

81. Конституційне право України. Академічний курс: підручник: У 2 т. Т. 2 / за ред. В.Ф. Погорілка. Київ: Юридична думка, 2006. 544 с.

82. Конституційне право України: підручник / за заг. ред. О.С. Бакумова,

Т.І. Гудзь, М.І. Марчука. Харків: ХНУВС, 2019. 484 с.;

83. Конституційне право України: підручник / за заг. ред. Т.М. Слинько. Харків: Право, 2020. 592 с.

84. Конституційне право України: підручник / за ред. Ю.М. Тодики, В.С. Журавського. Київ, 2002. 450 с.

85. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20.04.1978. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420#Text

86. Конституція Естонської Республіки від 28.06.1992. *Конституції нових держав Європи та Азії* / упоряд. С.П. Головатий. Київ: Укр. Правн. Фундація; Право, 1996. С. 1-38.

87. Конституція Італійської Республіки від 22.12.1947. *Конституції зарубіжних країн: навчальний посібник* / за заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків: ФІНН, 2009. С. 135-157.

88. Конституція Китайської Народної Республіки від 04.12.1982. *Конституції зарубіжних країн: навчальний посібник* / за заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків: ФІНН, 2009. С. 260-278.

89. Конституція Литовської Республіки від 25.10.1992. *Конституції нових держав Європи та Азії* / упоряд. С.П. Головатий. Київ: Укр. Правн. Фундація; Право, 1996. С. 49-86.

90. Конституція Південно-Африканської Республіки від 08.05.1996. *Конституції зарубіжних країн*: навчальний посібник / за заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків: ФІНН, 2009. С. 569-628.

91. Конституція Республіки Болгарія від 12.07.1991. *Конституції країн світу: Республіка Болгарія. Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія* / переклад Т.В. Руденко; уклад. О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Київ: ОВК, 2021. С. 17-67.

92. Конституція Республіки Польща від 02.04.1997. *Конституції зарубіжних країн: навчальний посібник* / за заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків: ФІНН, 2009. С. 173-205.

93. Конституція Республіки Словенія від 23.12.1991. *Конституції нових держав Європи та Азії* / упоряд. С.П. Головатий. Київ: Укр. Правн. Фундація; Право, 1996. С. 265-306.

94. Конституція Республіки Хорватія від 22.12.1990. *Конституції країн світу: Республіка Болгарія. Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія* / переклад Т.В. Руденко; уклад. О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Київ: ОВК, 2021. С. 193-248.

95. Конституція Російської Федерації від 12.12.1993. *Конституції зарубіжних країн: навчальний посібник* / за заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків: ФІНН, 2009. С. 221-242.

96. Конституція Румунії від 21.11.1991. *Конституції країн світу: Республіка Болгарія. Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія* / переклад Т.В. Руденко; уклад. О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Київ: ОВК, 2021. С. 69-121.

97. Конституція Словацької Республіки від 01.09.1992. *Конституції нових держав Європи та Азії* / упоряд. С.П. Головатий. Київ: Укр. Правн. Фундація; Право, 1996. С. 445-484.

98. Конституція Сполучених Штатів Америки від 17.09.1878. *Конституції зарубіжних країн: навчальний посібник* / за заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків: ФІНН, 2009. С. 333-345.

99. Конституція України від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 15.06.2021).

100. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В.Я. Тацій (голова редкол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2011. 1128 с.

101. Конституція Французької Республіки від 04.10.1958. *Конституції зарубіжних країн: навчальний посібник* / за заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків: ФІНН, 2009. С. 47-68.

102. Конституція Чеської Республіки від 16.12.1992. *Конституції нових держав Європи та Азії* / упоряд. С. П. Головатий. Київ: Укр. Правн. Фундація; Право, 1996. С. 485-509.

103. Концепція державної політики в галузі культури на 2005-2007 рр., затв. Законом України від 03.03.2005 № 2460-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2460-15#Text.

104. Концепція реформування системи забезпечення населення культурними послугами, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.01.2019 № 27-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/27-2019-р#Text.

105. Кочкадан А. Загальні засади взаємодії держави і релігійних об'єднань в Україні: новелізація правового регулювання. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Вип. 49. С. 95–100.

106. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 03.11.2020).

107. Крусян А. Р. Доктринальна концепція модернізації конституційних положень щодо засад конституційного ладу України. *Юридичний вісник*. 2013. № 2. С. 21-30.

108. Кузнецова Т. В., Ремизов В. А. Теория и практика современных культурных процессов в России. *Вестник Московского государственного университета культуры и искусств*а. 2014. №2 (58). С.15-25.

109. Кукин Е.А. Культурные права как неотъемлемая часть системы прав человека. *Вестник РУДН. Серия «Юридические науки».* 2011. № 4. С. 210-218.

110. Культурна політика в Україні : аналітичний огляд / О.А. Гриценко, Г.О. Андрес, І.С. Булкіна та ін.; ред.-упоряд., кер. авт. кол. О.А. Гриценко; Укр. центр культ. дослідж. Київ: УЦКД, 2007. 160 с.

111. Культурна політика України: національна модель у європейському контексті : аналіт. доп. / С. І. Здіорук, О. М. Литвиненко, О. П. Розумна; за ред. С. І. Здіорука. Київ: НІСД, 2012. 64 с.

112. Культурология: учебник / под ред. Ю. Н. Солонина, М. С. Кагана. Москва: Высшее образование, 2007. 566 с

113. Лавриченко Н. Категорії «соціальність», «духовність» і «моральність» в сучасній педагогічній науці. *Шлях освіти*. 2003. № 1. С. 7-11.

114. Ленин В. И. Партийная организация и партийная литература. *Собрание*

сочинений. 5 изд. Том 12. Москва: Политиздат, 1968. С. 99-105.

115. Лисенков С. Л. Соціальна та особистісна цінність культурних прав і свобод громадян. *Філософські проблеми права та правоохоронної діяльності співробітників органів внутрішніх справ: зб. наук. праць*. Київ: Українська академія внутрішніх справ, 1995. С. 62–66.

116. Лісовий В. Культура, ідеологія, політика: збірка есеїв. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. 345 с.

117. Лісовський В.М. Ідеологія в Україні та її роль у формуванні і становленні громадянського суспільства. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія.* 2012. Том 20. Вип. 22 (3). С. 86-92.

118. Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія. Київ: Фоліант, 2005. 634 с.

119. Лосский Н. О. Условия абсолютного добра: Основы этики. Москва: Политиздат, 1991. 368 с.

120. Луцишин Г. Вплив інститутів громадянського суспільства на процес національної консолідації в сучасній Україні. *Наукові записки ІПіНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Вип. 4 (78). С. 22-32.

121. Максименко О. М. Правове забезпечення діяльності громадських організацій національних меншин України. *Правова держава: щорічник наукових праць*. 2001. Вип. 12. С. 682-690.

122. Малімон В. І. Культурна політика держави як чинник реформування суспільства : автореф. дис… канд. держ. упр.: 25.00.02. Івано-Франківськ, 2011. 20 с.

123. Мальований М. М. Культура як суспільне явище (методологічний та методичний аспект розгляду. *Горизонты образования*. 2011. № 3 (33). С. 154-163.

124. Мальцев Д. А., Лубяной В. И. Культура и идеология. Материалы X Междунар. студенч. науч. конф. «Студенческий научный форум». URL: https://scienceforum.ru/2018/article/2018004008 (дата звернення: 15.06.2021).

125. Мангейм К. Идеология и утопия: диагноз нашего времени / пер. с нем.

Москва: Юрист, 1994. 700 с.

126. Манди С. Культурная политика: краткое руководство. *Культурная политика в Европе: выбор стратегии и ориентиры*. Москва, 2002. С. 35–99.

127. Манжалій Х. Соціальна діяльність нових релігійних інституцій в сучасній Україні. *Релігія та соціум*. 2008. № 1. С. 58–60.

128. Маркова Е. Н. Светское государство или путь к клерикализму? *Мониторинг конституционных процессов в России.* 2012. № 1. С. 14-20.

129. Мацькевич М. Культурні права та свободи людини і громадянина: питання регламентації змісту та реалізації. *Віче*. 2011. № 20. URL: http://veche.Niev.ua/journal/2758/ (дата звернення: 15.06.2021).

130. Мельничук О. Ф. Ознаки права людини на освіту: загальнотеоретичний аналіз. *Юридичний вісник.* 2011. № 2(19). С. 124–127.

131. Мещерякова А. Ф. Принцип светскости государства в практике Европейского суда по правам человека. *Законы России: опыт, анализ, практика*. 2012. № 8. С. 76-81.

132. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 11.04.2021).

133. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 11.04.2021).

134. Мілова Т. Конституційні принципи регулювання духовно-етичних та ідеологічних відносин в Україні. Підприємництво, господарство і право. 2013. № 1. С. 72-75.

135. Неверов А. Я. Государственная идеология в Российской Федерации: конституционно-правовые основания. *Вестник Тюменского государственного университета. Социально-экономические и правовые исследования*. 2016. Том 2. № 4. С. 107-115.

136. Невинский В. В. Основы конституционного строя. Обеспечение достоинства личности. Конституционные принципы публичной власти:

избранные научные труды. Москва: Формула права, 2012. 752 с.

137. Ніколенко Л. М., Ошкадеров І. Г. Характеристика культурних прав людини та громадянина в умовах модернізації правової системи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2018. Вип. 1. Том 1. С. 24-27.

138. Об общих правах граждан королевств и земель, представленных в Имперском совете: Основной закон государства от 21.12.1867. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/austria_constitut_6.html (дата звернення: 01.10.2020).

139. Ожегов С. И. Словарь русского языка. 6-е изд. Москва: Советская энциклопедия, 1964. 900 с.

140. Окрема думка судді Конституційного Суду України Колісника В.П. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ne01d710-21#Text.

141. Основи законодавства України про культуру від 14.02.1992 № 217-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-12/ed19920214 (дата звернення: 11.10.2020).

142. Основний закон Угорщини від 25.04.2011. *Конституції країн світу: Республіка Болгарія. Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія* / переклад Т.В. Руденко; уклад. О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. Київ: ОВК, 2021. С. 123-192.

143. Основы идеологии белорусского государства: учебное пособие / под общ. ред. Г. А. Василевича Я. С. Яскевич. Минск: РИВШ, 2004. 477 с.

144. Остапенко М. Ідеологічний плюралізм: проблема необхідності розвитку і збереження цілісності демократичного суспільства. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї.* 2010. Вип. 21. С. 8-23.

145. Осьмачко С. Г., Артамонова О. А. Культура и идеология: некоторые проблемы взаимовлияния. *Верхневолжский филологический вестник*. 2018. № 4

(15). С. 251-259.

146. Павленко Е.М. Формирование культуры прав человека и конституционного правосознания в современной России. Москва: Права человека, 2008. 182 с.

147. Педагогический энциклопедический словарь / под ред. Б.М. Бим-Бад. Москва: Большая российская энциклопедия, 2003. 527 с.

148. Педагогічний словник / за ред. М.Д. Ярмаченка. Київ: Пед. думка, 2001. 516 с.

149. Петрушенко В.Л. Філософія: курс лекцій: навч. посіб. Київ: Каравела; Львів: Новий світ-2000, 2001. 448 с.

150. Положення про Міністерство культури та інформаційної політики України, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 16.10.2019 № 885. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-п#Text (дата звернення: 15.06.2021).

151. Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України затв. Наказом Міністерства оборони України від 14 грудня 2016 р. № 685. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text (дата звернення: 04.03.2021).

152. Полянина А.К. Определение статуса идеологии в конституциях России и Украины. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: збірник наукових праць* / за ред. Ю.С. Шемшученка, В.П. Тихого, М.М. Цимбалюка, І.С. Гриценка. Львів: ЛДУВС, 2012. С. 410-413.

153. Понкин И.В. Правовые основы светскости государства и образования. Москва.: Про-Пресс, 2003. 416 с.

154. Попова А. В. Конституционное право зарубежных стран. Краткий курс лекций. Москва: Юрайт, 2013. 176 с.

155. Попок А.А. Проблеми унормування правового статусу закордонного українця. *Державне управління: теорія та практика: Електронний журнал*. 2005. № 1. URL: http://academy.gov.ua/ej/ej1/txts/POPOK.htm (дата звернення: 15.06.2021).

156. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 № 3792-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text (дата звернення: 30.05.2021).

157. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text (дата звернення: 30.05.2021).

158. Про громадські об’єднання: Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text (дата звернення: 18.04.2021).

159. Про дошкільну освіту: Закон України від 11.07.2001 № 2628-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text (дата звернення: 30.05.2021).

160. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text (дата звернення: 15.06.2021).

161. Про закордонних українців: Закон України від 04.03.2004 № 1582-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1582-15#Text (дата звернення: 15.06.2021).

162. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text (дата звернення: 15.06.2021).

163. Про корінні народи України: Закон України від 01.07.2021 № 1616-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text (дата звернення: 22.04.2021).

164. Про культуру: Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text (дата звернення: 15.06.2021)

165. Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004 № 1906-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text (дата звернення: 15.06.2021).

166. Про мови в Українській РСР: Закон Української РСР від 28.10.1989 № 8312-11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11#Text (дата звернення: 15.06.2021).

167. Про національні меншини в Україні: Закон України від 25.06.1992 № 2494-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text (дата звернення: 15.06.2021).

168. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 15.06.2021).

169. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки: Закон України від 09.01.2007 № 537. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16?find=1&text=громадянського+суспільства#Text (дата звернення: 15.06.2021).

170. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 № 1805-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14 (дата звернення: 15.06.2021).

171. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15.12.1993 № 3687-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text (дата звернення: 15.06.2021).

172. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15.12.1993 № 3688-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text (дата звернення: 15.06.2021).

173. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 № 463-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text (дата звернення: 15.06.2021).

174. Про позашкільну освіту: Закон України від 22.06.2000 № 1841-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text (дата звернення: 15.06.2021).

175. Про політичні партії в Україні: Закон України від 05.04.2001 № 2365-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text (дата звернення: 15.06.2021).

176. Про правовий статус іноземців і осіб без громадянства: Закон України від 22.09.2011 № 3773-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text (дата звернення: 15.06.2021).

177. Про професійних творчих працівників та творчі спілки: Закон України від 07.10.1997 № 554/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554/97-вр#Text (дата звернення: 15.06.2021).

178. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999 № 1045-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14#Text (дата звернення: 15.06.2021).

179. Про професійну (професійно-технічну) освіту: Закон України від 10.02.1998 № 103/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-вр#Text (дата звернення: 15.06.2021).

180. Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин: Закон України від 15.05.2003 № 802-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text (дата звернення: 15.06.2021).

181. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон УРСР від 23 квітня 1991 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 2009. № 23. Ст. 282.

182. Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії та Державній прикордонній службі: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 677-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/247489978 (дата звернення: 15.06.2021).

183. Про Український культурний фонд: Закон України від 23.03.2017 № 1976-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1976-19 (дата звернення: 15.06.2021).

184. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо запровадження інституту священнослужителів (капеланів) у військових, правоохоронних органах). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52590 (дата звернення: 12.06.2021).

185. Проєкт Закону про внесення змін до Закону України «Про культуру» щодо загальних засад надання населенню культурних послуг від 04.11.2020 № 4318. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70328 (дата звернення: 17.03.2021).

186. Пустовіт Ж. М. Актуальні проблеми прав і свобод людини та

громадянина в Україні: навч. посіб. Київ: КНТ, 2009. 232 с.

187. Пушкіна О. В., Шкабаро В. М., Заворотченко Т. М. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Дніпропетровськ: Вид-во ДУЕП ім. Альфреда Нобеля, 2011. 336 с.

188. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2004. 464 с.

189. Рамкова конвенція про захист національних меншин від 01.02.1995. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text (дата звернення: 11.04.2021).

190. Результати опитування про вплив COVID-19 на креативні та культурні індустрії в Україні. URL: https://ppv.net.ua/uploads/work_attachments/Covid-19_Impact_on_Cultural_and_Creative_Industries_in_Ukraine_PPV_2020_UA.pdf?fbclid=IwAR3spj0Xqu8EX4eDVMFJhXHfEuN9GGImZZE5dhiHo6QlNJAWloU1pLPml74 (дата звернення: 19.02.2021).

191. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) від 14.12.1999 № 10-рп/99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99#n54 (дата звернення: 04.11.2020).

192. Роговець О. В. Громадянська культура як атрибут громадянського суспільства: ретроспективний аналіз. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2008. Вип. 12. С. 156-164.

193. Романенко Л. М. Гражданское общество: социологический словарь-справочник. Москва: Деловое содействие, 1995. 115 с.

194. Рудинский Ф.М. Наука прав человека и проблемы конституционного права (Труды разных лет). Москва: ЗАО «МИР», 2006. 1234 с.

195. Румянцев О. Г. Основы конституционного строя России. Москва, 1994. 288 с.

196. Савва С. С. Конституционное закрепление светского государства в России: национальный и международно-правовой аспекты. *Журнал российского права*. 2009. № 12 (156). С. 130-139.

197. Саидов А.Х. Цивилизационная теория прав человека. *Права человека и современное государственно-правовое развитие* / от вред. А.Г. Светланов. Москва, 2007. С. 112-131; Глухарева Л.И. Современные проблемы теории прав человека. Москва: Логос, 2002.

198. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. Київ: Ін Юре, 2012. 724 с.

199. Серегин В.А. Конституция Украины: компромисс на пути к цивилизованному обществу. *Бизнес Информ.* 1996. № 24. С. 6-11.

200. Серьогін В. О. Конституційне право України: навч. посіб. Харків: ХНУВС, 2010. 368 с.

201. Силуянова Н. В. Духовность как способ жизнедеятельности человека. *Философские науки.* 2010. №12. С. 100-104.

202. Ситник П. К., Дербак А. П. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні : монографія. Київ: НІСД, 2014. 226 с.

203. Скрипнюк О. В. Конституційне право України: підручник. Київ: Ін Юре, 2010. 672 с.

204. Скрипнюк О. В. Свобода думки і слова: конституційно-правові гарантії в Україні. *Юридична Україна*. 2011. № 3. С. 28-32.

205. Смолин О.Н. Новый проект Конституции России. Свобода от идеологии или иная идеология? *Конституционный вестник*. 1991. № 9. С. 17-24.

206. Советский энциклопедический словарь / ред. А.М. Прохоров. Москва: Советская энциклопедия, 1981. 1632 с.

207. Соколенко Ю. Гарантії культурних прав і свобод громадян України. *Право України*. 2014. № 2. С. 34 - 38.

208. Соколенко Ю. Поняття культурних прав і свобод людини та громадянина. *Право України.* 2015. № 2. С. 27-32.

209. Соціально значуща діяльність релігійних організацій України в

сучасних суспільно-політичних умовах: аналітична записка. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-09/relig_org_Ukr-953c2.pdf (дата звернення: 15.06.2021).

210. Союзная Конституция Швейцарской Конфедерации от 18.04.1999. *Королева-Борсоди Н.В. Основы конституционного права Швейцарии: учебн.-метод. пособие.* Киев: Юстиниан, 2009. С. 468-531.

211. Союзная Конституция Швейцарской Конфедерации от 18.04.1999. *Королева-Борсоди Н.В. Основы конституционного права Швейцарии: учебн.-метод. пособие*. Киев: Юстиниан, 2009. С. 468-531.

212. Співробітництво у сфері культури. Програма ЄС «Креативна Європа». URL: https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/galuzeve-spivrobitnictvo/kulturne-spivrobitnictvo-kreativna-yevropa (дата звернення: 12.06.2021)

213. Статус закордонного українця нададуть 92 особам без громадянства та іноземцям. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3125245-status-zakordonnogo-ukrainca-nadadut-92-osobam-bez-gromadanstva-ta-inozemcam.html (дата звернення: 15.06.2021).

214. Статус закордонного українця надали 217 громадянам 24-х країн. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3210512-mzs-nadalo-status-zakordonnogo-ukrainca-217-gromadanam-24h-krain.html (дата звернення: 15.06.2021).

215. Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, затв. Указом Президента України від 24.03.2012 № 212/2012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/212/2012#Text (дата звернення: 12.06.2021).

216. Стрекозов В. Г., Казанчев Ю. Д. Конституционное (государственное) право России: учебник. Москва: Новый юрист, 1997. 282 с.

217. Теорія держави та права: підручник / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.; за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ: ФОП О. С. Ліпкан, 2011. 576 с.

218. Ткаченко Є. В. Правовий захист прав етнічних та мовних меншин : навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 315 с.

219. Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины: учебное пособие. Харьков: Факт, 1999. 320 с.

220. Токарева Л. Н. Государственная национально-культурная политика: на примере судьбы российских и советских немцев: дисс. ... канд. фил. наук: 24.00.01. Москва, 2000. 182 с.

221. У Кабінеті Міністрів України презентували результати функціонального аудиту Мінкультури. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245245459 (дата звернення: 15.06.2021).

222. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 30.11.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 11.04.2021).

223. Устав Сербского королевства (22 декабря 1888 г. – 3 января 1889 г.). *Новик И.Д. Современные конституции.* Москва: Изд. Д.П. Ефимова, 1905. С. 624-668.

224. Фатов И. С. Конституционно-правовой статус общественных объединений и механизм его реализации в становлении гражданского общества России: дисс… канд. юрид. наук: 12.00.02. Москва, 2008. 212 с.

225. Флиер А. Я. Культура как фактор национальной безопасности. *Общественные науки и современность.* 1998. № 3. С. 181-187.

226. Франк С. Л. Духовные основы общества. Москва: Республика, 1992. 511 с.

227. Хабермас Ю. Концепт человеческого достоинства и реалистическая утопия прав человека. *Вопросы философии*. 2012. № 2. С. 66-80.

228. Хабибулин А. Г., Рахимов Р. А. Государственная идеология: к вопросу о правомерности категории. *Государство и право*. 1999. № 3. С. 11-20.

229. Хартія основних прав та свобод Чехії 1991 р. *Конституції нових держав Європи та Азії* / упоряд. С.П. Головатий. Київ: Укр. Правн. Фундація; Право, 1996. С. 510-522.

230. Хорина Г. П. Идеология в системе культуры: автореф. дисс… докт.

филос. наук: 24.00.01. Москва, 2005. 37 с.

231. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/ru/ed20131011#Text (дата звернення: 28.12.2020)

232. Чепік-Трегубенко О. С. Теоретико-правова характеристика сучасного суспільного ладу України: дис… канд. юрид. наук: 12.00.01. Дніпро, 2017. 250 с.

233. Шестак В. С. До визначення поняття «культура» як об'єкта культурної функції держави. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2015. № 2 (49). С. 3-8.

234. Шишенина И.В. Права человека в российских конституционных проектах (1990-1993 гг.). Москва: Права человека, 2010. 168 с.

235. Штопельман Г. М. Феномен человека в деятельном и логико-культурном ракурсах // *Вопросы философии*. 2014. №8. С. 118.

236. Экштайн К. Основные права и свободы. Учебное пособие для вузов. Москва: Nota Bene, 2004. 496 с

237. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 1998-2004. Т. 2: Д-Й, 1998. 744 с.

238. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3: К–М. 792 с.

239. Юркевич П. Серце і його значення в духовному житті людини. *Основа*. 2013. № 3. С.163-164.

240. Яворський В. Аналіз закону про заборону комуністичних символів. URL: https://khpg.org/1430493970

241. 2001 Report on the World Social Situation. Chapter VIII. Civil Society. URL: https://www.un.org/esa/socdev/rwss/docs/2001/8%20Civil%20Society.pdf (дата звернення: 12.06.2021).

242. Adanali Y. K. Constitutional cultural rights. *The Journal of Academic Social Science*. 2016. Vol. 28. P. 365-378.

243. Adorno Th. W. Critical Theory. Duke University Press, 1991. 287 p.

244. Adorno Th. W., Frenkel-Brunswik E., Levinson D. J., Nevitt

Sanford R. The Authoritarian Personality. New York: Harper and Row, 1950. 990 p.

245. Anderson B. Imagined Communities. London: Verso, 1983. 160 p.

246. Barry N. P. Introduction to modern political theory. New York: Macmillan Education, 1989. 340 p.

247. Bennet T.W. Human Rights and African Customary Law. Cape Town: Juta, 1999. 215 p.

248. Bianchi E. Quale spiritualitŕ per l'uomo contemporaneo? URL: http://www.diocesi. torino.it/diocesi-torino/allegati/26721/Bianchi_Quale_spiritualita_041010.pdf (дата звернення: 15.06.2021).

249. Burgess M. E. The Resurgence of Ethnicity: Myth or Reality? *Ethnic and Racial Studies.* 1978. Vol. 1. № 3. P. 265-285.

250. Campbell A., Converse Ph.E., Miller W.E., Stokes D.E. The American Voter. New York: John Wiley and Sons, 1960. 576 p.

251. Carril B.B. The Right of Access to Culture: an Effective Human Right for the Establishment of Consistent Cultural Policies in Europe in the Context of the Economic Crisis? *Revista Española de Relaciones Internacionales*. 2012. № 5. P. 44-62.

252. Case of Vajnai v. Hungary. (Application no. 33629/06). 8 July 2008. URL: http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-87404 (дата звернення: 15.06.2021).

253. Cerna Ch. M. Universality of Human Rights and Cultural Diversity: Implementation of Human Rights in Different Socio-Cultural Contexts. *Human Rights Quarterly*. 1994. Vol. 16. P. 740-744.

254. Chemerinsky E. Political Ideology and Constitutional Decision-Making: The Coming Example of the Affordable Care Act. *Legal Studies Research Paper Series* No. 2011-48. University of California, Irvine ~ School of Law. 30 p.

255. Chun K.-T. Ethnicity and Ethnic Identity: Taming the Untamed. *Studies in Social Identity* / T.R. Sarbin, K.E. Scheibe (eds.). New York: Praeger, 1983. P. 184-203.

256. Committee on Economic, Social and Cultural Rights general comment No. 21; Day of General Discussion on the right to take part in cultural (E/C.12/40/7). URL:

https://www.refworld.org/docid/4ed35bae2.html (дата звернення: 15.06.2021).

257. Consiglio Cf. C. Spirit, Soul, Body: Toward an Integral Christian Spirituality. Saint John: Liturgical Press. 2015. 217 p.

258. Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions, 13 Int'l J. Cultural Prop. 377 (2006). URL: https://en.unesco.org/creativity/sites/creativity/files/passeport-convention2005-web2.pdf (дата звернення: 15.06.2021).

259. Cotterrell R. Law, Culture and Society: Legal ideas in the Mirror of Social Theory. Aldershot: Ashgate, 2006. 199 p.

260. Craib I. Experiencing Identity. London: Sage, 1998. 190 p.

261. Cronin A. Consumer rights/cultural rights. A new politics of European belonging. *European Journal of Cultural Studies*. Vol. 5. Issue 3. P. 307-323.

262. Downs A. An Economic Theory of Democracy. New York: Harper, 1957. 310 p.

263. Eagleton T. Ideology: An Introduction. London, New York: Verso. 1991. 258 p.

264. European culture and the media: Changing media. Changing Europe series. Vol. 1. / I. Bondebjerg, P. Golding (eds.). Bristol: Intellect Ltd, 2004. 315 p.

265. Frankenberg G. Comparing constitutions: Ideas, ideals, and ideology – toward a layered narrative. *International Journal of Constitutional Law*. 2006. Vol 4. No 3. P. 439-459.

266. Gaete R. The West, its Other and human rights. *Culture and Global Change* / T. Skelton, T. Allen (eds). London, New York: Routledge, 1999. P. 193-200.

267. Glazer N., Muynihan D. P. Ethnicity. Theory and Experience. Cambridge: Harvard University Press, 1975. 512 p.

268. Gordiyuk S. Basic approaches and models of constitutional regulation of cultural rights and freedoms. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6. P.116-121.

269. Heimat heute / hg. v. H. Bausinger. Tübingen: DIFF, 1980. 192 s.

270. Hinich M., Munger M. Ideology and the Theory of Political Choice. Ann

Arbor: University of Michigan Press, 1996. 280 p.

271. Hordiyuk S. Constitution and ideology: problems of interaction. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. 2021. № 2 (30). URL: https://issn2391-4164.blogspot.com/p/226.html.

272. Ideology. *The New Encyclopaedia Britannica.* London: Unites Stated, Inc., 1995. P. 241.

273. Ideology. *The Penguin Dictionary of Religions*. 2nd ed. London: Penguin Books, 1984. P. 160.

274. In from the margins: A contribution to the debate on culture and development in Europe. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 1997. 376 p.

275. International Covenant on Civil and Political Rights. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966. URL: https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx (дата звернення: 15.06.2021).

276. Isajiw W. W. Definitions of Ethnicity. *Ethnicity.* 1974. Vol. 1. № 2. P. 111-124.

277. Jabeen1 Sh., Shehzad W. Interface Between National Ideologies and the Constitution of Pakistan. *International Journal of English Linguistics*. 2018. Vol. 8. № 5. P. 106-116.

278. Joint Amicus Curiae Brief for the Constitutional Court of Moldova on the compatibility with European Standards of Law No. 192 of 12 July 2012 on the prohibition of the use of symbols of the totalitarian communist regime and of the promotion of totalitarian ideologies of the Republic of Moldova, adopted by the Venice Commission at its 94th Plenary Session (Venice, 8-9 March 2013). URL: http://venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD%282013%29004-e (дата звернення: 15.06.2021).

279. Jost J. The end of the end of ideology. *American Psychologist.* 2006. Vol. 61. P. 651-670.

280. Kamenets A. V., Anufrieva N.I., Shcherbakova A. I., Kuznetsova E. O., Ovsyannikova V. A., Yushchenko N. S. Civil society as a culturological category.

Propósitos y Representaciones Jan. 2021. Vol. 9. SPE (1). URL: http://dx.doi.org/10.20511/pyr2021.v9nSPE1.1386 (дата звернення: 15.06.2021).

281. Kleberg C.-J. The concept of culture in the Stockholm action plan and its consequences for policy making. *International Journal of Cultural Policy*. 2000. Vol. 7. P. 49-69.

282. Klun B. Fenomenologija duhovnega življenja. *Udejanjanje duhovnosti v sodobnem svetu* / ed. P. Repar, S. Repar, A. Božič. Ljubljana, 2012. P. 77-78.

283. Krewer B. Kulturelle Identität und menschliche Selbsterforschung: Die Rolle von Kultur in der positiven und reflexiven Bestimmung des Menschseins Taschenbuch. Saarbrücken, Fort Lauderdale: Breitenbach Publishers, 1992. 430 s.

284. Künnemann R. A coherent approach to human rights. *Human Rights Quarterly*. 1995. Vol. 17(2). P. 323-342.

285. Laaksonen A. Stimulating the appetite to explore cultural rights: Annamari Laaksonen talks about the study «Making Culture Accessible» (interview). 2010. URL: http://www.labforculture.org (дата звернення: 15.06.2021).

286. Lane R.E. Patterns of political belief. *Handbook of Political Psychology* / J. Knutson (ed.). Hoboken, NJ: Jossey-Bass Publishers, 1973. P. 83-116.

287. Lerner H. Making Constitutions in Deeply Divided Societies. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 272 p.

288. Lohauss P. Moderne Identität und Gesellschaft. Theorien und Konzepte. Opladen: Leske + Budrich, 1995.

289. Macklem P. Constitutional Ideologies. *Ottawa Law Review / Revue de droit d'Ottawa*. 1988. Vol. 20. P. 117-156.

290. Martin J. L. What is Ideology? *Sociologia, Problemas e Praticas*. 2015. № 77. P. 9-31.

291. McLean J. Ideology. *Oxford Concise Dictionary of Politics*. Oxford: Oxford University Press, 1996. 614 p.

292. Νιτσιάκος Β. Η πολιτισμική πλευρά του Βλάχικου ζητήματος. Πρεβεζάνικα Χρονικά. 1990. Τόμ.. 24. Σ. 84-85.

293. Oestreich J. E. Liberal theory and minority group rights. *Human rights quarterly*. 1999. Vol. 21(1). P. 108-132.

294. Pazartzi F. The Identity of Minorities and Cultural Rights. *The Protection of Minorities – The Framework Convention of the Council of Europe* / A. Bredimas, L. Alexandros Sicilianos eds., 1997. P. 79-91.

295. Platovniak I. Man as a Spiritual Being. *Studia Gdanskie*. 2019. Tom XL. P. 137-145.

296. Prieto de Pedro J. J. Los derechos culturales, el hijo pródigo de los Derechos Humanos. *Revista Síntesis*. 2008. Vol. 58 (952). P. 19-23.

297. Prijatelj Cf. E. Synthesis Identities of human self: from the standpoint of Guindon's personal identity formation approach. *Synthesis philosophica*. 2011. Vol. 26. № 2. P. 267-281.

298. Rautenbach Ch., Jansen van Rensburg F., Pienaar G. Culture (and Religion) in Constitutional Adjudication. *PER/PELJ*. 2003. Vol. 6. № 1. 112 p. URL: http://www.puk.ac.za/opencms/export/PUK/html/fakulteite/regte/per/issues/03craut.pdf (дата звернення: 15.06.2021)

299. Ruano-Borbalan, J. C. L'identité. L'individu, le groupe, la société. Paris: Sciences Humaines Editions, 1998. 391 p.

300. Rupnik M.I. V plamenih gorečega grma. Ljubljana: Župnijski urad Dravlje-Ljubljana, 1995. 119 p.

301. Sassatelli M. Imagined Europe. The Shaping of a European Cultural Identity Through EU Cultural Policy. *European Journal of Social Theory*. 2002. Vol. 5. Issue 4. P. 435-451.

302. Špidlik Cf. T. La spiritualità dell'Oriente cristiano: manuale sistematico. Cinisello Balsamo, 1995. 423 p.

303. Špidlik Cf. T. Osnove krščanske duhovnosti. Maribor: Slomškova družba, Slomškova založba, 1998. 421 p.

304. Stavenhagen R. Cultural Rights and Universal Human Rights. *Economic, Social and Cultural Rights: A Textbook* / A. Eide, C. Krause, F. Rosas. Brill, 1995. P. 85-109.

305. Symonides J. Cultural Rights: A Neglected Category of Human Rights. *International Social Sciences Journal*. 1998. Vol. 50. P. 559-572.

306. The Rise and Fall of Ethnic Revival: Perspectives on Language and Ethnicity / J. A. Fishman et al. (eds.). Berlin: Walter de Gruyter, 1985. 531 p.

307. Tsao Hai-tao. A Theory of the Ideology. *Knowledge, Ideology and The Politics of Schooling / R. Sharp* (ed.) London: Routledge, 1980. URL: https://www2.nsysu.edu.tw/ sis/discuss/3A-1.pdf (дата звернення: 12.06.2021).

308. Van Dyke V. The cultural rights of peoples. *Universal Human Rights*. 1980. Vol. 2(2). P. 1-21.

309. Volkskultur und Heimat / D. Harmening, E. Wimmer (eds.). Würzburg: Königshausen und Neumann, 1986. 449 s.

310. Yupsanis A. The Concept and Categories of Cultural Rights in International Law. *Syracuse Journal of International Law and Commerce*. 2010. Vol. 37. P. 207-266.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові публікації, у яких відображено основні результати дисертації:

1. Гордіюк С. А. Роль держави у формуванні та розвитку духовно-культурних відносин в Україні: конституційно-правові аспекти. *Державне будівництво та місцеве самоврядування: збірник наукових праць*. 2018. Вип. 36. С. 226-248. https://dbms.institute/wp-content/uploads/36.pdf.
2. Gordiyuk S. Basic approaches and models of constitutional regulation of cultural rights and freedoms. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6. P.116-121.
3. Гордіюк С. А. Конституція і культура в аспекті прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 92-99. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/83/98.
4. Hordiyuk S. Constitution and ideology: problems of interaction. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. 2021. № 2 (30). URL: https://issn2391-4164.blogspot.com/p/226.html.

Наукові праці, які відображають апробацію матеріалів дисертації:

5. Гордіюк С. А. Духовно-культурні відносини як предмет конституційно-правового регулювання: загальнотеоретичний аспект. *Захист прав людини: національний та міжнародний виміри. XIV Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»:* Збірник тез доповідей. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 564-568.
6. Гордіюк С. А. Децентралізація управління у духовно-культурній сфері: досвід держав Європейського Союзу. *Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу:* зб. тез. наук. доп. за матеріалами науково- практ. семінару, м. Харків, 17 травня 2019 р. / ред. кол.: С. Г.

Серьогіна, А. П. Гетьман, І. І. Бодрова, О.О. Петришин. Харків: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування НАПрН України, 2019. С. 23-27.

7. Гордіюк С. А. Вплив духовності на право (на прикладі конституційного права). *International scientific and practical conference «Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends»:* conference proceedings, October 30–31, 2020. Lublin: Baltija Publishing, 2020. P. 84-88.

Додаток 2

Структура ідеології

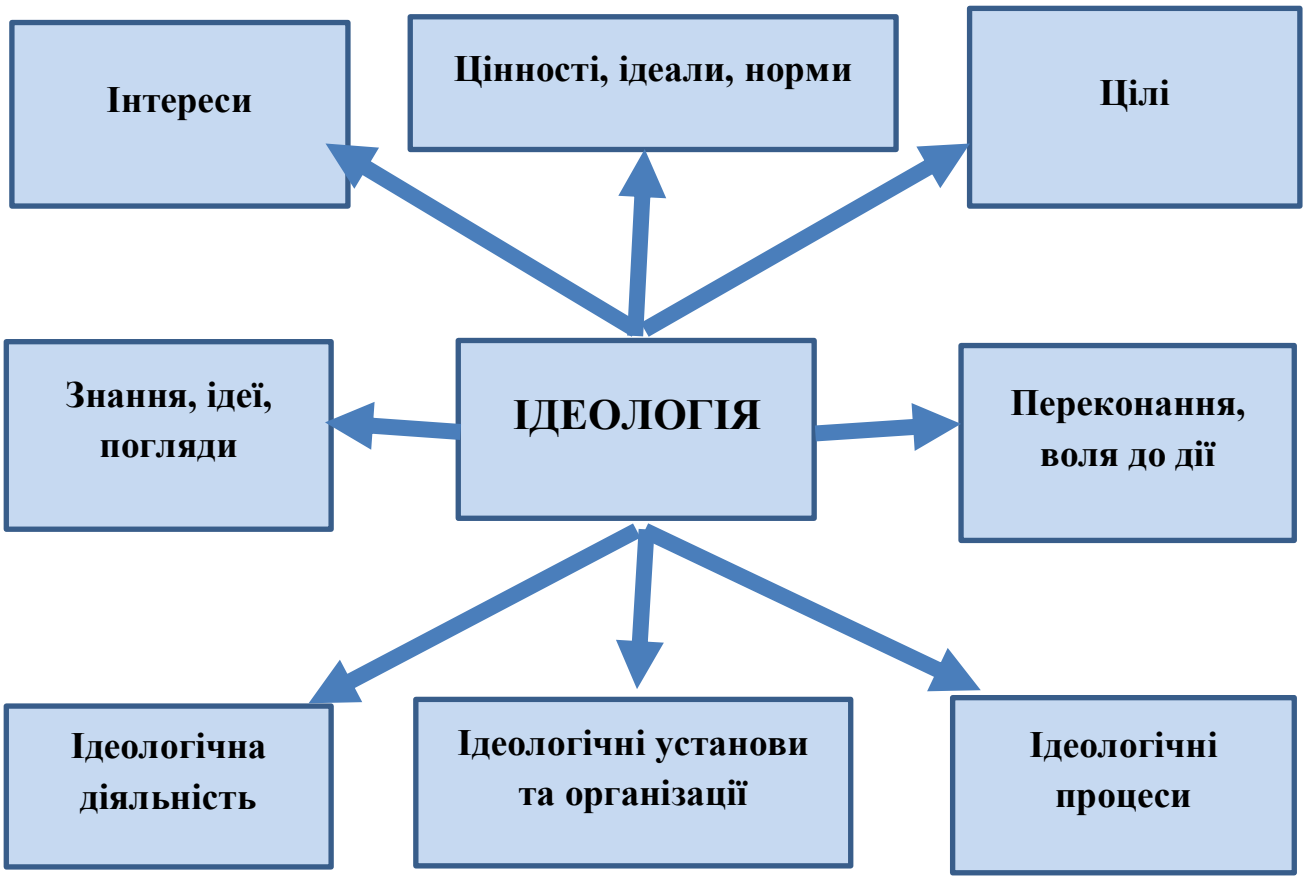

Додаток 3

ОЦІНКА СИТУАЦІЇ З ДОТРИМАННЯМ РІЗНИХ ПРАВ В УКРАЇНІ

Середня оцінка за п'ятибальною шкалою, де «1» означає, що права дуже погано дотримуються, а «5» — дуже добре

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

ЦЕНТР ІНФОРМАЦІЇ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ

Загальнонаціональне соціологічне дослідження "Права людини в Україні" було проведене з 22 жовтня по 6 листопада 2016 року Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва та фірмою "Юкрейніан соціолоджі сервіс" на замовлення Програми розвитку ООН в Україні та у співпраці з Центром інформації про права людини і Офісом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Усього було опитано 2002 респонденти на всій території України, крім окупованої частини Донбасу і Криму. Похибка не перевищує 2,2%.

Додаток 4

ПОРІВНЯННЯ «ОСНОВ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО КУЛЬТУРУ» 1992 р. І ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО КУЛЬТУРУ» 2010 р.

«Основи законодавства України про культуру» 1992 р.	**Закон України «Про культуру» 2010 р.**
Стаття 2. Основні принципи культурної політики	***Стаття 3. Основні засади державної політики у сфері культури***
визнання культури як одного із головних чинників самобутності української нації та національних меншин, які проживають на території України; утвердження гуманістичних ідей, високих моральних засад у суспільному житті, орієнтація як на національні, так і на загальнолюдські цінності, визнання їх пріоритетності над політичними і класовими інтересами; збереження і примноження культурних надбань; розвиток культурних зв'язків з українцями, що проживають за кордоном, як основи збереження цілісності української культури; гарантування свободи творчої діяльності, невтручання у творчий процес з боку держави, політичних партій та інших громадських об'єднань; рівність прав і можливостей громадян незалежно від соціального стану та національної приналежності у створенні, використанні та поширенні культурних цінностей;	визнання культури одним з основних факторів самобутності Українського народу; сприяння створенню єдиного культурного простору України, збереженню цілісності культури; захист і збереження культурної спадщини як основи національної культури, турбота про розвиток культури; сприяння утвердженню гуманістичних ідей, високих моральних засад у суспільному житті; забезпечення свободи творчості, захист прав інтелектуальної власності, авторського права і суміжних прав; гарантування прав громадян у сфері культури; створення умов для творчого розвитку особистості, підвищення культурного рівня, естетичного виховання громадян, доступності освіти у сфері культури для дітей та юнацтва, задоволення культурних потреб Українського народу, розвитку закладів культури незалежно від форми власності, залучення до сфери культури інвестицій, коштів від надання платних послуг, благодійництва, інших не заборонених законодавством джерел; сприяння діяльності професійних творчих спілок та громадських організацій у сфері культури, активному функціонуванню державної мови в культурному просторі України, доступу громадян до культурних благ;

доступність культурних цінностей, усіх видів культурних послуг та культурної діяльності для кожного громадянина; забезпечення умов для творчого розвитку особистості, підвищення культурного рівня та естетичного виховання громадян; заохочення благодійної діяльності у сфері культури підприємств, організацій, громадських об'єднань, релігійних організацій, окремих громадян; всебічне міжнародне культурне співробітництво; визнання пріоритету міжнародно-правових актів у сфері культури; поєднання державних і громадських засад у забезпеченні розвитку культури.	визначення естетичного виховання дітей та юнацтва пріоритетом розвитку культури; забезпечення діяльності базової мережі закладів культури, закладів освіти сфери культури; підтримка діяльності у сфері культури, пов'язаної з виготовленням і розповсюдженням електронних та друкованих засобів масової інформації, аудіо- та аудіовізуальної продукції, розробленням комп'ютерних технологій та підвищенням їх потенціалу для розширення доступу та залучення громадськості до діяльності у сфері культури тощо; пропагування української національної культури у всій її різноманітності за кордоном та світового культурного надбання в Україні; підтримка вітчизняного виробника у сфері культури; забезпечення розвитку міжнародного культурного співробітництва; створення страхового фонду документації про культурні цінності та документів на об'єкти культурної спадщини.

Додаток 5

ЗАТВЕРДЖУЮ
В.о. декана юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна

Віталій СЕРЬОГІН

«02» вересня 2021 р.

АКТ
впровадження результатів дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 08 – Право за спеціальністю 081 – Право аспіранта Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Гордіюка Сергія Анатолійовича на тему «Конституційно-правове регулювання духовно-культурних відносин в Україні» у навчальний процес Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Комісія у складі заступника декана юридичного факультету з навчально-методичної роботи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, кандидата юридичних наук Ірини Пахомової та завідувача кафедри конституційного і муніципального права юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, кандидата юридичних наук, доцента Марка Воронова склала цей акт про те, що основні результати дисертаційної роботи аспіранта Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Сергія Гордіюка, які викладені у його наукових працях:

1. Гордіюк С. А. Роль держави у формуванні та розвитку духовно-культурних відносин в Україні: конституційно-правові аспекти. *Державне будівництво та місцеве самоврядування: збірник наукових праць*. 2018. Вип. 36. С. 226-248. https://dbms.institute/wp-content/uploads/36.pdf.

2. Gordiyuk S. Basic approaches and models of constitutional regulation of cultural rights and freedoms. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. №6. P.116-121.

3. Гордіюк С. А. Конституція і культура в аспекті прав людини. *Часопис*

1. *Київського університету права*. 2021. № 2. С. 92-99. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/83/98.

2. Hordiyuk S. Constitution and ideology: problems of interaction. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. 2021. № 2 (30). URL: https://issn2391-4164.blogspot.com/p/226.html.

3. Гордіюк С. А. Духовно-культурні відносини як предмет конституційно-правового регулювання: загальнотеоретичний аспект. *Захист прав людини: національний та міжнародний виміри. XIV Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»:* Збірник тез доповідей. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 564-568.

4. Гордіюк С. А. Децентралізація управління у духовно-культурній сфері: досвід держав Європейського Союзу. *Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу:* зб. тез. наук. доп. за матеріалами науково- практ. семінару, м. Харків, 17 травня 2019 р. / ред. кол.: С. Г. Серьогіна, А. П. Гетьман, І. І. Бодрова, О.О. Петришин. Харків: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування НАПрН України, 2019. С. 23-27.

5. Гордіюк С. А. Вплив духовності на право (на прикладі конституційного права). *International scientific and practical conference «Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends»:* conference proceedings, October 30–31, 2020. Lublin: Baltija Publishing, 2020. P. 84-88.

мають теоретичне і практичне значення, що полягає у можливості використання положень, рекомендацій і висновків у навчальному процесі під час викладання дисциплін «Конституційне право України», «Державне право зарубіжних країн», «Актуальні проблеми конституційного права», а також під час розробки навчальних і методичних посібників, лекцій, методичних рекомендацій до зазначених дисциплін. Використання результатів дисертаційної роботи Сергія Гордіюка сприятиме активізації та підвищенню ефективності навчального процесу й рівня базових і спеціальних знань майбутніх юристів із вищевказаних дисциплін.

ВИСНОВОК

Результати дисертаційної роботи Гордіюка Сергія Анатолійовича на тему «Конституційно-правове регулювання духовно-культурних відносин в Україні» на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 08 – Право зі спеціальності 081 – Право вважати впровадженими в навчальний процес кафедри конституційного і муніципального права юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна під час викладання дисциплін «Конституційне право України», «Державне право зарубіжних країн», «Актуальні проблеми конституційного права», розробці навчально-методичного забезпечення до зазначених дисциплін.

Члени комісії:

Заступник декана юридичного факультету
з навчально-методичної роботи
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна,
кандидат юридичних наук **Ірина ПАХОМОВА**

Завідувач кафедри
конституційного і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна,
кандидат юридичних наук, доцент **Марк ВОРОНОВ**